

UNIVERSITEIT GENT
FACULTEIT LETTEREN EN WIJSBEGEERTE
DEPARTEMENT GESCHIEDENIS

WIJ HEBBEN EEN TAAK IN KONGO.

DE VERBEELDING VAN AFRIKA
BIJ JEF VAN BILSEN.

VERHANDELING
aangeboden tot het verkrijgen
van de graad van Licentiaat in
de Geschiedenis
door **Dany NEUDT**

Promotor:
Prof. Dr. L. FRANÇOIS
Commissarissen :
Prof. Dr. G. DENECKERE
Drs. G. CASTRYCK

academiejaar 2001-2002

DANKWOORD

De voorbereiding en totstandkoming van deze eindverhandeling zou onmogelijk geweest zijn zonder de hulp, het advies en de vriendschap van een aantal personen. Ik ben vooral dank verschuldigd aan Prof. Dr. Jan Blommaert die me aanraadde om me in het werk van Jef Van Bilsen te verdiepen en met wie ik een aantal inspirerende gesprekken voerde. Mijn oprechte appreciatie gaat ook uit naar Prof. Dr. Luc François. Zijn vele wijze raadgevingen – die zich niet tot het thesisonderwerp beperkten – hebben me enorm geholpen. Zonder de onophoudelijke steun en hulp van Marjolijn zou deze eindverhandeling nooit geworden zijn tot wat ze is. Zij hielp me om mijn vaak chaotische gedachten op een rijtje te zetten. Ook Vera Turpyn ben ik bijzonder dankbaar voor de ondersteuning die ze me schonk. Mijn familie en vrienden ben ik dankbaar voor de steun en liefde die ik al die jaren van ze kreeg.

Ik zou deze eindverhandeling willen opdragen aan mijn grootvader en vriend René Vandierendonck. Hoe graag had ik gehad dat hij ze kon lezen. Ik hoop dat het hem met trots vervuld zou hebben.

INHOUDSOPGAVE

Inleiding.....	vii
Enkele filosofische voorbeschouwingen	xi
Het moderne cultuurbegrip.....	xi
Moderniteit en postmoderniteit	xvi
Postmodernisme en geschiedschrijving	xxii

DEEL 1	DE EUROPESE VERBEELDING VAN DE ANDER
---------------	---

Hoofdstuk 1 Inleiding.....	2
1.1 De continuïteit in de representatie van de Ander.....	2
1.2 De fluctuatie in de verbeelding van de Ander	5
Hoofdstuk 2 De verbeelding van Afrika tot aan de ontdekking van Amerika	6
2.1 Het oude Egypte.....	6
2.2 Het antieke Griekenland	6
2.3 Het Romeinse rijk	7
2.4 De Middeleeuwen	8
Hoofdstuk 3 De verbeelding van Amerika	11
3.1 De voorbereidingen van de ontdekking van de Nieuwe Wereld	11
3.2 De eerste beelden van de Nieuwe Wereld	16
3.3 De ontdekking van de Nieuwe Wereld als ideologische revolutie	20
3.4 De indiaan in de Renaissance	20
3.5 De Ander bij Montaigne, Locke, Rousseau en Hegel.....	23
3.5.1 Michel de Montaigne	23
3.5.2 John Locke.....	25
3.5.3 Jean-Jacques Rousseau.....	26
3.5.4 Georg Hegel.....	27
Hoofdstuk 4 De verbeelding van Afrika vanaf 1500	29
4.1 De periode 1500-1800.....	29
4.2 De periode van het kolonialisme (19de – 20ste eeuw).....	33
4.2.1 De systematische exploratie van Afrika	34
4.2.2 De doorbraak van het kapitalisme en de overgang naar het imperialisme.....	36
4.2.3 De opbloei van de wetenschap	41

DEEL 2	JEF VAN BILSEN
---------------	-----------------------

Hoofdstuk 1 Inleiding.....	49
Hoofdstuk 2 Een korte levensschets.....	51
2.1 Jeugd en het Verdinaso.....	51
2.2 Het verzet.....	57
2.3 De eerste kennismaking met Kongo.....	60

2.4 Terug in België	61
2.5 De groep Marzorati en het ‘Dertigjarenplan’	63
2.6 Kasavubu en de dekolonisatie.....	68
Hoofdstuk 3 Zijn maatschappijanalyse	75
3.1 De internationale context.....	75
3.1.1 Wijziging van de mondiale machtsverhoudingen.....	75
3.1.2 De centrale rol van de Verenigde Naties.....	76
3.1.3 De Belgische houding tegenover de Verenigde Naties.....	78
3.2 De Kongolese context	80
3.3 De Belgische context.....	81

DEEL 3   THEORETISCHE UITGANGSPUNTEN EN METHODOLOGIE

Hoofdstuk 1 Inleiding.....	84
Hoofdstuk 2 Het structuralisme van de Saussure	85
2.1 Taal en Spraak	85
2.2 Betekenaar en betekenis	87
2.3 Synchronie en diachronie	88
2.4 Syntagmatische en paradigmatische relaties	89
2.5 Besluit.....	91
Hoofdstuk 3 Het poststructuralisme van Laclau en Mouffe.....	93
3.1 De discoursstheorie.....	94
3.2 De theorie van de politieke identiteiten.....	97
3.3 Hegemonie	100
Hoofdstuk 4 De discoursanalyse	104
4.1 De linguïstische pragmatiek	104
4.2 De Critical Discourse Analysis	107
Hoofdstuk 5 Operationalisering van de analysemethode.....	110
5.1 De woordkeuze en –betekenis	110
5.2 De grammatica	111
5.3 Stijlfiguren	112
5.4 Impliciete informatie	114
5.4.1 Deiktische elementen	115
5.4.2 Presupposities	115
5.4.3 Negaties	117
5.4.4 Ironie	117
5.4.5 Implicatuur.....	118
5.4.6 Verzwegen informatie	118

Hoofdstuk 1 Inleiding.....	120
Hoofdstuk 2 De politieke emancipatie	127
2.1 Inleiding.....	127
2.2 De elitevorming	128
2.2.1 De noodzaak van het onderwijs	128
2.2.1.1 De ‘civilisering’ van Afrika	128
2.2.1.2 De ‘renaissance’ van de Afrikaanse cultuur.....	131
2.2.1.3 Het behoud van de maatschappelijke cohesie	132
2.2.1.4 De emancipatie van de bevolking.....	133
2.2.1.5 De democratisering	134
2.2.2 De piramidale opbouw vanaf de basis	136
2.2.3 Vrij of publiek onderwijs?.....	140
2.2.4 De afrikanisering van het onderwijs	143
2.2.5 De noodzaak van studies in België	145
2.3 De intermenselijke relaties	147
2.3.1 De kolonisten	152
2.3.2 De wetgeving en het gerecht	155
2.3.3 Het syndicalisme	157
2.3.4 De pers.....	158
2.3.5 Een inheemse middenklasse	160
2.3.6 De sociale gelijkheid	161
2.4 Een planmatige aanpak.....	162
2.5 De toekomstige politieke structuur van Kongo	166
2.5.1 Een democratische staat	166
2.5.2 De nationale politieke structuur.....	167
2.5.2.1 Een gecontroleerde en progressieve overdracht	168
2.5.2.2 Het federalisme.....	169
2.6 De internationale positie van Kongo.....	175
2.6.1 De Britse en Franse voorbeelden	175
2.6.2 De Belgisch-Kongolese gemeenschap	177
2.6.3 Kongo en Europa	181
2.6.4 Het communisme	183
2.7 Een positieve houding tegenover de Verenigde Naties.....	185
2.7.1 Afstappen van de Belgische thesis.....	185
2.7.2 Alle gevraagde informatie verstrekken	190
2.7.3 Een commissie van de Voogdijraad uitnodigen	192
Hoofdstuk 3 De ‘ontwikkeling’ van de Kongolese economie	194
3.1 Het Tienjarenplan voor Belgisch-Kongo	194
3.2 Van Bilsen over het Tienjarenplan en over de ‘ontwikkeling’	196
3.2.1 De basisuitrusting.....	198
3.2.2 De industriële sector.....	200
3.2.2.1 De ontwikkeling van de binnenlandse economie	200
3.2.2.2 De economische relaties tussen België en Kongo	202
3.2.2.3 De rol van de overheid en de privé-sector	207
3.2.2.4 De inheemse arbeiders	211
3.2.3 De agrarische sector	211

DEEL 5   CONCLUSIES

Hoofdstuk 1 De verbeelding van Afrika bij Jef Van Bilsen.....	220
Hoofdstuk 2 Evaluatie tekstanalyse	228
Bronvermelding	236
Bijlagen.....	242

INLEIDING

Deze eindverhandeling draagt de titel: ‘Wij hebben een taak in Kongo. De verbeelding van Afrika bij Jef Van Bilsen’. De titel weerspiegelt tot op zeker hoogte de ideeën van waaruit ik ben vertrokken.

Het gaat niet primair over Kongo. Wat mij vooral interesseert is de koloniale mening *over* de kolonie. Welk beeld hadden de koloniale van Afrika? Hoe stelden ze zichzelf voor? ‘Wij’ contrasteert met ‘Kongo’. Het drukt een tegenstelling uit die op een actieve, bewuste manier gecreëerd werd. Van meet af aan werden de autochtone inwoners van Kongo als ‘wilden’, als Anderen opgevat. Deze tegenstelling werd voortdurend gereproduceerd en vormde de ultieme legitimatie voor de Belgische aanwezigheid in Afrika. Het contrast ‘Wij - Kongo’ duidt ook een relatie aan. De volgorde geeft aan welke partij overheersend was. Het weerspiegelt een welbepaalde opvatting van een hiërarchisch maatschappijmodel. Een model waarin de kolonisator aangezien werd voor de actieve schenker en de gekoloniseerde voor de passieve ontvanger. Op enkele uitzonderingen na gingen de koloniale welhaast blindelings van de superioriteit van het Europese model uit. Dat de kolonisator een ‘taak’, een missie had in Kongo vloeide als vanzelf uit deze overtuiging voort. Het alternatief dat België de kolonie ‘aanbood’, werd beschouwd als het enige juiste, als de enige weg naar de ‘Vooruitgang’.

Deze eindverhandeling is ook een reflectie over de mogelijkheid van interculturele ontmoetingen. In het **eerste deel** (‘de Europese verbeelding van de Ander’) ga ik na op welke manier de Europeanen zich de buiten-Europese Anderen in de loop van de geschiedenis hebben voorgesteld. De vraag naar de plaats van de Ander in ons denken vormde in feite de grondslag voor mijn keuze van het onderwerp. Het is waarschijnlijk op dit vlak dat deze eindverhandeling de meeste aanknopingspunten met de actualiteit kan vinden. Volgens Blommaert en Verschueren is de ‘vreemdeling’ een fenomeen waartegen ons denken slecht gewapend is.

‘Het lijkt alsof we niet wegraken uit een vrij onproductieve denkpiste: die van het homogeneïsme, waarbinnen afwijkingen van een voorgestelde norm sowieso als gevaarvol, en als een bron voor conflicten worden beschouwd. Deze denktrant vertoont in de wijze waarop zij de migrant culturaliseert, en tot voorwerp van een integratieproces maakt, bijzonder veel gelijkenissen met de vroegere retoriek over Afrikanen, ten tijde van Belgisch Congo. Een diep wantrouwen voor de fundamentele van zijn cultuur, een folkloristische waardering voor de oppervlaktekenmerken ervan, en een nauwelijks in vraag gestelde en vaak impliciete uitdrukking van culturele (en/of maatschappelijke) superioriteit zijn allemaal kenmerken van zowel het koloniale discours als van het migrantendebat.

*Zelfs de frasering is hier en daar gelijk. De historische metaforiek, het ontzeggen van de gelijktijdigheid van beide culturen, een visie op de andere cultuur als vastgeroest en nauwelijks te veranderen, de connotaties van barbaarsheid en achterlijkheid: allemaal kenmerken van beide vormen van spreken over de ander. De migrant wordt opgevangen in het retorische netwerk waarmee we al vertrouwd zijn vanuit ons koloniaal verleden. Hij wordt ook het voorwerp van een proces dat bijzonder veel conceptuele en structurele gelijkenissen vertoont met het koloniale concept 'beschaving', of het postkoloniale begrip 'ontwikkeling'*¹.

Blommaert en Verschueren benadrukken dat de ideologie waarmee we de hedendaagse 'vreemdeling' binnen onze samenleving benaderen, weinig verschilt van het kolonialistische discours over de Ander. Ik beschouw de representatie van de Ander en van het Zelf als een actieve categorisering die gestuurd wordt vanuit de culturele en maatschappelijke achtergrond, de mentaliteit en vooral de machtspositie van de spreker. Aangezien het vertoog over de Ander volgens mij een sociale constructie is, ben ik er ook van overtuigd dat ze voor verandering vatbaar is. De eerste stap in dit proces lijkt me het analyseren en in vraag stellen van waardepatronen, ideeën en denkwijzen die als evident beschouwd worden. Dit betekent dat we moeten afstappen van de naturalisering van sociale relaties. Enkel via de deconstructie van het evidente, zullen we erin slagen om onze sociale relaties een nieuwe, en wat mij betreft ook betere, invulling te geven. Door de koloniale ideologie via een discoursanalyse te deconstrueren, hoop ik aan dit proces bij te kunnen dragen.

Tijdens de koloniale periode produceerden ontelbare auteurs een gigantische hoeveelheid aan tekstmateriaal. Het gevaar dat men in het onderwerp 'verdrinkt', is niet denkbeeldig. Umberto Eco geeft de studenten de raad mee om het onderwerp zo goed mogelijk af te bakenen. Eco verkiest een 'smal' onderzoek dat in de diepte gaat, boven een 'breed' onderzoek dat in oppervlakkigheden blijft steken.

*'Natuurlijk is het opwindender een overzichtsscriptie te schrijven, want het lijkt bovenal vervelend je één, twee of meer jaren steeds met dezelfde auteur te moeten bezighouden. [...] Onthoud, ter afsluiting, dit grondprincipe: hoe meer je het gebied inperkt, des te beter je werkt en des te zekerder je van je zaak bent. Een monografische scriptie valt te verkiezen boven een overzichtsscriptie'*².

Dit uitgangspunt vond ik ook terug in een aantal cases die Norman Fairclough behandelt³. Dit zijn stuk voor stuk beknopte tekstfragmenten die hij zo grondig mogelijk analyseert. Ik nam me voor om dezelfde weg als Fairclough en Eco te bewandelen.

---

¹ Blommaert en Verschueren, *Het Belgische migrantendebat*, blz. 231.

² Eco, *Hoe schrijf ik een scriptie?*, blz. 29.

³ Fairclough, *Language and Power*, blz.259 en Fairclough, *Discourse and Social Change*, blz. 259

Ik bestudeer de teksten van een specifieke auteur uit een welbepaalde periode van de Belgische koloniale geschiedenis. Om toegang te krijgen tot de toenmalige koloniale ideologie hanteer ik de geschriften van Jef Van Bilsen. Waarom Jef Van Bilsen? Ten eerste, omdat hij vele en invloedrijke teksten over de koloniale aangelegenheden publiceerde. Ten tweede, omdat hij binnen het Belgische koloniale bestel een unieke positie bekleedde. Het meest bekend (berucht) is zonder enige twijfel zijn *'Dertigjarenplan voor de politieke ontvoogding van Belgisch Afrika'* uit 1955. Deze tekst wordt door velen beschouwd als het eerste voorteken van de nakende Kongolese onafhankelijkheid. Ten derde, omdat Van Bilsen voor mij in zekere zin de 'waaninnige' 20ste eeuw in zich draagt. In de turbulente jaren '30 verzeilde hij in extreem-rechts vaarwater. Tijdens de oorlog engageerde hij zich in de activiteiten van het verzet. Na de oorlog zou hij zich blijvend voor de 'derde' wereld interesseren en inzetten. Ten vierde, ik heb bewust een auteur geselecteerd die op het eerste gezicht buiten het kolonialistische, stereotyperende, racistische vertoog over de Ander staat. Alhoewel het enigszins riskant is om individuen in hokjes te plaatsen, meen ik te kunnen stellen dat Jef Van Bilsen tot de progressieve ACW-vleugel van de christen-democratie behoorde. Hij was bovendien sterk beïnvloed door het verlichtingsidee dat alle mensen aan elkaar gelijk zijn. Men moet bij Van Bilsen dus geen grondige analyse van de 'negerziel' verwachten. Het leek me boeiend en uitdagend tegelijk om na te gaan in hoeverre ook Jef Van Bilsen een exponent van het traditionele Europese vertoog over de Ander was. In het **tweede deel** ('Jef Van Bilsen') schets ik in het kort de levensloop van Jef Van Bilsen.

Voor de selectie van de teksten richt ik me uitsluitend op de jaren tussen de Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie van Kongo, meer bepaald op de periode 1947-1959. Het waren jaren waarin het ontwikkelingsdenken tot bloei kwam. In Kongo – maar ook in andere koloniën – werd geëxperimenteerd met het 'beschaven' van de 'achterlijke' volkeren op een manier en met een diepgang die in de geschiedenis waarschijnlijk zijn weerga niet kent. In 1947 begon Jef Van Bilsen over Kongo te publiceren. De rellen in Leopoldstad op 4 januari 1959 vormen de 'terminus post quem non'. De rellen veroorzaakten grote opschudding bij het koloniale establishment. Achteraf bekeken waren ze het startschot voor een versneld en uitermate chaotisch dekolonisatieproces. Als dusdanig kan men zeggen dat de koloniale periode op die bewuste dag eindigde. Op 30 juni 1960 volgde de officiële proclamatie van de Kongolese onafhankelijkheid. Daarom heb ik ervoor geopteerd om die periode buiten de analyse te laten.

Deze eindverhandeling is het product van een interdisciplinaire kruisbestuiving. Het is meer bepaald een poging om een antropologisch onderwerp via een taalkundige analyse in een

historisch perspectief te plaatsen. Het was niet eenvoudig om de verschillende uitgangspunten van de disciplines met elkaar te combineren op een manier dat ze een meerwaarde voor het geheel vormden. Ik moest me een weg banen doorheen een kluwen van disciplines en sub-disciplines. Het onmiskenbare voordeel hiervan was dat ik met een groot aantal onderwerpen in aanraking kwam die me vroeger onbekend waren.

Van het begin af voelde ik intuïtief aan dat de aanpak die ik voor ogen had, een stevig theoretisch en methodologisch kader vereiste. Het **derde deel** ('Theoretische uitgangspunten en methodologie') vormt de neerslag van een uitgebreide literatuurstudie. Theoretisch baseer ik me op de structuralistische ideeën van Ferdinand de Saussure en het poststructuralistisch gedachtegoed van Ernesto Laclau en Chantal Mouffe. Voor de methodologie ging ik vooral bij de linguïstische pragmatiek en de Critical Discourse Analysis te rade. Op het einde volgt de operationalisering van de gehanteerde analysemethode. Op basis van de theoretische en methodologische uitgangspunten heb ik geprobeerd om een persoonlijke en werkbare onderzoeksstrategie uit te bouwen. Het moet overigens gezegd dat het als leek niet evident is om theoretische werken over tekstanalyse door te nemen. Vele werken – de poststructuralistische in het bijzonder – blinken niet meteen uit in helderheid. Het vergt meestal een aanzienlijke inspanning en heel wat concentratie om dergelijke literatuur door te nemen. Desalniettemin vormt de literatuurstudie mijns inziens een onmisbaar onderdeel. Men moet zich een aantal begrippen, uitgangspunten en technieken eigen maken zonder dewelke men het onderzoek moeilijk kan aanvatten. In het **vierde deel** ('De Analyse van de geschriften van Jef Van Bilsen') komt de eigenlijke analyse aan bod. Hierin onderzoek ik de verbeelding van de Ander in het discours van Jef van Bilsen uit de periode 1947-1959. Het eigenlijke onderzoek is in twee hoofdcomponenten onderverdeeld: de politieke emancipatie en de economische ontwikkeling. In het **vijfde deel** ('Conclusies') kom ik tot een conclusie over de analyse en evalueer ik de gevolgde methode.

Door het 'technische' karakter van de tekstanalyse dreigt de historicus tussen wal en schip te vallen: té historisch voor een taalanalyse en té taalanalytisch voor een historische studie. Dit is een risico dat elke interdisciplinaire benadering meebrengt. Ik heb geprobeerd om de verschillende disciplines met elkaar te verzoenen en toch de nadruk op de geschiedkundige dimensie te leggen. Ik laat het over aan het oordeel van de lezer of ik in dit opzet geslaagd ben. Het heeft mij in ieder geval geleerd om met een andere bril naar de (historische) 'realiteit' te kijken.

ENKELE FILOSOFISCHE VOORBESCHOUWINGEN

De benadering die ik voor deze eindverhandeling gevolgd heb, bracht me met een aantal filosofische vragen in aanraking. Het gaat meer bepaald over het moderne cultuurbegrip, de overgang van het modernisme naar het postmodernisme en de gevolgen die deze overgang had voor de geschiedschrijving. Het zijn stuk voor stuk complexe onderwerpen. Toch acht ik het noodzakelijk om er dieper op in te gaan en er een standpunt over te formuleren. Deze filosofische vragen hebben me namelijk toegelaten de teksten vanuit een andere invalshoek te benaderen. Bovendien hebben ze volgens mij ook een aanzienlijke maatschappelijke relevantie. Alhoewel ik ook nu absoluut niet het gevoel heb dat ik deze fenomenen ‘begrijp’, prijs ik mezelf gelukkig dat ik ermee in aanraking gekomen ben.

Het moderne cultuurbegrip

‘Cultuur’ is zonder enige twijfel een van de meest controversiële actuele begrippen. In een groepsdiscussie is het vaak erg moeilijk om tot enige overeenstemming over dit onderwerp te komen. Dergelijke discussies gaan meestal ook met hoog oplaaierende emoties gepaard. Waarschijnlijk komt dit omdat ‘cultuur’ een containerbegrip is waarin meerdere, partiële betekenissen samenkomen. Het is een begrip dat we op een intuïtief niveau menen te begrijpen, maar waarvan de betekenis ons ontglipt wanneer we het in een strakke definitie proberen te gieten⁴. Reeds in de jaren ’50 selecteerden en systematiseerden Kroeber en Kluckhohn tientallen verschillende definities uit de duizenden definities die ze in de wetenschappelijke literatuur opspoorden⁵.

David Bidney meent de ambivalentie van het cultuurbegrip te kunnen koppelen aan twee verschillende invullingen ervan. De eerste as van het cultuurbegrip zou van etnologische en normatieve aard zijn. Het vertoont grote overeenstemming met het Griekse cultuurbegrip van de Platoonse ‘paideia’ (opvoeding). Bidney noemt dit de ‘ideal culture’-benadering. De tweede as is van antropologische en descriptieve aard en mist grotendeels het waardegeladen karakter van de eerste. ‘Cultuur’ wordt hier beschouwd als een geheel van instituties en gebruiken. Deze tweede invulling noemt Bidney de ‘customary culture’-benadering. Volgens Bidney kenden deze twee invullingen oorspronkelijk een apart bestaan. Ze waren niet aan

---

⁴ Claes, *Cultuurfilosofie I*, blz.3.

⁵ Zie hiervoor: A. Kroeber en C. Kluckhohn, *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. New York, Random House, 1952.

elkaar verbonden. In de loop van de geschiedenis zijn ze in de westerse cultuur evenwel met elkaar versmolten⁶.

Vandaag zijn beide voornoemde perspectieven op het cultuurbegrip steeds aanwezig. De specifieke invulling van het cultuurbegrip verschilt naargelang het zwaartepunt bij de ene of de andere benadering ligt. De invulling die men aan het cultuurbegrip geeft, bepaalt de wijze waarop men over culturen nadenkt en hoe men ze bestudeert of evalueert⁷. De definiëring van het cultuurbegrip in het woordenboek ‘*Van Dale*’ (1999) en in de ‘*Routledge Encyclopedia of Philosophy*’ (2000) lijken me een uitstekende illustratie van beide alternatieven.

Van Dale definieert ‘cultuur’ als:

‘-5 beschaving, ontwikkeling, verfijning van het geestelijk en zedelijk leven, resp. het daarin bereikte peil: de bloei der cultuur; een gevaar voor de cultuur; cultuur is meer dan civilisatie;- 6. (culturen) de toestand van de beschaving m. betr. t. een bep. volk of een bep. tijd: de westerse cultuur; primitieve culturen [...]’ (eerste deel, blz. 668).

Dit is overduidelijk een **normatieve invulling** van het cultuurbegrip. Cultuur fungeert als een kwalitatieve graadmeter. Het doet ons niet alleen ‘verschillen’, maar brengt ons in zekere zin ook ‘hoger’. Als cultuur geïdentificeerd wordt met de Griekse ‘*paideia*’, komt het met de vooruitgangsidee overeen⁸. Cultuur is in dit geval iets dat bijdraagt tot de veredeling en verfijning van de menselijke natuur.

De *Routledge Encyclopedia of Philosophy* definieert cultuur als

‘that which is socially transmitted rather than genetically transmitted. It is that which children learn by virtue of their being brought up in one group rather than in another, and, in its totality, it is that which distinguishes one human group of another. To human culture belong language, customs, morality, types of economy and technology, art and architecture, modes of entertainment, legal systems, religion, systems of education and upbringing, and much else besides. Everything, in other words by virtue of which members of a group endow their activities with meaning and significance’ (blz. 747).

Deze definiëring is een voorbeeld van de **descriptieve invulling** van het cultuurbegrip. Cultuur wordt begrepen vanuit het idee van de gebruiken. In de ‘*customary culture*’-opvatting wordt ‘cultuur’ niet zozeer beschouwd als een bijdrage tot de algemene verheffing van de mensheid, maar als een institutie die een (ordelijke) samenleving mogelijk maakt.

---

⁶ Claes, *Cultuurfilosofie I*, blz.8.

⁷ Claes, *Cultuurfilosofie I*, blz. 9.

⁸ Claes, *Cultuurfilosofie I*, blz. 11.

Bovendien is er vanuit deze optiek geen graadmeter voor de ‘Vooruitgang’ aanwezig. Cultuur is datgene wat sociaal wordt doorgegeven. Het is als het ware een waardevrije notie waarbij geen inhoudelijk onderscheid wordt gemaakt tussen ‘hogere’ en ‘lagere’ culturen. Alle culturen worden beschouwd als evenwaardige uitingen van de menselijke cultuurcapaciteit.

Zoals gezegd zijn de normatieve en de descriptieve invullingen in het moderne cultuurbegrip grotendeels met elkaar versmolten. Het zou ons te ver brengen om dit complex historisch proces van naderbij te bekijken⁹. Omdat beide voortdurend door elkaar lopen, zijn ze niet volledig van elkaar te scheiden en is er eerder sprake van een nuanceverschil. Wellicht verklaart dit waarom discussies over multiculturalisme vaak zo moeilijk en polemisch zijn. Sommigen benadrukken (vaak onbewust) eerder de descriptieve invulling ervan en wijzen op de diversiteit, de aangepastheid van culturen aan de omgeving, de aanpassingscapaciteiten van alle culturen, ... Anderen gebruiken cultuur eerder als een normatief en waardegeladen begrip. Zijn culturen gelijkwaardig? Drukken de culturen niet de identiteit van een volk uit? Veroorzaakt ‘vermenging’ of ‘integratie’ geen ‘volksontkenning’?

De synthese van deze twee bronnen van het cultuurbegrip wordt volgens Bidney de ‘civilisatie’ genoemd¹⁰. Het Nederlands kent een synoniem voor het begrip ‘civilisatie’: ‘beschaving’. In verband hiermee merkt Norbert Elias op dat het begrip ‘beschaving’ het westerse zelfbewustzijn tot uitdrukking brengt. Onder ‘beschaving’ proberen de inwoners van de westerse landen alles te vatten wat hen kenmerkt en waar ze als samenleving trots op zijn. Het niveau van *hun* techniek, *hun* omgangsvormen, de ontwikkeling van *hun* wetenschappelijke kennis of *hun* wereldbeschouwing, ...¹¹.

In de analyse van de geschriften van Jef Van Bilsen zal ik uitgebreid aandacht besteden aan de manier waarop hij sleutelbegrippen als ‘cultuur’, ‘civilisatie’, ‘beschaving’, ... invult. Elias wijst er nog op dat dergelijke begrippen veel weg hebben van de woorden die men soms ziet opkomen binnen een kleine groep, in een gezin of sekte, een schoolklas of een club: veelzeggend voor de ingewijden, blijven ze voor buitenstaanders onduidelijk. Ze

---

⁹ Men vindt wel een uitstekend en verhelderend overzicht in: Lemaire, T., *Over de waarde van culturen: een inleiding in de cultuurfilosofie*. Baarn, Ambo, 1976, 505 blz. (de hoofdstukken I en II zijn volledig aan de geschiedenis van het cultuurbegrip gewijd). Norbert Elias biedt eveneens een verhelderende, zij het verschillende, analyse van het cultuurbegrip en meer algemeen van het civilisatieproces. Zie hiervoor: Elias, N., *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoekingen*. Utrecht – Antwerpen, Het Spectrum, 1982, 379 blz. Ook de uitgebreide kritiek van Raymond Corbey op het Eliaanse civilisatiebegrip is van belang in het kader van deze eindverhandeling, omdat ook Corbey het trivium Europa - kolonisatie – civilisatie kritisch analyseert. Zie: Corbey, R. *Wildheid en beschaving. De Europese verbeelding van Afrika*. Baarn, Ambo, 1989, 182 blz.

¹⁰ Claes, *Cultuurfilosofie I*, blz.10-11.

¹¹ Elias, *Het civilisatieproces*, blz. 23.

groeien en veranderen met de groep die zich erin uitspreekt, en weerspiegelen haar situatie en geschiedenis. Niemand weet precies waarom de gebruikelijke begrenzingsen en betekenissen ermee verbonden zijn, maar iedereen gebruikt dergelijke woorden omdat ze als vanzelfsprekend voorkomen. Van jongs af aan leert men de wereld door de bril van deze begrippen zien¹². In deze eindverhandeling wil ik achterhalen met welke bril Van Bilsen naar de wereld, en meer bepaald naar het Afrikaanse continent keek. Zoals ik in de inleiding reeds stelde, behandel ik niet zozeer de geschiedenis van het Afrikaanse continent, maar wel de manier waarop Europa zich die voorstelt.

In de voorgaande pagina's maakte ik het onderscheid tussen de normatieve en de descriptieve invulling van het cultuurbegrip. Enigszins veralgemenend zou men kunnen stellen dat het normatieve cultuurbegrip met een Huntingtoniaanse 'clash of civilizations' overeenkomt, terwijl het descriptieve cultuurbegrip op een vorm van cultuurrelativisme uitloopt. Zowel de 'clash of civilizations' als het cultuurrelativisme zijn uitermate actuele onderwerpen. In het bijzonder na de gebeurtenissen van 11 september in New York vormt de zogenaamde 'kloof' tussen de verschillende culturen een van de prominentste politieke en maatschappelijke thema's.

Niet alleen de invulling van Jef Van Bilsen, ook mijn persoonlijke invulling van het cultuurbegrip is belangrijk voor de analyse. Het zal voor een groot deel de 'bril' bepalen waarmee ik de teksten van Jef Van Bilsen zal benaderen. Om beide redenen – de maatschappelijke relevantie en het belang ervan voor de analyse – vond ik het aangewezen om mijn overtuiging aan de lezer mee te delen.

Ik sta grotendeels afwijzend tegenover het normatieve cultuurbegrip. Ik geloof in de noodzaak om de zogenaamde Ander niet vanuit een monolithisch, homogeenistisch anderszijn te ontmoeten. Ik beschouw de verschillende Afrikaanse en Europese cultuuruitingen als varianten van eenzelfde menselijke stam. In die zin meen ik dat elk essentialistisch Zelf een ideologische constructie is die de gevestigde machtsverhoudingen in stand moet houden. Hieruit vloeit voort dat ik niet geloof in een of andere vorm van 'volkseigenheid' en ook niet dat de aanwezigheid van een zogenaamde Ander een inbreuk op die 'eigenheid' kan zijn. Ik vind dat waarden en normen geen gegeven mogen zijn, maar dat het producten moeten zijn van een voortdurend democratisch onderhandelingsproces tussen vele verschillende stemmen

---

¹² Elias, *Het civilisatieproces*, blz. 26-27.

in een pluralistische samenleving. Ik geloof ook niet dat er voor Europa of het Westen – om het in de koloniale terminologie uit te drukken – een ‘mission civilisatrice’ weggelegd is. Het lijkt me aangewezen om vanuit een relativerende houding te vertrekken, maar ook om niet in het andere uiterste – de relativering van elke mogelijke norm – te vervallen. Ik geloof in dit uitgangspunt omdat het me als enige met het emancipatorisch ideaal te verenigen lijkt. In *‘The Elements of Moral Philosophy’* omschrijft Rachel de uitgangspunten van de cultuurrelativisten¹³. Ik zal enkele van hun uitgangspunten hanteren om mijn eigen positie tegenover het cultuurrelativisme te verduidelijken. Veralgemeend kan ik stellen dat ik ervan overtuigd ben dat de stellingen van de cultuurrelativisten een zekere geldigheid hebben, maar dat ze – paradoxaal genoeg – ook gerelativeerd moeten worden. Ten eerste, de cultuurrelativisten stellen dat *‘verschillende maatschappijen verschillende morele codes hebben’*. Het spreekt vanzelf dat er wereldwijd uiteenlopende morele codes bestaan, maar de diversiteit ervan mag ook niet overdreven worden. In navolging van de Soedanese mensenrechtenfilosoof Abdullahi Ahmed An-Naim ben ik de mening toegedaan dat sommige centrale elementen in bijna alle codes aanwezig zijn en dus een quasi-universele dimensie hebben¹⁴. Ten tweede, bestaat er volgens de cultuurrelativisten *‘geen objectieve standaard om een bepaalde morele standaard als beter dan een andere te beoordelen’*. Het lijkt me niet overdreven te stellen dat sommige morele normen beter zijn dan andere. Volgens de Amerikaansjoodse politicoloog Michael Walzer is het al dan niet bereiken van een vorm van ‘vreedzame coëxistentie’ een goed uitgangspunt waarop men een maatschappelijke organisatie kan beoordelen¹⁵ – een stelling waar ik me bij aansluit. De vreedzame coëxistentie kan verschillende politieke en sociale vormen aannemen en hiérvoor bestaat geen wonderbaarlijk recept. Zo kunnen we bijvoorbeeld niet zeggen dat een regeling die het voortbestaan van groepen prefereert boven de vrijheid van individuen systematisch gezien inferieur is aan een regeling die individuele vrijheid prefereert boven het voortbestaan van de groep¹⁶. Het ideaal van de vreedzame coëxistentie mag evenwel niet altijd en overall nagestreefd worden. Een pleidooi voor verdraagzaamheid sluit de strijd tegen racisme, seksisme en klassendominantie niet uit, wel integendeel. Ten derde, de cultuurrelativisten stellen dat *‘de morele code van onze maatschappij geen speciale status heeft, het is er gewoonweg een tussen vele andere’*. Men kan inderdaad stellen dat onze cultuur er gewoonweg één te midden van vele andere is. Wat ik hierbij wel als problematisch ervaar, is

---

¹³ J. Rachels, *The Elements of Moral Philosophy.*, blz. 22-23.

¹⁴ Interview met A. A. An-Naim in *De Standaard*, 17 juni 2000.

¹⁵ M. Walzer, *Tolerantie.*, blz. 10.

dat men op die manier culturen voorstelt als monolithische blokken zonder enige vorm van interactie. Historisch gezien is dit aantoonbaar een verkeerde stellingname. Door de eeuwen heen hebben culturen elkaar voortdurend bevrucht en beïnvloed. Het is dus perfect mogelijk dat een bepaalde vorm van convergentie ontstaat tussen verschillende culturen. Verder is het ook niet zo dat alle maatschappelijke fenomenen tot het culturele gereduceerd kunnen worden. Het culturaliseren van de maatschappij en het concept van de monolithische culturen verdoezelt dat vele maatschappelijke wantoestanden van economische, politieke of sociale aard zijn. Ten vierde, volgens de cultuurrelativisten *'getuigt het van grenzeloze arrogantie om het gedrag van anderen te beoordelen. Tegenover de praktijken van andere culturen moeten we een tolerante houding aannemen'*. Het spreekt vanzelf dat men omzichtig moet zijn in het beoordelen van anderen, maar dit houdt niet in dat men absoluut tolerant moet zijn. Een absolute tolerantienorm is onaanvaardbaar, omdat intolerantie niet getolereerd kan worden. Ik zou dit stuk graag eindigen met een citaat dat ik aantrof in *'Wildheid en beschaving'* van Raymond Corbey, een Nederlander met een Frans aandoende naam. Deze werd er op zijn beurt op gewezen door Peter Mason, een in Nederland woonachtige Engelsman. Het betreffende citaat komt uit *'La Conquête de l'Amérique'* van Tzvetan Todorov, een Bulgaar in Frankrijk, die Edward Said citeert, een Palestijn die in de Verenigde Staten doceert, die op zijn beurt Erich Auerbach citeert, een Duitse immigré in Turkije, die deze uitspraak weer ontleent aan Hugo van St. Victors *'Didascalicon'*:

*'The man who finds his homeland sweet is still a tender beginner, he to whom every soil is as his native one is already strong, but he is perfect to whom the entire world is a foreign land'*¹⁷.

Moderniteit en postmoderniteit

In het vorige hoofdstuk kwam naar voren dat het moderne, westerse cultuurbegrip aan een fundamentele ambivalentie onderhevig is. Een dergelijke ambivalentie blijkt ook een karakteristiek van de moderniteit te zijn. Zowel John Jervis als Lawrence Cahoon wijzen erop dat de ambivalentie van de moderniteit het zaad was waaruit eens de postmoderniteit moest groeien¹⁸. Sedert Baudelaire en Marx – maar misschien ook vroeger al – wordt de moderne attitude gekenmerkt door een diepe tweeslachtigheid. De moderniteit geeft uitzicht

---

¹⁶ M. Walzer, *Tolerantie.*, blz. 12.

¹⁷ Corbey, *Wildheid en beschaving.*, blz. 166.

¹⁸ Jervis, J., Introduction. In: Jervis, J., *Exploring the modern.*, blz. 4-12. Cahoon, L.E., Introduction. In: Cahoon, L.E., *From modernism to postmodernism.*, blz. 1-23.

op vooruitgang, beschaving en emancipatie. Maar het is tezelfdertijd ook onafscheidbaar van gevoelens van nostalgie, ontworteling, fragmentatie en onzekerheid.

Volgens John Jervis heeft de moderniteit twee fundamentele betekenissen: die van de moderniteit 'als het contemporaine' en die van de moderniteit 'als het project'. Deze dubbele betekenis wordt reeds weerspiegeld in het gebruik van het woord 'modern'. De meeste historici gebruiken het om de vele gebeurtenissen sedert de Renaissance mee te omschrijven. In die zin is het 'moderne' reeds eeuwen oud. Anderzijds wordt het ook voortdurend gebruikt voor datgene wat hedendaags en recent is, datgene wat aan een proces van voortdurende verandering onderhevig is.

De **moderniteit 'als het contemporaine'** is de ervaring van een wereld die constant in verandering is, die constant het 'hier en nu' reproduceert.

'the experience of the world as constantly changing, constantly engendering a past out of the death of the here and now, and constantly reproducing that 'here and now' as the present, the contemporary, the fashionable. In this perspective, the past is inert and the future is unreal; what is real is the momentary experience of the 'now', as it moves from an unrealized future into a lifeless, shadowy past'.

De moderniteit 'als het contemporaine' wijst vooral op het irrationele, het oncontroleerbare, het discontinue aspect van de moderniteit. Het Zelf is er veelzijdig en variabel. De moderniteit 'als het contemporaine' is het besef dat de moderniteit 'als het project' nooit volledig kan slagen.

De **moderniteit 'als het project'** is de opzet om de natuurlijke en sociale omgeving te begrijpen, te controleren en te transformeren. Het individu kan aan dit project deelnemen door 'geciviliseerd' en 'Verlicht' te worden. Het spreekt vanzelf dat een dergelijk coherent en geünificeerd Zelf slechts kan bestaan door uitsluiting en hiërarchisering van andere identiteiten. De moderniteit 'als het project' vooronderstelt immers een statisch en transcendent gegeven: de ratio. De Verlichting pretendeert dat ze – door het puin van de onderdrukking op te ruimen - een latente menselijke natuur zichtbaar maakt die er altijd is geweest. Omdat ze vele andere identiteiten marginaliseert, is de moderniteit 'als het project' altijd al controversieel geweest. Het is evenwel zo dat de moderniteit 'als het project' niet bestaat ondanks, maar juist door de discussies die ze veroorzaakt. In theorie probeert de Verlichting deze spanningen op te lossen met een pleidooi voor de productie van 'betere burgers' via een fundamenteel proces van politieke en onderwijskundige 'vorming'. In de praktijk slaagt ze daar nooit in. Precies op dit niveau ontstaat er een koppeling tussen

rationalisme en imperialisme: als ik verlicht ben, is het mijn *plicht* om ook anderen te verlichten. De Verlichting wordt op die manier een missie die noodzakelijk intolerant tegenover de Ander staat.

De ambivalentie die de moderniteit ‘als het contemporaine’ en ‘als het project’ veroorzaakt, zorgt voor een ‘moderne’ attitude die gekenmerkt wordt door gelijktijdige fascinatie en verwerping, door simultane hechting en onthechting. Iedereen wordt als het ware vreemde van zichzelf en van anderen. Dit heeft zijn voordelen: de capaciteit om te veranderen, om er maar een te noemen. Maar het brengt ook enkele nadelen mee: zo valt het moeilijk te verenigen met het gemeenschapsleven. Voor de moderniteit ‘als het project’ staat gebrek aan controle en kennis gelijk aan onvrijheid. Paradoxaal genoeg zorgt ze er daardoor zelf voor, dat men tot het finale besef komt dat men nooit alles kan controleren. Dit geeft dan weer aanleiding tot de vervreemding en de fragmentatie van de moderniteit ‘als het contemporaine’. Met andere woorden, de moderniteit moet finaal in de postmoderniteit uitmonden.

De filosofische houding tegenover de postmoderne familie is sterk verdeeld. Voor sommigen biedt het postmodernisme de mogelijkheid om te ontsnappen uit de netten van het Europese autoritarisme, kolonialisme, racisme en dominantie. Anderen beschouwen het als een poging van ontevreden linkse intellectuelen om de westerse beschaving te vernietigen. Voor nog anderen is het een nutteloze verzameling van obscure auteurs die in feite niets te vertellen hebben. De drie reacties zijn misleidend. Het is een vergissing om een eenduidige, essentiële betekenis aan het postmodernisme te willen geven. Ik zou durven zeggen dat het een typisch ‘moderne’ reactie tegenover het postmodernisme is. Wat belangrijk is, is dat het postmodernisme diepe vragen stelt die het verdienen om nauwkeurig bestudeerd te worden. Sommigen menen het begrip ‘postmodernisme’ als een scheldwoord te kunnen gebruiken, maar daarmee verdwijnen de terechte vragen van de postmodernisten niet. Ze worden er enkel door genegeerd.

De oorsprong van **het postmodernisme** moet hoofdzakelijk gezocht worden bij de Franse intellectuele beweging die in de loop van de jaren '60 opstond en die men het ‘poststructuralisme’ noemt. Deze beweging verwierp de meest fundamentele pijlers van de moderne westerse beschaving. Gelijktijdig met het poststructuralisme ontstonden politieke bewegingen zoals het multiculturalisme en het feminisme die de ideologie verwierpen van wat ze als een geprivilegieerde etnische en economische sekse beschouwden. Ze streefden ernaar om de bestaande onderwijskundige en politieke autoriteiten te ondermijnen en hun

macht naar de ‘gemarginaliseerden’ over te hevelen. Poststructuralisme, multiculturalisme en feminisme zijn dus uitingen van overlappende, maar verschillende intellectuele stromingen. We zagen reeds dat de moderniteit altijd al veel controverses heeft opgeroepen. In die zin is de postmoderniteit enkel de laatste golf van kritiek op het verlichtingsproject.

Wat betekent het postmodernisme nu concreet op intellectueel vlak? Er kunnen een vijftal kenmerkende uitgangspunten onderscheiden worden. Het is ongetwijfeld zo dat een dergelijke opsomming vele postmodernisten als een vloek in de oren zal klinken. Hoe dan ook, men moet ergens beginnen om tot de kern van het postmodernisme te komen en tot nader order is het overzicht het meest effectieve middel daartoe. De eerste vier aspecten vormen fundamentele kritieken van het postmodernisme op het modernisme, het vijfde betreft meer de methodologische werkmethode. We kunnen de volgende kritieken onderscheiden: door de postmodernisten wordt de representatie/constructie tegenover de presentatie geplaatst, het fenomeen tegenover de oorsprong, het pluralisme tegenover de eenheid en het immanente tegenover het transcendente.

Ten eerste, de representatie en de constructie tegenover de presentatie. ‘Moderne’ filosofen maken traditioneel het onderscheid tussen hetgeen onmiddellijk gegeven is en datgene wat een menselijke uitvinding is. Postmodernisten verwerpen dit onderscheid of stellen het in vraag.

Ten tweede, het fenomeen tegenover de oorsprong. Volgens ‘moderne’ wetenschappers betekent wetenschappelijk onderzoek dat men achter de verscheidenheid van een fenomeen gaat zoeken naar de oorsprong ervan, naar de fundamentele basisprincipes die aan de grondslag van het fenomeen liggen. Postmodernisten ontkennen het idee dat men kan terugkeren naar de oorsprong van een object. In zekere zin blijft het postmodernisme bewust oppervlakkig. Men gaat geen nauwgezette analyses opzetten, maar concentreert zich op de oppervlakte van de dingen, op de fenomenen.

Ten derde, het pluralisme tegenover de eenheid. Postmodernisten proberen aan te tonen dat datgene wat als een eenheid wordt beschouwd, in feite fundamenteel pluralistisch van aard is. Hierin merken we de grote invloed van Ferdinand de Saussure op het postmodernisme. Volgens de Saussure zijn culturele elementen – woorden, betekenissen, ervaringen, maatschappijen, het Zelf, ... - altijd het product van een relationele wisselwerking met andere elementen. Aangezien dergelijke relaties steeds pluralistisch van aard zijn, zijn de objecten en subjecten in kwestie dat onvermijdelijk ook. Zo is het Zelf geen eenheid op zich, maar wordt het opgebouwd in een voortdurend relationeel proces van herinneringen, ervaringen, invloeden, ...

Ten vierde, de postmodernisten plaatsen **het immanente tegenover het transcendente**.

Deze houding vloeit uit de vorige drie voort. Normen als waarheid, goedheid, schoonheid, rationaliteit staan volgens de postmodernisten niet los van de processen die ze dienen, maar zijn er producten van en maken er intrinsiek deel van uit. Een voorbeeld zal deze stelling verduidelijken. Traditioneel gebruikt men het rechtvaardigheidsidee om een bepaalde sociale orde te beoordelen. Postmodernisten beschouwen dit idee zelf als een product van de sociale relaties die het zou moeten beoordelen; dit betekent: het idee werd op een bepaald ogenblik gecreëerd om bepaalde belangen te dienen en is afhankelijk van die welbepaalde intellectuele en sociale context waaruit het ontstond. Deze houding problematiseert uiteraard elke mogelijke normatieve claim, die van de postmodernisten inclusief. Het brengt de postmodernisten ertoe om de normatieve houdingen te analyseren vanuit de denk-, schrijf- en onderhandelingsprocessen en de machtsverhoudingen die er aan de grondslag van liggen.

Ten vijfde, de **methodologische consequenties van de postmoderne kritieken**. Omdat postmodernisten ervan uitgaan dat culturele entiteiten enkel kunnen bestaan door middel van uitsluiting en hiërarchisering, gaan ze het geprivilegieerde gezichtspunt deconstrueren. Bij een tekstuele analyse zullen zij zich niet richten op de centrale onderwerpen, maar op de gemarginaliseerde tekstelementen die zelden vermeld worden en virtueel aanwezig zijn. Blommaert en Verschueren nemen dus een typisch postmoderne houding aan wanneer ze in hun *'Antiracisme'* stellen:

*'Deze concentratie op expliciet taalgebruik gaat voorbij aan het geheel aan impliciete betekenissen die door het taalgebruik worden meegevoerd en die een essentieel deel uitmaken van wat gecommuniceerd of uitgedrukt wordt. Mensen 'spreken' niet alleen, ze 'doen' ook dingen met taal. Ze scheppen of onderhouden er sociale relaties mee. Ze wisselen er niet enkel logische betekenissen mee uit, maar ook gevoelens, emoties en associaties. Ze verankeren hun uitspraken in een wereld van vooronderstelde betekenissen waarvan zij de gemeenschappelijkheid vermoeden. En ze maken uitvoerig gebruik van standaard-interpretatiekaders waarvan de elementen als vanzelfsprekend worden aanvaard'*¹⁹.

De zogenaamde 'linguistic turn' – de tendens in de menswetenschappen om steeds meer aandacht aan het discours te besteden - zorgde ervoor dat de grens tussen fictieve en wetenschappelijke teksten is gaan vervagen. Niet zozeer de tekstuele inhoud op zich, maar de representaties in de tekst staan in het centrum van de belangstelling. En waar men de tekst als een construct ziet, ligt de deconstructie voor de hand²⁰. Ik zal de teksten van Jef Van Bilsen

---

¹⁹ Blommaert en Verschueren, *Antiracisme*, blz. 31-32.

²⁰ Corbey, *Wildheid en beschaving*, blz. 162.

deconstrueren op basis van de vijf postmodernistische uitgangspunten die hierboven geformuleerd werden. Hiervoor verwijs ik naar het derde deel waar ik op basis van de literatuurstudie gepoogd heb om een geschikte onderzoeksstrategie uit te werken.

Wat te doen met het ‘radicalisme’ van Foucault en Derrida die stellen dat het discours zo alomtegenwoordig is in onze perceptie, dat elke poging tot objectieve, onafhankelijke kennis eenvoudigweg illusoir is²¹? Deze vraag brengt ons tot de kern van postmoderne en het wetenschappelijke project. Ik trap uiteraard een open deur in wanneer ik stel dat het individu de werkelijkheid steeds via een conceptuele bril ervaart. In die zin is elke individuele waarneming noodzakelijk relatief en kunnen er geen vaststaande waarheden bestaan. Is dit gegeven problematisch? Ik meen van niet. Ik heb al gesteld dat elke vorm van waarde of norm – en dus ook de ‘waarheid’ – volgens mij het product van een democratisch onderhandelingsproces in een pluralistische samenleving moet zijn. Dit betekent dat ook onze kennis via een dergelijk proces tot stand moet komen.

Anderzijds *hoef* ik de vraag die Foucault en Derrida opwerpen ook niet te beantwoorden. Ik zal me immers niet bezighouden met het waarheidsgehalte van de beweringen van Jef Van Bilsen. Ik meen hiervoor twee goede redenen te hebben. Ten eerste, de doelstelling die ik beoog, is gewoonweg anders: ik ben vooral geïnteresseerd in de *manier* waarop Van Bilsen Afrika representeerde. Ten tweede, deze ingesteldheid vloeit noodzakelijk voort uit een houding van wetenschappelijke bescheidenheid en realiteitszin. In de loop van zijn teksten werkte Van Bilsen een omvattend ‘ontwikkelingsmodel’ voor Kongo uit. Deze ‘totaalvisie’ omvatte zowel politieke, als economische en sociale maatregelen. Daarmee wenste hij de Afrikaanse maatschappij vanaf haar fundamenteën te hervormen. Zelfs als de ‘waarheid’ over elk van deze thema’s gekend zou zijn, zou het beheersen ervan een onnoemelijk omvattende opdracht zijn. Maar over geen enkele van deze thema’s bestaat er enige vorm van consensus. Het is met andere woorden onmogelijk om de ‘juistheid’ van de stellingen van Jef Van Bilsen te onderzoeken. Ik kan daarentegen wel proberen om de teksten van Jef Van Bilsen via een creatieve strategie te benaderen waarbij ik me zo goed mogelijk aan enkele deontologische regels uit de historiografie zal houden. Voor een bespreking van die regels verwijs ik naar de opvattingen van Peter Gay in het volgende punt van de voorbeschouwing.

---

²¹ Bonnell en Hunt, *Beyond the cultural turn*, blz. 2.

Postmodernisme en geschiedschrijving

Uit het voorgaande werd duidelijk dat het postmodernisme ook verregaande consequenties voor de wetenschappen heeft. Geldt dit ook voor de geschiedschrijving? Ongetwijfeld. Alleen sijn de nieuwe inzichten eerder traag door. Ik ben het met Green en Troup eens als ze schrijven:

‘Historians in the main have been slow to grapple with these ideas [die van het poststructuralisme en het postmodernisme, DN], partly because they first developed in mainly literary milieu. Secondly, while historians have theorized about poststructuralist ideas, there are still few works of historical research that might be labeled poststructuralist’²².

Dit is een opvallende vaststelling, te meer omdat het mij lijkt alsof poststructuralisme en postmodernisme vaak enkel tendensen versterken (radicaliseren) die al geruime tijd in de menswetenschappen aanwezig zijn. Het lijkt me aannemelijk dat zich op het einde van de 19de eeuw een beweging heeft ingezet die vandaag onverminderd aan de gang is – en waar het postmodernisme en het poststructuralisme uitlopers van zijn.

Op het einde van de 19de kwam men tot het besef dat de exacte wetenschappen – die toen indrukwekkende resultaten bereikten - niet alle vragen zouden kunnen oplossen. Ze slaagden er niet of nauwelijks in om greep te krijgen op de waardegeladen aspecten van het menselijke leven. Er was met andere woorden behoefte aan een groep van wetenschappen die deze onderdelen van het menselijke leven, produceren en samenleven zou bestuderen aan de hand van een aangepaste onderzoeksmethode.

In 1883 publiceerde Wilhelm Dilthey zijn invloedrijke *‘Einleitung in die Geisteswissenschaften’*. Hierin ontwikkelde hij de thesissen dat er twee soorten wetenschappen zijn: de natuurwetenschappen en de geesteswetenschappen. De eersten doen een beroep op het empirisme, de experimentele methode en het mathematisch apparaat. Hun einddoel is te verklaren, ‘erklären’. Voor de tweede groep – waartoe hij onder andere de geschiedenis en de literatuurstudie rekende – was deze verklaringsmethode van weinig of geen nut. Hier moet men immers komen tot een begrip, een ‘Verstehen’. Het einddoel is de samenhang aan te voelen, het meegedeelde in verband brengen met de politieke, economische, sociale, psychologische, ... context. Dilthey stelde met andere woorden de empathie, het ‘Einfühlen’, als de belangrijkste methode voor de geesteswetenschappen voorop. Zijn onderscheid tussen

---

²² Green en Troup, *The houses of history*, blz. 297.

de natuur- en de geesteswetenschappen droeg in grote mate bij tot de anti-positivistische ingesteldheid die vele geesteswetenschappers zou kenmerken.

Wilhelm Windelband stelde in zijn rectoraatsrede – die de titel ‘*Geschichte und Naturwissenschaft*’ droeg – een ander indelingscriterium voor. Volgens hem waren de natuurwetenschappen fundamenteel nomothetisch (wettenstellend), terwijl de geesteswetenschappen idiografisch (beschrijvend) van aard waren. In de natuurwetenschappen moet men streven naar de ontwikkeling van algemene wetten die alle particuliere fenomenen beheersen. De geesteswetenschappen daarentegen zijn niet geïnteresseerd in algemene wetten, maar in het individuele, het particuliere, het unieke van de dingen of gebeurtenissen.

Enkele jaren later preciseerde Heinrich Rickert – een leerling van Windelband – het begrip ‘geesteswetenschap’ verder. Om de duistere term ‘geest’ te vermijden, stelde hij het begrip ‘cultuurwetenschap’ voor. Hij gaf ook een nieuwe taak aan de cultuurwetenschappen: men moest op zoek gaan naar de ‘waarde’ en de ‘betekenis’ van de menselijke verwezenlijkingen. Op het einde van de 19de eeuw en zeker in de eerste decennia van de 20ste eeuw was duidelijk geworden dat de ‘Vooruitgang’ ook minder fraaie kanten had. De modernisering als project van de rationalisering maakte ook talrijke ‘slachtoffers’. Het besef groeide dat de ‘Vooruitgang’ geen onverdeelde zegen was. De Duitse cultuurwetenschappers stelden zich tot taak om het ‘wezen van de cultuur’ te doorgronden en neigden op die manier haast als vanzelf naar een vorm van cultuurkritiek²³.

Sedert Carlo Ginzburgs beroemde essay ‘*Sporen*’ weten we dat tijdens dezelfde periode ook nog een ander nieuw kennistheoretisch model opkwam in de menswetenschappen: het indicie-paradigma. Het houdt in dat men via geprivilegieerde gebieden (sporen of indicatiën) de ondoorzichtige werkelijkheid tracht te doorgronden. Ginzburg heeft in zijn essay talrijke voorbeelden waarbij men minimale indicatiën heeft gebruikt om algemene verschijnselen mee te onthullen. Mij lijkt er weinig of geen onderscheid te bestaan tussen dit indicie-paradigma en de postmodernistische aandacht voor het impliciete of het marginale. Carlo Ginzburg besteedt in zijn essay ook aandacht aan de wetenschappelijke pretenties van het indicie-paradigma. Volgens Ginzburg kampen de menswetenschappen met een onaangenaam dilemma sedert Galilei de natuurwetenschappen kwantificeerde: of ze aanvaarden een wetenschappelijk zwakke status om daarmee relevante resultaten te bereiken, of ze voorzien zich van een wetenschappelijk sterke status en komen tot magere resultaten. Het lijkt me

---

²³ Claes, *Cultuurfilosofie*, blz. 63-65.

enigszins overdreven om het contrast zo scherp te stellen. De eerste generatie van de Annales-school heeft meer dan voldoende bewezen dat de kwantitatieve methode ook in de historiografie tot indrukwekkende resultaten kan leiden. Toch is het zonder de minste twijfel zo dat het onderzoek naar het gevoelsleven, de ideologie, de religie, het normbesef, ... een enigszins andere aanpak vergt. Net zoals Dilthey hecht Ginzburg enorm veel belang aan het 'Einfühlen', de goede neus, het scherpe oog en de intuïtie²⁴.

In zijn inleiding op het boek *'Encounters. Philosophy of History after Postmodernism'* schrijft Allan Megill:

*'It was once plausible to think of historiography as a unified enterprise'*²⁵

Zijn bewoording heeft ontegensprekelijk veel weg van de beginzin van een sprookje. Er was eens ... Misschien vertoonde datgene waarover hij het heeft ook wel grote gelijkenissen met een sprookje. Tijdens de 19de eeuw had men een robuust geloof dat de eindeloze particuliere geschiedenisjes uiteindelijk zouden leiden tot een historisch totaaloverzicht. Daarnaast bestond er grote overeenstemming over de methodologie die men moest hanteren om deze doelstelling te bereiken. In de loop van de 20ste eeuw verdwenen zowel de doelstelling als de consensus over de methodologie in de nevelen der tijden. De discipline van de geschiedschrijving is vandaag gefragmenteerd en multidimensionaal. Hoe valt dit te verklaren? Megill geeft twee verklaringen: ten eerste is er vandaag een enorme productie van historische literatuur. Hierdoor wordt het voor de individuele historicus steeds moeilijker om uit de schaduw van de massa te treden. Dit blijkt een stimulans te zijn om onderwerpen te onderzoeken die vroeger als historisch onbelangrijk werden beschouwd. Bovendien is de zoektocht naar kennis steeds de zoektocht naar nieuwe kennis. Dit alleen al verklaart waarom men sterk geneigd is om te gaan experimenteren en grenzen te verleggen. Of zoals Ewa Domanska het uitdrukt:

*'Postmodernism enchanted me and devoured me entirely. It was free, inscrutable, uncontrollable, unpredictable, decentralized, relative, deceptive, unstable, ironic – but inspiring, shocking, heretical, and perverse'*²⁶.

---

²⁴ Ginzburg, Sporen. In: Ginzburg, *Omweg als methode : essays over verborgen geschiedenis, kunst en maatschappelijke herinnering.*, blz. 206-261.

²⁵ Megill, Introduction. In: Domanska, *Encounters. Philosophy of History after Postmodernism*, blz. 1.

²⁶ Domanska, *Encounters. Philosophy of History after Postmodernism*, blz. 260.

Daarnaast wijst Megill op de ruimere sociale en culturele context: we leven in een postmodern tijdperk waarin de grote verhalen grotendeels verdwenen zijn. Er bestaat niet langer een eenduidige, gezaghebbende, overkoepelende ideologie waarin ons dagelijks leven zin krijgt.

Peter Gay – niet meteen een grote vriend van de postmodernisten – gaf de situatie in drie woorden perfect weer: ‘Doe je ding’²⁷. Zijn artikel is een warm pleidooi voor een creatieve historiografie die het aandurft om de platgetreden paden te verlaten. In zijn optiek moet elke creatieve poging aan drie ‘heilige’ uitgangspunten vasthouden: zelfdiscipline, zelfregulering en interne controle.

‘Let me here only assert that objectivity in reaching conclusions about the past is an ideal to which historians aspire even if they never reach it. Objectivity is a counsel of perfection, and perfection is beyond humans, even beyond historians. There is of course no guarantee that historians will carry through their responsibility to themselves as professionals, but an honest effort to approximate it seems to me a reasonable expectation. After all, what we might call the historian’s superego provides the apprentice with the rules of the game. There are not many of them, but they are precise and severe. First, use all the relevant material that comes your way, and if for reasons of space and kindness to the reader’s patience, you must be selective, give a fair sample of your findings. In short, do not throw away evidence that contradicts, or may complicate, your thesis. Secondly, quote and cite correctly. Give sources not only for quotations but also for ideas you have lifted from others. [...] I am not arguing that self-control, transcendence of subjectivity, is easy. Not at all. The historian’s professional superego is in steady tension with ideological orientations, with commanding points of view. And yet, there is a crucial distinction to be made between the ‘motives’ that induce historians to choose certain subjects, and the ‘results’ that emerge after the aids of objectivity have been put into place’²⁸.

Met andere woorden, zolang men aan deze twee basisregels blijft vasthouden, juicht Peter Gay iedere alternatieve benadering toe.

---

²⁷ Gay, Do Your Thing. In: Leerssen en Rigney, *Histoians ans Social Values.*, blz. 33-44.

²⁸ Gay, Do Your Thing. In: Leerssen en Rigney, *Histoians ans Social Values.*, blz. 40.

Deel I De Europese verbeelding van de Ander

Hoofdstuk 1

Inleiding

In dit deel ga ik na op welke manier de Europeanen de buiten-Europese Anderen in de loop van de geschiedenis representeerden. Dit historisch overzicht zal fungeren als referentiekader om het denken van Jef Van Bilsen te situeren. Het zal me toelaten om de specifieke voorstellingen van Jef Van Bilsen, als die er zijn, te onderscheiden van de meer algemene, historisch bepaalde ideeën.

De tekst baseer ik voor een groot gedeelte op het werk van Ton Lemaire (*'De Indiaan in ons bewustzijn'*), Jan Nederveen Pieterse (*'Wit over zwart'*) en Raymond Corbey (*'Wildheid en beschaving'*). Om de leesbaarheid van het geheel te bevorderen en een al te uitgebreid voetnotenapparaat te vermijden, zal ik me beperken tot deze beknopte bronvermelding. Uiteraard hou ik me aan de traditionele bronvermelding als ik uit bijkomende werken put. Dit deel valt in drie delen uiteen: (1) de verbeelding van Afrika tot aan de ontdekkingsreizen, (2) de representatie van Amerika vanaf de ontdekking tot op het einde van de 18de eeuw en (3) de beeldvorming over zwart Afrika vanaf de ontdekkingsreizen tot aan de dekolonisatie.

Het lijkt misschien verwonderlijk dat de verbeelding van Amerika in dit overzicht opgenomen werd. Was het onderwerp niet de verbeelding van Afrika? Ik richt me inderdaad hoofdzakelijk op de Europese verbeelding van zwart Afrika. Ik meen evenwel dat de verbeelding van Afrika grote gelijkenissen met de representatie van andere historische Anderen vertoont. Daarom denk ik dat het nuttig en leerrijk kan zijn om ook de verbeelding van Amerika erbij te betrekken. Vooral omdat de Indianen na de ontdekking van Amerika de Ander bij uitstek werden. Zwart Afrika verdween toen twee eeuwen lang grotendeels uit beeld.

Dat er een grote continuïteit aanwezig is in de historische verbeelding van de Ander betekent uiteraard niet dat er geen verschillen waren. Wel integendeel, elke verbeelding van een Ander is het product van een historisch proces. De wisselwerking tussen de continuïteit en de fluctuatie vormt de kern van dit historisch proces. Anders uitgedrukt: elke verbeelding van de Ander is tezelfdertijd een erfgenaam van het verleden en een vormgever van het heden.

1.1 De continuïteit in de representatie van de Ander

Bepaalde stereotypen zijn vanaf de Oudheid voortdurend aanwezig. In verband hiermee merkt Peter Mason een specifieke reactie op als men geconfronteerd wordt met de Ander: het

probleem van het vreemde. De vreemdheid, dat wat de Ander is, kan niet los worden gezien van wat als het eigene, het Zelf, beschouwd wordt²⁹. In de loop van de Europese geschiedenis doken telkens weer dezelfde stereotiepe eigenschappen van uiteenlopende Anderen op: de Plinische rassen, de eerste christenen, de katharen, de wildeman en wilde vrouw, de heksen, de indianen, de zwarte Afrikanen, ... De Ander werd als zodanig geïnclassificeerd op basis van zijn/haar (al dan niet vermeende) gebruiken op het vlak van voeding, seksualiteit, kleding, geweldpleging, dierlijkheid en religie. Op het vlak van de *voeding* aten de Anderen mensen of alleen rauw vlees, of slechts slangen, of zomaar alles, wat even verkeerd was. De Anderen bezondigden zich ook voortdurend aan tegennatuurlijke *seksuele activiteiten* zoals orgieën, (homoseksuele) sodomie en incest of waren seksueel ongeremd. Wat de *kleding* betreft, liepen de Anderen er vaak naakt of in dierenhuiden bij of hadden ze zelfs een dierenvacht. Ongeremde *geweldpleging* was eveneens een frequent verschijnsel bij de Anderen. Zo stelden de Europeanen de inzet van automatische geweren bij de verovering van Afrika voor als voordelig voor de inheemse bevolking. Immers, enkel op die manier kon men een einde maken aan de barbaarse vechtlust van de Afrikanen. Ook de associatie van de Ander met *dierlijkheid* was een voortdurend terugkerend fenomeen. De Anderen waren wild en woest of behoorden tot lagere rassen (die dicht bij de dieren stonden) of hadden dierlijke kenmerken zoals een hondenkop. De Anderen hadden ook stevast een bizarre religie die als ketters voorgesteld werd. Ze misten het ware geloof. Deze stereotiepe sjablonen met betrekking tot uiteenlopende reële of imaginaire Anderen handhaafden zich eeuwen lang in Europa.

Ook de continuïteit van de imaginaire aanwezigheid van Anderen in de Europese verbeelding is opmerkelijk. Het lijkt erop alsof Europa, en bij uitbreiding de westerse wereld, voortdurend een vijandige Ander nodig heeft om zichzelf te legitimeren. Een voorbeeld uit de recente geschiedenis zal dit duidelijk maken. In de naoorlogse periode en tijdens de hoogdagen van de Koude Oorlog vormde het communistische Oostblok de Ander bij uitstek. Als de superieure waarden van het vrije Westen door iemand bedreigd werden, dan was het wel door die gevreesde barbaren uit het Oostblok. Grote delen van de bevolking verkeerden in voortdurende angst voor een rode vloedgolf. Na het verdwijnen van de Sovjet-Unie is er een merkwaardige verschuiving van het vijandsbeeld. In de jaren '90 van de 20ste eeuw lijken de migranten in het algemeen en de moslims in het bijzonder de rol van vijand te hebben overgenomen van de 'goddeloze rode horden'. Terwijl men tot de jaren '90 bevreesd was voor een rode *vloedgolf*, dreigt Europa nu *overspoeld* te worden door eindeloze massa's

---

²⁹ Mason, *Seduction from afar*, blz. 588.

migranten. Wil Europa zijn (uiteraard superieure) waarden en eigenheid bewaren, dan moet de bedreigende *stroom* vluchtelingen dringend *ingedijkt* worden. Ook de migranten binnen de westerse samenleving worden vaak als staatsgevaarlijk voorgesteld: ze zijn als het ware een vijfde colonne die de voorhoede vormt van een grotere legermacht die de Europese beschaving onder de voet dreigt te lopen. Na de dramatische gebeurtenissen van 11 september in New York geldt dit meer dan ooit. Blommaert & Verschueren geven een ander mooi voorbeeld van de verschuiving van de grens tussen wildheid en beschaving: de monsterlijke Anderen in de diepten van het heelal (ruimte) en in de verre toekomst (tijd) ³⁰. Deze buitenaardse wezens tonen opvallende gelijkenissen met allerlei oudere vormen van wildheid. Vaak hebben ze dierlijke trekken en dragen ze de vreemdste kledij (de oren van de beroemde Spock zijn een duidelijk voorbeeld).

Van belang bij dit alles is dat het Zelf het referentiekader vormt op basis waarvan de Ander gecategoriseerd wordt. De Ander wordt niet beoordeeld op wat hij heeft, maar wel op wat hij *niet* heeft. Of beter gezegd, op wat hij tekort heeft. Ook in de beschrijving van Afrika is het negatieve spiegelbeeld een steeds terugkerend patroon. De Afrikanen worden beschreven in termen van wat hun ontbreekt in vergelijking met geciviliseerde Europeanen: ze dragen geen of te weinig kleding, hebben geen geschiedenis, geen schrift, geen zelfdiscipline, geen industrie, ... Dit zijn allemaal componenten die volgens de gemiddelde Europeaan in een geciviliseerde maatschappij onontbeerlijk zijn en die hij/zij bij zichzelf ook aanwezig acht. Sedert de Verlichting worden de Afrikanen ook stelselmatig beschreven op basis van wat de Europeanen *niet meer* hebben. Ze bevinden zich in een lager stadium van de menselijke ontwikkeling, hebben meer dierlijke neigingen, Afrikanen worden voorgesteld als naïeve en impulsieve kinderen, beschikken nog over een ongebreidelde seksualiteit, ... Deze laatste tegenstellingen hoeven niet per definitie een negatief karakter te hebben. Ze kunnen ook bewonderd worden als een nostalgisch aspect dat in Europa definitief verloren is gegaan. Volgens Anton Blok worden de 'primitieven' in de Europese traditie afwisselend voorgesteld als paradijselijk, dan weer als een soort onderwereld. In beide gevallen gaat het om tegenhangers van de normale, beschaafde wereld³¹. De Ander fungeert met andere woorden als een soort ideologisch nulpunt, als een categorie waarin de Europese cultuur bevestigd of bekritiseerd kan worden. Wie Europa als goed beschouwt, legitimeert zijn overtuiging via de imaginaire slechtheid van de Ander. Wie Europa als slecht aanziet, argumenteert dit via de

---

³⁰ Blommaert en Verschueren, *Het Belgische Migrantendebat*, blz. 13-15.

³¹ Blok, *Primitief en geciviliseerd*, blz. 207.

imaginaire goedheid van de Ander. In beide gevallen zegt dit uiteindelijk weinig over de Ander, maar veel over de persoonlijke visie op het Zelf.

1.2 De fluctuatie in de verbeelding van de Ander

Er zijn in de loop van de geschiedenis veel verschillende Anderen geweest: de Plinische rassen, de katharen, de heksen, de indianen, de Afrikanen, ... Telkens andere groepen fungeerden als negatief spiegelbeeld voor de Europese beschaving. Naast de gelijkenissen die in hun representatie aanwezig zijn, moet men zoals gezegd ook aandacht voor de verschillen hebben. Er zijn ongetwijfeld overeenkomsten tussen de verbeelding van de heksen en de Afrikanen (ongeremde seksualiteit, kannibalisme, ketterij ...), maar de voorstellingen liepen op andere punten ook sterk uiteen. Zo meen ik niet dat men de Afrikanen ooit al vliegend op een borstel voorgesteld heeft en werden heksen nooit afgebeeld als achterlijke, naïeve kinderen.

Het is ondertussen duidelijk dat de verbeelding van Afrika niet los kan gezien worden van de verbeelding van de Ander in het algemeen. Een isolering van de verbeelding van Afrika zou die historische dimensie verdoezelen. Het zou de beeldvorming verengen tot toevallige patronen, terwijl het in feite historische machtsverhoudingen zijn. Ook vandaag nog is het westerse denken door en door beïnvloed door wat Nederveen Pieterse de 'cultus van het verschil' noemt. Onderliggend idee is dat van een ideaal profiel van menselijkheid, het psychologisch profiel van de 'topdog': westerling, geciviliseerd, blank, man, stedeling, hoofdarbeider, volwassen, heteroseksueel,...³² Dit profiel heeft het westerse denken als het ware gemonopoliseerd. Het is dermate hegemonisch dat het zich heeft genormaliseerd en erg moeilijk in vraag kan worden gesteld. Het is in de westerse wereld uitermate problematisch om de 'zegeningen' van onze beschaving in vraag te stellen.

---

³² Nederveen Pieterse, *Wit over zwart*, blz. 223.

Hoofdstuk 2

De verbeelding van Afrika tot aan de ontdekking van Amerika

2.1 Het oude Egypte

Aan de grens van het oude Egypte woonden de Nubiërs, een bevolkingsgroep met donkere huidskleur. Hun leefgebied bevond zich in het noorden van het huidige Soedan. Wanneer men de beeldvorming over de Nubiërs in de Egyptische teksten en afbeeldingen onderzoekt, komt men tot de volgende vaststellingen: in de eerste geschriften rond 2.500 voor onze tijdrekening werden ze voorgesteld als geïntegreerd in de maatschappij. Niet alleen waren de Nubiërs op dat moment belangrijke handelspartners van de Egyptenaren, zwart was ook een positieve kleur, de kleur van de vruchtbare slib van de Nijl. Vanaf 2.200 beginnen de Nubische volkeren druk uit te oefenen op de grenzen van het Egyptische rijk: de zwarten worden dan ook steeds meer afgebeeld als strijdende krijgers. Tijdens de 18de dynastie, dat is rond 1500 voor onze tijdrekening, worden de Nubiërs verslagen. In de beeldvorming over zwarten breekt er een nieuwe periode aan: ze worden vaak afgebeeld als verslagen vijanden. De eerste beelden van zwarten als bedienden en entertainers maken hun opgang. Tussen 800 voor onze tijdrekening en 300 erna wordt de beeldvorming opnieuw positief, omdat de Nubiërs dan over Egypte heersen.

2.2 Het antieke Griekenland

In het algemeen was de antieke wereld een mengcultuur en een cultuur waar verschil in huidskleur geen rol van betekenis speelde, of waarin zwart juist een positieve betekenis had. Bij Homerus gold 'Aithiopia' (Egypte en de Nubische rijken) als een ideale plaats voor banketten van de goden, waar een zwarte de ingang van de retraite bewaakte. Ook in het Oude Testament worden zwart-Afrikaanse rijken beschreven als machtig en prestigieus en als belangrijke bondgenoten.

Buiten Egypte en de Nubische rijken bestond nog een ander, onbekend Afrika: 'Lybia'. De geschiedschrijver Herodotus omschreef het als 'een land van wilde beesten'. Ook Aristoteles meldde dat het er wemelde van monsters, omdat allerlei dieren elkaar bij de schaarse drinkplaatsen ontmoetten. Vele van de monsters die de Romeinse schrijver Plinius de Oude in

zijn *Naturalis Historia* omschreef, situeerde hij in Lybia. We zien dus al heel vroeg het verschijnsel van een samengesteld Afrikabeeld: het ‘Aithiopia’ en een ander, wild ‘Lybia’.

Het is in deze periode dat **de archeologie van de ‘wilde’** een aanvang neemt. Het concept van de wilde zou nog vele eeuwen een belangrijke rol spelen in het debat over de Ander. In de joods-christelijke en de antieke traditie fungeert het idee van wilde mensen als een soort contrastcategorie ter afgrenzing van de eigen identiteit. In de bijbel is een fundamentele tweedeling aanwezig: de goddelijke begenadiging, gezondheid, rijkdom, vruchtbaarheid, vestiging en heil tegenover de zondigheid, vervloeking, degeneratie, geweld, wildernis, jagen en zwerven. In de joodse fysieke en morele wereldorde vertegenwoordigt de wilde mens het monstrueuze, de slechtheid en de onmenselijkheid. De wilde mens is een verwilderde mens, zwerfend in de wildernis: de door God verlaten ruimte, waarin de wereld na de zondeval is veranderd en waarin ze zonder Gods genade ook zou blijven. In het Griekse politieke denken dienen de categorieën barbaar en wilde mens eveneens als contrastbegrippen in een orde waarin de Grieken hun identiteit als polisbewoner uitdrukken.

Dit imaginaire wezen – behaard, afschrikwekkend, zwaaiend met een knots – dat eenzaam in het woud en de wildernis zwerft, vervult bij de joden, Grieken en Romeinen een soortgelijke functie in hun ontologische en politieke orde: de wilde belichaamt alles wat de beschaafde burger of gelovige *niet* is. Het idee van de wilde slaat in de eerste plaats op het onderscheid tussen gecultiveerd gebied en natuur, niet zozeer tussen stad en platteland. De symbolische betekenis van deze wilde gebieden was navenant. Beheerst door de ‘natuurkrachten’ waren het van oudsher mysterieuze, numineuze gebieden. Terwijl wildheid vooral betrekking had op het onderscheid tussen ontgonnen en onontgonnen gebieden *binnen één* cultuur, duidde barbarij vooral de verschillen *tussen* culturen aan. Ook bij de mensen werd dit onderscheid gemaakt: de taal van niet-Grieken klonk de Grieken als bar-bar. De term barbaren is dus een onomatopée voor gebrabbel, voor een manier waarop een beschaafde niet hoort te spreken.

2.3 Het Romeinse Rijk

Na de oorlogen met Carthago in de derde eeuw voor onze tijdrekening wordt ‘Africa’ als een provincie van het Romeinse Rijk ingelijfd. De term ‘Africa’ heeft op dat moment betrekking op een deel van Noord-Afrika. In de iconografie worden de Afrikanen positief voorgesteld,

zowel collectief als individueel. Dat Rome ook contacten had met meer afgelegen gebieden in Afrika blijkt uit afbeeldingen van pygmeeën in de mozaïeken van Pompeji.

2.4 De Middeleeuwen

Tussen de 4de en de 11de eeuw was Europa voor het overgrote deel geïsoleerd van Afrika. Na het uiteenvallen van het Romeinse Rijk hield Europa zich grotendeels in een isolement. Door de opkomst van de islam - Arabieren, berbers en moren beheersten het gebied tussen Byzantium en de Pyreneeën – verloor Europa het contact met Afrika, maar dit werelddeel riep wel negatieve connotaties op. Tot de zeldzame bronnen van kennis behoorden de geschriften van Herodotus uit de vijfde eeuw voor onze jaartelling en vooral deze van Plinius de Oude uit de eerste eeuw. Zijn legendes over de Plinische rassen zouden lange tijd blijven voortbestaan. Zo werd Afrika in de vroege Middeleeuwen een fabelcontinent waar men de meest uiteenlopende merkwaardige wezens kon vinden³³.

De verbeelding van Afrika werd ook door andere evoluties beïnvloed. De opkomst van het christendom veroorzaakte een breuk met de antieke visie: in het westelijke christendom (niet in het Byzantijnse deel) ontstond de manicheïstische visie van wit voor al het goede en zwart voor het slechte, het zondige. De symboliek licht-donker had aanvankelijk geen betrekking op de huidskleur, maar na verloop van tijd kreeg ze die bijbetekenis wel. Zwart werd de kleur van de duivel en de demonen. In de confrontatie met de islam ging dit deel uitmaken van het vijandbeeld: de symboliek van de ‘zwarte demon’ werd op moslims overgedragen. In de vroeg-middeleeuwse schilderijen werd Christus tijdens de passie gemarteld door zwarte beulen.

In de 12de eeuw namen de Europese contacten met Afrika opnieuw sterk toe en kwam er een nieuwe omslag in de beeldvorming: de herwaardering van zwarte Afrikanen. Deze tendens had uiteenlopende oorzaken. De handel met het gebied van de Middellandse Zee nam sterk toe zodat men steeds meer met donkerhuidigen in contact kwam. Venetië was al geruime tijd aan een gestage opmars bezig. Het ruilde Europees ijzer, hout, scheepsgoederen en slaven tegen oosterse zijde, kruiden en ivoor. Zelf produceerde het zout en had het een bloeiende glasindustrie. Ook steden als Pisa en Genua kenden een sterke groei door de expansieve

---

³³ Van Geertruyen, *Van monsters, heidenen en grote kinderen.*, blz. 20.

handel met het Oosten³⁴. Ondertussen had in Europa ten noorden van de Alpen een politiek-economische reorganisatie plaatsgevonden: het feodalisme. De evolutie naar een politieke consolidatie onder een centrale koning was afhankelijk van de mogelijkheid van de vazal om een tribuut te betalen aan de leenheer en van de mogelijkheid van de leenheer om de leenman grond te schenken in ruil voor zijn trouw. De koning kon op drie manieren inkomsten verwerven: (1) 'Buitenlandse' oorlogen en toe-eigening van de plaatselijke economische surplussen. Zo zetten Portugal, Castilië-Léon en Aragon de Reconquista in - de herovering van het Iberische schiereiland op de moren -, terwijl Frankrijk en Engeland kruistochten organiseerden. Deze laatste faalden grotendeels in hun opzet en het waren de Italiaanse havensteden die met de meeste voordelen aan de haal gingen. (2) De commercialisering van de 'eigen' landbouwproducten en de oorlogsbuiten. De Zuid-Duitse steden, Vlaanderen en Brabant en de streek van Champagne zijn duidelijke voorbeelden van de opbloeiende handel. (3) De uitbreiding van het koninklijk domein. Frankrijk en Engeland waren de meest duidelijke voorbeelden van deze strategie³⁵.

De kruistochten brachten Europa opnieuw op het Afrikaanse continent. Het waren de kruisvaarders die de legende van de christelijke priester-koning Jan verspreidden. Men beschouwde 'Pape Jan' als een schatrijke, mythische vorst die de hemelpoorten bewaakte. Bovendien was hij een directe nakomeling van één van de Drie Koningen die Jezus aanbaden, woonde hij in een betoverd kasteel en bestreed hij de heidenen. In de beginperiode wist men niet precies waar zijn rijk zich situeerde, maar vanaf de 14de eeuw ging men ervan uit dat het in Ethiopië lag. Men herontdekte daar immers de koptische christenen en beschouwde deze als een potentiële bondgenoot tegen de islamitische vijand. De Europeanen startten dan ook intensieve diplomatieke contacten met het Ethiopische keizerrijk in de hoop een tweede front tegen de islam te kunnen vormen.

In de loop van de 13de eeuw werden de handelscontacten in de Middellandse Zee nog uitgebreider en verschenen er steeds meer zwarte slaven in Zuid-Italië en Sicilië. Al in 1291 werd een poging ondernomen om de westkust van Afrika te verkennen: twee Italiaanse broers Vivaldi zeilden uit, maar keerden nooit terug³⁶.

Tijdens de 14de eeuw neemt de kennis over Afrika verder toe. Niet dat men veel wist over de bevolking en haar cultuur, maar men was wel op de hoogte van het bestaan van grote koninkrijken in de binnenlanden van het continent. Zo verscheen in 1375 op een kaart van de

---

³⁴ Wolf, *Europe and the People Without History*, blz. 104.

³⁵ Wolf, *Europe and the People Without History*, blz. 105-108.

³⁶ Van Geertruyen, *Van monsters, heidenen en grote kinderen.*, blz. 21.

cartograaf Abraham Cresques, het rijk Mali met zijn legendarische vorst Mansa Musa. In diezelfde eeuw vond in de Europese schilderkunst het gebruik ingang om bij de uitbeelding van de aanbidding van Christus één van de drie wijzen als een zwarte Afrikaan voor te stellen³⁷.

Van belang bij dit alles is dat de beeldvorming over de Ander werd bepaald door de ontwikkelingen in eigen kring en niet doordat de betrokkenen zelf veranderden. Ik raakte dit punt ook al in de inleiding aan: het beeld van het Zelf is bepalend voor de verbeelding van de Ander. De drastische veranderingen in de Europese verbeelding van Afrika waren telkens een gevolg van veranderingen die zich in Europa zelf voltrokken. Van de Oudheid tot de vroege Middeleeuwen evolueerde het overheersende beeld van positief naar negatief. Tussen de vroege en de late Middeleeuwen vond dan weer de transformatie plaats van de zwarte als helse demon tot de zwarte als hooggeachte vertegenwoordiger van een uitheems christendom. De legende van Pape Jan moet geplaatst worden naast andere Europese pogingen om bondgenoten te vinden buiten de cirkel van de islam. Europa stond zwak in verhouding tot de islam en de kruistochten werden teruggeslagen. Pape Jan diende als een Europese bevrijdingsmythe, enerzijds ingegeven door contacten met Ethiopië, anderzijds opgeblazen uit frustratie en hoop. In het laat-middeleeuwse motief diende Afrika als Europa's hulp in nood, als bondgenoot tegen de islam.

Vanaf de 12de eeuw begon in Europa een staatsvormingsproces dat in de 16de eeuw zou eindigen. Dit proces zorgde ervoor dat kleine, regionale eenheden werden opgenomen in grotere gehelen. Terwijl de Grieken de Europese wouden nog beschouwden als woonplaatsen van Plinische monsters en andere mysterieuze wezens, verdwenen die op dat moment uit Europa en werden erbuiten geprojecteerd. Na de Europese staatsvorming ging men een ruimer blikveld hanteren en werden buiten-Europese gebieden plots gebieden vol wilde en monsterachtige wezens. In de loop van de 15de eeuw eindigde de Reconquista. Op dat moment stuurde men verkenners uit die weldra spectaculaire 'ontdekkingen' zouden doen.

---

³⁷ Van Geertruyen, *Van monsters, heidenen en grote kinderen*, blz. 21.

Hoofdstuk 3

De verbeelding van Amerika

3.1 De voorbereidingen van de ontdekking van de Nieuwe Wereld

De ontdekking van Amerika is alleen schijnbaar een toeval. Ze was al voorbereid door (1) de strijd tegen de islam, (2) de herontdekking van de bronnen van de klassieke Oudheid, (3) de boekdrukkunst, (4) de toenmalige geografische overtuigingen en (5) de overgang van een feodale naar een vroegkapitalistische maatschappijvorm.

De strijd tegen de islam speelde een primordiale rol bij de ontdekking van Amerika. Dit op verschillende vlakken. *Ten eerste* met betrekking tot de geopolitiek en de vorming van een Europese identiteit. De islam was eeuwenlang de bedreigende – en ook fascinerende – Ander aan de grenzen van het christelijke Europa. Juist daardoor droeg het ertoe bij dat de christelijke volken zich scherper bewust werden van wat hen verenigde en wat hen collectief van de islamitische en andere culturen onderscheidde. Europa als begrip en eenheid is heel wat meer dan een geografische aanduiding: het is ook een conceptuele constructie, een ‘imagined community’ in de woorden van Anderson. Collectieve identiteitsgevoelens ontstaan door een gezamenlijke afbakening tegenover een bedreigende Ander. Dit komt ook in het tweede deel tot uiting. *Ten tweede* op economisch vlak. Na de val van Constantinopel in 1453 werd het rijk van de Ottomaanse Turken de grootste macht in het oostelijk deel van het mediterrane gebied. Het was daarom een directe bedreiging voor de handel van de christelijke steden in het westelijke deel. De opkomende machten Spanje en Portugal hoopten via het vinden van nieuwe zeewegen de Arabische tussenpersonen te omzeilen en directe toegang te krijgen tot de gezochte producten (specerijen, ivoor en goud). Op die manier konden de handelsmonopolies van Genua en Venetië meteen gebroken worden. *Ten derde* op het militaire vlak. De Arabische invasie van het Iberische schiereiland werd beantwoord met een tegenbeweging. Na de laatste kruistocht liet men de strijd tegen de islam over aan de christelijke rijken die het dichtst in de buurt lagen: die van de koningen van het Iberische schiereiland. Het is historisch veelbetekenend dat de voltooiing van de Reconquista gelijktijdig plaats vond met de Conquista – de verovering van de nieuwe wereld. De herovering in Spanje bleek een geschikte training voor de overzeese expansie.

Aanvankelijk viel de invloed van de ontdekking van de Nieuwe Wereld in het niet in vergelijking met **de geestelijke reis terug naar de klassieke Oudheid**. De paradox is

evenwel, dat de ‘wedergeboorte’ van de Oudheid van grote invloed is geweest op de ontdekking van de Nieuwe Wereld. Op de eerste plaats door de kennismaking met de geografische opvattingen uit de Oudheid, maar vooral ook door het herleven van de mythe van de Gouden Tijd. De mythe van de Gouden Tijd of het primitivisme is de neiging tot idealisering van het veronderstelde begin van de geschiedenis en/of van een zo natuurlijk mogelijke leefwijze. De gouden droom van de Oude Wereld inspireerde het zoeken naar nieuwe landen: de mythische herinnering aan een perfecte toestand ‘in den beginne’ herleefde in de hoop om elders een perfecte samenleving te vinden. Deze ideale, oorspronkelijk toestand werd meestal als volgt omschreven: de aarde brengt spontaan overvloed, er is geen schaarste, geen oorlog, alles is in gemeenschappelijk bezit en de mensen hebben niet meer behoeften dan deze die ze kunnen bevredigen. Ook de nadruk op eenvoud, de kritiek op de luxe, de beperking van de behoeften en de natuur als norm zijn vaste bestanddelen.

De ontdekkingsreizen werden ook gestimuleerd door **de invloed van de gedrukte teksten**: de herontdekking en verspreiding van de geografische kennis van de Oudheid werd versneld en de verspreiding van (al dan niet misleidende) kaarten werd vergemakkelijkt. Bovendien ging er een merkwaardige invloed uit van de literatuur. Aan het einde van de 15de en het begin van de 16de eeuw ontstond er een heropleving van het literaire genre van de ridderromans op het Iberische schiereiland. Het werd gekenmerkt door een verheerlijking van het ridderleven met zijn heroïek en erecode. De literatuur had zowel door haar mythologische als door haar ideologische werking een belangrijke invloed op de waarneming en exploratie van Amerika. Aan de andere kant hebben de ontdekkingsreizen ook de ontwikkeling van de boekdrukkunst gestimuleerd: er was in Europa een levendige belangstelling voor reisverslagen en min of meer fantastische verhalen over onbekende volken en landen. Toen Amerika eenmaal door de Europeanen in bezit was genomen, stond de drukpers grotendeels in dienst van de ideologische verdediging van de blanke belangen. Kortom, schrift en drukpers zijn wellicht mijlpalen in de kennisgroei en de modernisering van Europa, maar ze opereerden niet in een maatschappelijk vacuüm en waren onderhevig aan mythologie en ideologie en dus aan traditie en machtsverhoudingen.

De geografische kennis was eveneens een belangrijk gegeven in de voorbereiding op de ontdekkingsreizen. In feite ging het hier om een samengaan van empirische kennis, antieke en theologische speculaties en mythologische componenten die soms onontwarbaar verstrengeld waren. Op basis van de Griekse bronnen had men de idee ontwikkeld dat de aarde een soort eiland was dat langs alle zijden door de zee omgeven was, het zogenaamde Orbis Terrarum. De Grieken waren van mening dat dit ‘Aardeiland’, dat in drieën verdeeld was, op het

noordelijke halfrond vrij klein was en dat er op het zuidelijke halfrond eveneens land was, bewoond door antipoden die mogelijk een ander soort mens waren dan die van de bekende wereld. Voor christenen was dit moeilijk te aanvaarden, omdat het in strijd was met de bijbel en de eenheid van de schepping. Een van de theorieën die dit probleem wilde oplossen, luidde dat het Aardeiland veel groter was dan men tot dan toe aannam en dat er dus antipoden konden bestaan zonder dat ze door een oceaan van de bewoners van de Oude Wereld gescheiden waren. Men was er zich toen al van bewust dat er twee wegen waren om naar het Oosten te varen: via het oosten om Afrika heen of via het westen over de Atlantische Oceaan. Omdat de overtuiging van het kleine Aardeiland nog wijd verspreid was, stonden velen afkerig tegenover de westelijke richting. Men vreesde er enorme zeemassa's te zullen ontmoeten. Voor de aanhangers van de tweede theorie, het grote Aardeiland, was de westelijke richting nog zo slecht niet, omdat de afstand tussen de oostelijke en westelijke kusten van het Orbis Terrarum niet erg groot kon zijn. Columbus behoorde tot deze tweede groep en durfde daardoor de reis in westelijke richting aan. Elke reconstructie van de toenmalige geografische overtuigingen zou onvolledig zijn, als men geen rekening zou houden met de bijna mythische betekenis van het westen als richting. Het gaat hierbij meer bepaald om het hele complex van voorstellingen en gevoelens die te maken hadden met de ligging van het aardse paradijs, het verloren continent Atlantis, het Eiland der Gelukzaligen en andere legendarische eilanden en het vermoeden dat er daar nog mensen leefden in de Gouden Tijd. Het westen had in de Europese mythologie evenwel niet louter een positieve betekenis. Het was immers ook de plaats van de ondergaande zon, van de duisternis en van de dood. De Grieken hadden er de toegang tot de Hades gesitueerd. Deze ambivalente betekenis van het westen verklaart de verborgen mythische dimensie van de grote reizen over de Atlantische Oceaan: het waren als het ware heroïsche tochten naar de onderwereld, waarbij de held beproefd werd om ten slotte zichzelf te vernieuwen door het ontdekken en veroveren van nieuwe landen. Deze narratieve dimensie zou zich gedurende de hele periode van het kolonialisme handhaven. Het koloniale gebeuren had de kenmerken van een epos, het relaas van een held die zich in onbekend gebied waagt, waar hij allerlei beproevingen doorstaat en grote daden verricht in naam van alles wat goed is. De held is de Europeaan, met name de Europese man. De moeizame, grote verrichtingen van de Europeaan bestaan in het ontsluiten en in bezit nemen van het maagdelijke gebied, in het verleggen van de grenzen van de beschaafde wereld. Hij doet dit in de naam van de Beschaving, de Vooruitgang. De ontvanger van het goeds dat de blanke man bracht of bewerkstelligde, de 'begunstigde' partij, wordt vaak gezien als recalcitrant of zelfs als tegenwerker van zijn *mission civilisatrice*.

De vraag naar de dynamiek van het 15de- en 16de-eeuwse Europa leiden onvermijdelijk naar **de overgang van een feodale naar een kapitalistische maatschappij**. Het gaat om de fundamentele vraag naar de oorzaken die Europa van een vrij onbeduidende periferie van Azië veranderden in het dynamische centrum van de wereld, dat in korte tijd de rest van de wereld in haar eigen economie en bewustzijn zal gaan inlijven. In het themanummer ‘Het westen: een geval apart?’ van *Theoretische Geschiedenis* stelde P.H.H. Vries een status quaestionis op. Hij behandelde meer bepaald de periode 1450-1800 die ‘algemeen [wordt] beschouwd als de incubatietijd van de moderniteit’³⁸. Net zoals Ernest Mandel en Eric Wolf maakt Vries duidelijk onderscheid tussen de preïndustriële en industriële fase: ‘met de opkomst van de industriële samenleving ontstond een kwantitatief en kwalitatief nieuwe vorm van economische groei’³⁹. Mandel maakt een duidelijk onderscheid tussen de door het handelskapitaal gecreëerde wereldmarkt en de kapitalistische wereldmarkt, die een gevolg was van de kapitalistische productiewijze⁴⁰. Ook Eric Wolf stelt dat de kapitalistische productiewijze pas ontstond op het einde van de 18de eeuw, meer bepaald in de textielindustrie⁴¹. Vries, Mandel en Wolf gaan hiermee in tegen auteurs als Braudel, Frank en Wallerstein die stellen dat het historisch kapitalisme al rond 1500 (volgens Frank nog veel vroeger) ontstond, toen de wereldmarkt een feit werd. In zijn ‘Historisch kapitalisme’ stelt Immanuel Wallerstein dat ‘de oorsprong van dit historisch systeem geplaatst moet worden in het Europa van de late vijftiende eeuw, dat het systeem in de loop van de eeuwen over een groter gebied uitdijde om tegen het einde van de negentiende eeuw de hele aardbol te bedekken [...]’⁴². Deze visie stelt het kapitalisme gelijk met een systeem dat produceert voor een wereldmarkt en gedreven wordt door de zoektocht naar winst. Braudel, Frank en Wallerstein volgen de Weberiaanse notie van kapitalisme dat de nadruk legt op het winstbejag. In de visie van Marx, Vries, Mandel en Wolf kan het kapitalisme onmogelijk tot de wereldmarkt gereduceerd worden. Voor hen is er pas sprake van kapitalisme als er een systemische combinatie optreedt van kapitaal, machines, grondstoffen en arbeidskracht⁴³.

‘De internationale handel van preïndustriële landen, hoe ook geïnterpreteerd en met wie ook bedreven, zal altijd te gering zijn om er zo veel belang aan toe te kennen als bijvoorbeeld Braudel, Wallerstein en, meer nog, Frank doen. Het is gezien de aard en omvang van de transportmiddelen uitgesloten dat

---

³⁸ Vries, *Hoe het Westen rijker werd*, blz. 292.

³⁹ Vries, *Hoe het Westen rijker werd*, blz. 293.

⁴⁰ Mandel, *Het laatkapitalisme*, blz. 38.

⁴¹ Wolf, *Europe and the People Without History*, blz. 290-291.

⁴² Wallerstein, *Historisch kapitalisme*, blz. 14.

⁴³ Wolf, *Europe and the People Without History*, blz. 298, Mandel, *Het laatkapitalisme*, blz. 38.

*intercontinentale handelsstromen in de preïndustriële periode veel voorstelden. [...] Wie voor de vroegmoderne tijd over een handelsnetwerk of systeem spreekt, rekt de betekenis van deze termen erg uit. [...] Spreken over world systems en global economies van duizenden jaren oud zoals bijvoorbeeld Frank doet, is taalvervuiling*⁴⁴.

Er is duidelijk grote onenigheid over aanvangsdatum en het wezen van het historisch kapitalisme. Bestaat er dan misschien meer overeenstemming over de voedingsbodem waarop het kapitalistische systeem kon gedijen. Kent men de oorzaken van het ontstaan van het kapitalisme? Wel integendeel, de waaier aan mogelijke verklaringen - en dus de mogelijke discussiepunten - blijken hier nog veel uitgebreider te zijn. De financiële en organisatorische technieken, de vermeende superioriteit op politiek en militair vlak, de 'vrije markt' en de concurrentie, de smithiaanse concentratie op de ruilverhoudingen en de arbeidsdeling, het liberale adagio van de lagere belastingen, de weberiaanse legaal-rationele staat met een rechtssysteem en een efficiënte bureaucratie, de marxistische nadruk op de productieverhoudingen en proletarisering, de natuurlijke omstandigheden, de demografie, het huwelijkspatroon, de godsdienst, het 'westers' individualisme of het zogenaamde Aziatische despotisme bieden geen of weinig houvast. Toch moet er zoiets als 'een gedeelde West-Europese basis voor industrialisatie' bestaan hebben⁴⁵. Vries hecht enig belang aan het privé-eigendom dat in West-Europa minder onzeker zou geweest zijn dan elders. Al relateert hij deze stelling meteen ook weer: 'wiens eigendom en positie werden ontzien door de overheid, hing in sterke mate af van de machtsverhoudingen en de belangen'⁴⁶. Ook de relatief beter georganiseerde West-Europese 'civil society' zou een belangrijke factor vormen. Verder zouden de wetenschap, de techniek en de boekdrukkunst een wezenlijke invloed uitgeoefend hebben.

Vries besluit dat monocausale verklaringen uit den boze zijn. Kapitalisme, staat, statensysteem, wetenschap en allerlei andere 'structurele' kenmerken zijn geen van alle voldoende en niet eens in alle opzichten noodzakelijk.

*'Een goede analyse van de configuratie van ontwikkelingen die in de Europese voorsprong resulteerde, zou dan ook gelaagd dienen te zijn [...]'*⁴⁷.

Hij bepleit met andere woorden een creatief gebruik van de braudeliaanse geschiedfilosofie.

---

⁴⁴ Vries, *Hoe het Westen rijker werd*, blz. 302-303.

⁴⁵ Vries, *Hoe het Westen rijker werd*, blz. 307.

⁴⁶ Vries, *Hoe het Westen rijker werd*, blz. 310.

⁴⁷ Vries, *Hoe het Westen rijker werd*, blz. 318.

*'De industriële revolutie was het resultaat van en groot aantal ontwikkelingen in Europa en in de verhouding tussen Europa en de rest van de wereld. In cumulatie bewerkten die de omslag. [...]. Wellicht zijn al die verschillen elk op zichzelf niet schokkend. Veel kleine verschillen kunnen echter in cumulatie en combinatie met technische ontwikkelingen die alléén in Europa optraden, één groot verschil bewerkstelligen'*⁴⁸.

3.2 De eerste beelden van de Nieuwe Wereld

Op 12 oktober 1492 landde Columbus op een van de Bahama-eilanden. De manier waarop Columbus de eilanden en hun bewoners beschreef, was niet alleen symptomatisch voor de blik die de Oude Wereld op de nieuwe wierp. Het is ook het onderwerp bij uitstek om te analyseren hoe de waarneming bepaald wordt door culturele, ideologische en zelfs mythische vooronderstellingen. Door de ontdekking van Amerika werden de Europeanen voor het eerst geconfronteerd met een volkomen onbekend gebied. Het is daarom bijzonder interessant te onderzoeken welke beelden de Europeaan had over deze Ander. Zoals al in de inleiding werd gesteld: de categorisering van de Amerikaanse Ander kaderde in een ruimer en systematisch denkpatroon.

Het positieve beeld dat Columbus aanvankelijk schetste, sloeg om als de intensievere contacten conflicten opriepen. Zodra de inheemse inwoners van de West-Indische eilanden weerstand boden tegen Columbus' bedoelingen en plannen, maakte het idyllische beeld plaats voor het beeld van onbetrouwbare en oorlogszuchtige wilden. In welke mate kon Columbus een objectieve beschrijving van het geziene geven? Dat kon hij niet. Ik ga ervan uit dat objectiviteit een nobel streefdoel is dat nooit in haar volheid bereikt kan worden. In feite zat Columbus, zoals iedereen die uit zijn vertrouwde omgeving vertrekt, vast aan de Oude Wereld in plaats van open te staan voor de Nieuwe. De beschrijving van het nieuwe continent was een westerse conceptualisering. Bij de beschrijving van de Nieuwe Wereld door Columbus moeten we rekening houden met een drietal factoren: (1) het ethnocentrisme van Columbus (2) de Gouden Tijd en (3) de begeerte naar goud.

Het **ethnocentrisme van Columbus** situeerde zich op drie niveaus. *Ten eerste* is er een evident linguïstisch ethnocentrisme. Uiteraard begrepen de Europeanen en de indianen elkaars taal niet.

---

⁴⁸ Vries, *Hoe het Westen rijker werd*, blz. 319.

Er moet dus sprake zijn geweest van bijna totaal onbegrip aan beide kanten. Toch meende Columbus dat hij zijn gesprekspartners enigszins verstond. Dit was niet meer dan wat wishful thinking: vooral als het ging om vermeldingen van plaatsen waar kostbare stenen en goud te vinden waren en als hij vermoedde dat ze praatten over de – door hem verwachte – nabijheid van China en Japan⁴⁹. Typerend is ook dat Columbus elke plaats die hij aandeed een nieuwe naam gaf. Zo veroverde hij als het ware mentaal de onbekende wereld door haar het stempel van de Oude Wereld op te drukken en daarbij in feite de oorspronkelijke bevolking en cultuur van Amerika te negeren. Deze naamgeving is de symbolische toe-eigening van een schijnbaar lege wereld, symptomatisch voor de houding die Europa steeds zal aannemen ten aanzien van de koloniale gebieden: een leeg continent, zonder werkelijke bewoning, geschikt om door Europeanen te worden bevolkt en in cultuur gebracht. Men ontkende of negeerde eenvoudigweg dat de meeste indiaanse samenlevingen een vorm van landbouw hadden – vaak aangevuld met jagen of plukken. Door de indianen af te schilderen als wilden die slechts jagend rondzwierven in bossen, creëerden de kolonisten een excuus om de ‘braakliggende’ gronden in beslag te nemen. In het algemeen gesproken ruimde een zeer positief of neutraal beeld van de indiaan bij de aanvang van het wederzijdse contact overal plaats voor een negatief, ongunstig beeld zodra de belangen van de kolonisten botsten met die van de oorspronkelijke bewoners.

Ten tweede is er ook sprake van een cultureel etnocentrisme. Columbus omschreef het gebied en haar inwoners vaak in negatieve termen: wat ze naar Europese maatstaven misten. Er was allesbehalve sprake van een open, afstandelijke blik en een werkelijke belangstelling voor het anderszijn van deze Anderen.

Ten derde is ook het religieuze etnocentrisme kenmerkend: Columbus was een christen en het motief en de verbreiding van het christelijke geloof speelde een belangrijke rol in zijn reizen. Columbus bleek op zijn tochten rekening te houden met de mogelijkheid om in de buurt van het aards paradijs te komen. Zijn beschrijving van het landschap bevatte duidelijke verwijzingen naar een literair en poëtisch paradijs.

Uit dit laatste aspect blijkt zijn hartstochtelijk geloof in de **mythe van de paradijselijke Gouden Tijd**. Ook uit de manier waarop Columbus de indianen beschreef, blijkt de invloed van deze mythe en het gebrek aan realisme. Aanvankelijk beschreef hij ze als vreedzaam,

---

⁴⁹ Op de vorige bladzijden stonden we stil bij de geografische ideeën die men in de 15de eeuw koesterde. Daaruit bleek dat Columbus aanhanger was van de theorie van het grote ‘Aardeiland’. Hij meende dan ook dat hij een nieuwe zeeweg naar Azië, meer bepaald West-Indië, had gevonden en dat China en Japan heel nabij waren. Strikt genomen heeft hij dus nooit de werkelijke betekenis van Amerika als een vierde continent naast de drie andere beseft.

gauw tevreden, niet hebzuchtig, zonder geld, bezit, kledij of wetten en zonder ijzer. Dit waren allemaal componenten van het veronderstelde leven in de Gouden Tijd. Door het gebruik van de negaties ('zonder ...') kon de oorspronkelijke ideaaltoestand worden beschreven als het tegendeel van de eigentijdse toestand. Het ontbreken van ijzer in de Nieuwe Wereld - iets wat Columbus herhaaldelijk constateerde - krijgt een andere dimensie als we het tegen de achtergrond van de Gouden Tijdmijthe plaatsen. De metalen goud, zilver, brons en ijzer correspondeerden met een opeenvolging van vier tijdperken, waarvan het gouden het eerste en het beste en het ijzeren het laatste en het slechtste was.

Zoals bekend heeft de ontdekking en verovering van Amerika van meet af aan in het teken gestaan van **de begeerte naar goud**. Ook bij Columbus speelde het verlangen om goud te vinden een grote rol. Deze goudzucht was een teken van de nieuwe productiewijze die zich aan het doorzetten was: de dageraad van het kapitalisme. Maar het verwees ook naar de mythische en magische dimensies van goud. De Gouden Tijd werd beschouwd als de gelukkigste tijd van de mensheid. De zoektocht naar de Gouden Tijd sloeg evenwel snel om in de tijd van het goud. In het begin van de 16de eeuw openden de Spanjaarden een meedogenloze en demonische jacht op het goud van de Nieuwe Wereld.

Ik keer terug naar de vraag in hoeverre de beschrijving van de indianen door Columbus objectief was. Het ligt voor de hand dat Columbus en andere Europeanen de onbekende wereld beschreven en karakteriseerden in vertrouwde termen en in een vertrouwd kader, ook al was dat gedeeltelijk van mythische herkomst. De indianen werden afgemeten naar een Europees mens-, maatschappij- en geschiedbeeld dat zelf grondig aan het veranderen was. We zien twee tegenpolen opdoemen: de classificatie van de indianen als goede of als slechte wilden. Beide vormen van betekening van de indianen kwamen al bij Columbus voor en zouden nog eeuwen doorwerken. Tegen het einde van de Middeleeuwen, als gevolg van de heropleving van de mijthe van de Gouden Tijd, was de wilde mens niet langer een demon van het woud, maar een manifestatie van vrijheid, eenvoud en natuurlijkheid. Bovendien deed zich na de ontdekking van Amerika een versmelting voor tussen de wilde mens, de natuurstaat-idee en de indianen. Anders gezegd: de bewoners van de Nieuwe Wereld werden waargenomen en geïnterpreteerd binnen een referentiekader dat al door de wilde-menstraditie was ingegeven. Als de ongunstige kant van de wilde mens werd benadrukt, schilderde men de indiaan af als wild, wreed, door passies beheerst, wetteloos, ... Bij accentuering van de gunstige, primitivistische variant kregen eenvoud, soberheid, natuurlijkheid, oprechtheid, ... de nadruk.

Vanaf de 16de eeuw, met de 18de eeuw als ideologisch hoogtepunt, duikt het begrip ‘goede’ of ‘edele wilde’ op. Het kwam vooral voor in Frankrijk, in Engeland was het beeld veel minder verspreid en in Spanje, Duitsland en Portugal ontbrak het helemaal. De goede wilde werd gebruikt als een maatschappelijk nulpunt om de bestaande situatie te legitimeren of aan te vallen. Als men zich enthousiast betoonde voor de inheemse gewoonten, instellingen of opvattingen, dan was dat nooit om ze over te nemen, maar om die van de eigen maatschappij aan te vallen. Alhoewel Franse auteurs (o.a. Montaigne) al in de 16de eeuw een positief beeld van de indianen schetsten, was de Franse kolonisatie van Noord-Amerika de belangrijkste voedingsbodem voor het idee van de goede wilde. Vooral de jezuïtische missionarissen speelden een belangrijke, katalyserende rol. Deze probeerden de indianen te bekeren door zich aan hun levenswijze aan te passen, hun taal te leren en langere tijd wel en wee met hen te delen. Maar hun geschriften waren vóór alles propaganda: hun waarneming van de indiaanse gebruiken en zeden was vaak ondergeschikt aan het ideologische doel. Behalve dat hun verslagen steun moesten opleveren om hun bekeringswerk verder te zetten, vochten ze ook ideologische disputen uit met tegenstanders uit de Oude Wereld: protestanten, jansenisten en andere dissidenten. Als invloedrijke ideologen van de Contrareformatie bestreden de jezuiten de sterk pessimistische kijk op de menselijke natuur van de protestantse kerken door een vrij positieve visie op de mensheid te verdedigen. Niettemin hadden de jezuiten er vaak moeite mee om vast te blijven houden aan hun principieel optimistische kijk op de menselijke natuur en de eruit voortvloeiende tolerantie voor indiaanse gebruiken. Herhaaldelijk toonden ze openlijk hun afkeer tegenover de zogenaamde bruutheid en de onwetendheid van de indianen. Daarom is het onjuist de jezuiten te zien als de grote verbreiders van het idee van de ‘goede wilde’. Zonder het te weten, zonder het te willen, verschaften ze de bestrijders en vijanden van het Ancien Régime wel dát beeld van de indiaan, dat een geschikt middel bleek voor de aanval op de praktijken, instituties en ideeën van de toenmalige maatschappij. Door in Canada een oorspronkelijke, christelijke geest te willen terugvinden, open te staan voor de gelijkheid, vrijheid, moed, oprechtheid en vrijgevigheid van de indianen en die te contrasteren met de hebzucht, ongelijkheid en onchristelijkheid van de Europese samenleving, droegen ze bij tot de geest die zou uitlopen op de Franse Revolutie. Tot vandaag is de Ander een ideologisch nulpunt gebleven op basis waarvan men de eigen maatschappij kan verheerlijken of bekritisieren.

3.3 De ontdekking van de Nieuwe Wereld als ideologische revolutie

De erkenning van Amerika als een nieuw continent – en niet als een onderdeel van Azië – naast de drie al bekende (Europa, Azië en Afrika) hield een breuk in met het toenmalige beeld van de wereld, die verstrekkende gevolgen zou hebben. Het was Amerigo Vespucci die als eerste beseftte dat het ontdekte gebied geen deel was van de Oude Wereld, maar een afzonderlijk geografisch geheel vormde.

De ontdekking van Amerika had een Copernicaanse omwenteling van het wereldbeeld kunnen inhouden. Europa werd plots geconfronteerd met de keuze om mensen van deze nieuwe wereld een passende plaats te geven in haar eigen mentale universum of om dit universum zelf te herzien. Doordat en terwijl Europa zich openstelde voor Amerika, moest ze haar eigen mens- en wereldbeeld evalueren. Redelijkheid en menselijkheid toekennen aan de indianen impliceerde een herdefiniëring van de natuur van de mensen van de Oude Wereld. De epistemologische revolutie bleef evenwel uit. Europa gaf zich vooral rekenschap van de nieuwe werkelijkheid in termen die haar bekend waren en in categorieën die zij al bezat, dus zonder het klassieke en christelijke wereldbeeld te verlaten. Ze probeerde de categorieën over de Ander die ze al bezat op de indianen toe te passen: heiden, barbaar, (on)geciviliseerd, wild, enz.

3.4 De indiaan in de Renaissance

Omdat Spanje de eerste grote koloniserende staat werd, kreeg ze ook als eerste te maken met het beheer van de immense kolonies, met de kennismaking van de inheemse bevolkingen en met de zoektocht naar manieren om de plaatselijke arbeidskrachten te exploiteren. Ook al gingen uitbuiting en onderwerping van de indianen gepaard met dwang en grof geweld, toch probeerde men meestal een schijn van redelijkheid en legitimiteit aan deze praktijken te geven. In het kader van deze verhandeling is de wijze waarop Europa zich rekenschap gaf van de Ander interessant. Meer bepaald het Spaanse discours over de indiaan als Ander bij uitstek.

In 1499 voerde Columbus het systeem van de ‘*encomienda*’ in, dat later door de Spaanse Kroon officieel bekrachtigd werd. Het hield in dat men aan individuele Spaanse ‘*encomenderos*’ groepen indianen ‘toevertrouwde’ (*encomendaba*) die voor hen moesten werken in ruil voor bescherming en kerstening. Het is niet moeilijk om hierin het grondmodel

te herkennen van de koloniale ideologie, zoals die enkele eeuwen zou vigeren. In feite vond een proces plaats van gedwongen acculturatie van de indiaanse levenswijze aan de behoeften van de Europese economie. Dit werd door het model van gelijke ruil van diensten gerechtvaardigd: de 'wilden' leverden hun werk in ruil voor de 'zegeningen' van het christendom en de civilisatie.

De bekering tot het christendom was vanaf het begin een van de meest genoemde motieven bij de inbeslissing en de kolonisering van Amerika. Al in 1493, dus een jaar na Columbus' ontdekking, verscheen de bul *Inter Caetera* van paus Alexander VI. In de bul werd uitdrukkelijk melding gemaakt van de heilige taak om het christelijk geloof in de nieuw ontdekte gebieden te verspreiden. De rijken van de ongelovigen waren verplicht zich te onderwerpen aan de pauselijke macht zodra deze dat eiste. De Spanjaarden voelden zich met andere woorden gerechtigd de indianen te straffen, als zij de geboden van de christelijke interpretatie van de geschiedenis niet aanvaardden. Dat de Kerk eeuwenlang dezelfde zienswijze bleef hanteren, blijkt uit het schrijven waarmee paus Leo XIII in 1899 de Paters van Scheut met de bekering van Kongo belastte. Hij drukte het in de volgende bewoordingen uit:

'U kent, Mijn Zonen, ons vurig verlangen dat de wilde volkeren van Afrika de duisternis van de dwaling verlaten voor het schitterende licht van het evangelie, en dat zij hun ruwe gewoonten ruilen voor beleefdheid en christelijke beschaving. Deze verandering zal tot gevolg hebben dat deze stammen, die verlaagd zijn tot het dierlijke niveau, onttrokken worden aan de wetten van hun grillen, en dat zij van de slavernij van het verderf gebracht worden tot de glorievolle vrijheid van de kinderen van God'.

Tussen 1519 en 1532 werden de grote rijken van Mexico en Peru ontdekt en op spectaculaire manier veroverd. De verovering van de imperia van de Azteken en de Inca's had belangrijke ideologische en ideeënhistorische gevolgen: de twee ontwikkelde staten verschilden grondig van het beeld van de naakte Indiaan zonder wet, bestuur, bezit of tempel. De rijken van de Azteken en de Inca's waren voor Europeanen meer herkenbare samenlevingen met steden, markten en ruilhandel, een gestratificeerde bevolking met adel, priesters, leger, enz. Niet alleen maakten de verovering en vernietiging van deze gebieden meer indruk op Europa dan die van de kustbevolking, ook werd de rechtmatigheid van de veroveringen actueler dan ooit, omdat de onderworpen Amerikaanse imperia met hun grote rijkdom niet zo gemakkelijk als bewoond door wilden of barbaren kon worden geclassificeerd. Dit was een van de redenen voor de nieuwe golf aan speculaties over de natuur en de status van de indianen die in de jaren

'30 van de 16de eeuw begon. Mexico en Peru maakten het de theologen gemakkelijker om indianen als 'redelijk' ter erkennen, eenvoudig omdat ze in het bezit leken te zijn van wat de Oude Wereld als essentiële vereisten voor een menselijke samenleving beschouwde.

Al vrij kort na de verovering van Amerika werd Aristoteles' theorie van 'natuurlijke slavernij' uit zijn boek *Politica* op de indianen toegepast. Aristoteles maakte, op basis van de Griekse norm en het Griekse mensbeeld, het onderscheid tussen 'barbaren' en 'burgers'. 'Barbaars' was de levenswijze van hen die buiten de stadstaat – 'verspreid in het woud' – leefden, zonder wet of bestuur, zonder redelijkheid of juiste taal. Barbaren waren incomplete mensen die beheerst werden door hun passies, vandaar dat ze moesten bevolen en geleid worden door wie wél in redelijkheid was ontwikkeld: de Griekse burgers. Barbaren waren aldus van nature slaven, Grieken van nature hun meesters. De kwalitatieve verschillen die Aristoteles aanneemt, maakten deel uit van een veel omvattender conceptueel schema, waarin hij de werkelijkheid in hiërarchische tweedelingen ordent. Zoals de vorm zich tot de materie verhoudt, verhoudt zich de ziel tot het lichaam, de mensen tot de dieren, de mannen tot de vrouwen, de ouderen tot de kinderen en de meesters tot de slaven. Het kost weinig verbeeldingskracht om in Aristoteles' mens- en maatschappijbeeld een ideologische legitimering te zien van de machtsverhoudingen in de toenmalige Griekse samenleving: ontologie, antropologie en politiek ondersteunen elkaar wederzijds in een systeem waarin de (zelf)analyse van de Griekse polis nauwelijks van haar zelfrechtvaardiging te onderscheiden valt.

Er waren evenwel ook Spanjaarden, zoals Las Casas en Vitoria, die de toepassing van het aristotelische idee van natuurlijke slavernij op de indianen afwezen. Azteken en Inca's konden geen barbaren zijn, omdat hun levenswijze scheen te voldoen aan wat Grieken en christenen als basisvereisten van een leven als burger beschouwden. De indianen beschikten 'op hun manier' over de rede. Derhalve bezaten ze 'dominium' en waren de Spanjaarden niet gerechtigd ze te onderwerpen en hun bezittingen af te nemen. Het probleem waarmee zij worstelden, was dat juist die Amerikaanse samenlevingen die het meest beantwoordden aan een waarachtige politieke maatschappij, ook de praktijken mensenoffers of kannibalisme kenden. Dit druiste voor het Europese begrip fundamenteel in tegen de natuurlijke orde: niemand mag iemand anders als voedsel gebruiken. Het vormde een inbreuk op de hiërarchische ordening van het universum, waarin de mens als perfect wezen alle andere wezens tot voedsel mag nemen. Bovendien bleken de landbouw en ambachtelijkheid (in de ogen van de Europeanen) deficiënt en kenden ze het schrift niet, hét kenmerk van alle hogere ontwikkeling. De uitweg die Vitoria uit de kennelijke tweespraak vindt, is dat hij de indianen

als potentieel redelijk verklaart. Zij zijn geen echte barbaren, maar evenmin zijn zij in het volledige bezit van de redelijkheid. Aldus verklaart Vitoria hun rationele vermogens onrijp: ze zijn net als kinderen, en moeten daarom – in hun eigen belang – door de Europeanen bevrijd worden uit hun slechte gewoonten en tot een juiste kennis van de natuurlijke orde van het universum gebracht worden. Hier worden de eerste stappen naar het latere evolutionisme zichtbaar: Vitoria classificeert de indianen niet langer als ‘slaven van nature’, maar als ‘opvoedbare barbaren’. Dit proto-evolutionisme - dat in de 18de eeuw zijn volle ontplooiing zou bereiken - was op twee vooronderstellingen gebaseerd: de indianen waren vergelijkbaar met vroegere Europese volken en de hele mensheid doorloopt dezelfde ontwikkeling. Het bevat de essentie van de opvatting die Europa’s visie op haar verhouding tot de niet-Europese bevolking zal beheersen. Het zijn barbaren die op een primitief niveau van de geschiedenis zijn blijven steken. De kolonisatie is gerechtvaardigd in de naam van de civilisering.

3.5 De Ander bij Montaigne, Locke, Rousseau en Hegel

In dit deel zal ik achtereenvolgens ingaan op de verbeelding van Amerika bij Michel de Montaigne, John Locke, Jean-Jacques Rousseau en Georg Hegel. Allemaal hebben ze een uitzonderlijk filosofisch belang en besteden ze ruime aandacht aan de Ander. Ze kunnen ruwweg in twee groepen opgedeeld worden: Montaigne en Rousseau gebruiken de Ander als middel om de Europese maatschappij te bekritisieren. Voor Locke en Hegel is de Ander dan weer een alibi om de Europese beschaving te verheerlijken.

3.5.1 Michel de Montaigne

Al eerder werd gewezen op het belang van de klassieke Oudheid in de ontdekkingen van de Nieuwe Wereld. Bij Montaigne mondden beide, elkaar versterkende perspectieven uit in een volstrekt besef van de relativiteit van alle kennis en een sceptische erkenning van de menselijke onwetendheid. Dit sceptische besef van betrekkelijkheid van alles wat mensen denken en menen, brengt Montaigne tot een van de vroegste en in ieder geval meest bondige definities van het ethnocentrisme: de neiging van ieder volk om zichzelf als laatste maatstaf te nemen. Twee hoofdstukken uit zijn verzamelde *Essais* zijn van uitzonderlijk belang voor de beeldvorming ten aanzien van de indianen: *Des Cannibales* en *Des Coches*. Hierin herneemt Montaigne de mythe van de Gouden Tijd om het ‘natuurlijke’ Amerika met de

'kunstmatigheid' van Europa te contrasteren. Op die manier gaf hij een belangrijke aanzet tot de cultuurkritiek op de zich vormende burgerlijke beschaving, die vooral in het Frankrijk van de 18de eeuw belangrijke implicaties zou hebben. Montaigne presenteert de barbaren en wilden uit Brazilië als spreekbuis van zijn cultuurkritiek op de 16de-eeuwse Europese samenleving. Hij noemt de Indianen barbaars en wild in een positieve zin, namelijk voor zover en omdat ze nog dicht staan bij hun 'oorspronkelijke natuurlijkheid', nog beheerst worden door de 'wetten van de natuur' en een nog niet erg 'ontwikkelde' geest hebben. Noch bij Montaigne, noch bij zijn navolgers is er sprake van een idealisering van de indiaan zelf. Het is integendeel een middel ter bekritisering van Europa. Het leidt geenszins tot de constructie van een ideale samenleving of van een utopie. De combinatie van de denkbeeldige reis naar de Nieuwe Wereld met de denkbeeldige reis naar de Oudheid via de teksten leidt weliswaar tot een vroege vorm van culturrelativisme, maar niet tot de wil om de eigen samenleving daadwerkelijk te veranderen. Montaigne is geen hervormer, laat staan een revolutionair.

Montaigne beschouwde de wilde - in combinatie met de gedachte van een oorspronkelijke toestand of natuurstaat – als een menselijk nulpunt. De imaginaire of op grond van losse of eenzijdige impressies opgebouwde gestalte van de wilde was de inzet van een in wezen politieke confrontatie van mensbeelden. Hierbij was een optimistische antropologie kenmerkend voor voorstanders van revolutionaire verandering. Een pessimistisch mensbeeld daarentegen ging samen met hetzij een pleidooi voor de status quo, hetzij een sterk staatsgezag. Was de nobele wilde exponent van een aristocratische visie, die kritiek op de monarch impliceerde; de goede wilde vertegenwoordigde vooral een burgerlijke visie, waaruit kritiek op het feodalisme sprak. Het punt van belang is dat het bij al deze perspectieven op wilden in werkelijkheid Europese posities en programma's zijn die op het spel staan.

In *Des Cannibales* en in mindere mate ook in *Des Coches* zijn de volgende tegenstellingen aanwezig:

Europa

oud, vervallen
de natuur verstikkend
kunstmatig, gekunsteld
verbasterd
met handel, kleding, wetten, letteren,
ongelijkheid, politieke orde, ...

vol leugen, verraad, hebzucht, afgunst,
veinzen
civilisatie

Amerika

jong, jeugdig, een kinderlijke wereld
natuurlijkheid
spontaan, wild
zuiverheid, eenvoud
zonder handel, kleding, wetten, letteren,
ongelijkheid, politieke orde, ...
met overvloed, ledigheid
zonder leugen, verraad, hebzucht, afgunst,
veinzen ...
natuur

3.5.2 John Locke

Ook Locke ging uit van de gedachte dat mensen oorspronkelijk in een natuurstaat leefden en gehouden waren aan de wetten van de natuur. Die natuurlijke grens wordt volgens hem verlegd dankzij de arbeid, de ruil en het geld. Door arbeid eigenen de mensen zich de natuur toe en voegen ze waarde toe aan een braakliggende natuur, die slechts wildernis is. Arbeid is tevens de basis van (privé-)bezit. Dit alles is een vooruitgang vergeleken bij de natuurstaat van gemeenschappelijke, onbewerkte grond. Amerika is voor Locke het werelddeel waar men geen geld en ruil kent en zich daarom slechts op het niveau van de subsistentie bevindt. Bovendien investeren de bewoners er hun arbeid niet in hun grond en voegen ze er daarom geen waarde aan toe. Alleen de individuele toe-eigening in de arbeid is voor Locke een herkenbare daad. De fundamentele vooronderstelling bij dit alles is dat 'iemand's arbeid van hemzelf is'. Met deze, in zijn tijd nieuwe, formulering legt Locke de grondslag voor de economische en maatschappelijke orde van de burgerlijke maatschappij met haar kapitalistische productiewijze.

Locke rechtvaardigt overigens niet slechts het privé-bezit van de grond, maar ook de ongelijke verdeling ervan. Diegene die door arbeid de waarde van de grond verhoogt – haar productief maakt -, mag ook de braakliggende grond van de anderen in beslag nemen. De toename van de productiviteit houdt namelijk winst in voor de mensheid. Amerika dient in het systeem van Locke niet alleen als etnografisch contrastpunt tegenover de productieve, commerciële samenleving van Europa. Het is ook een toe-eigenbare ruimte, omdat de oorspronkelijke bewoners de grond er braak laten liggen. Zijn denken bevat met andere woorden een uitstekende legitimatie voor de onteigening van indiaans land door de Europese kolonisten.

Amerika en Europa worden door Locke als volgt in zijn theorie binnengebracht:

Europa

bewerkte, bebouwde grond
arbeid
landbouw
waardevol
toegeëigend
productief
privé-bezit
surplus, accumulatie, rijkdom
ruil, handel
ruilwaarde
met geld
politieke samenleving, staat

Amerika

wildernis, braakliggende grond
zonder arbeid
jagen/verzamelen
waardeloos
nog niet toegeëigend
onproductief
gemeenschappelijk bezit
subsistentie
zonder ruil
gebruikswaarde
zonder geld
zonder politieke orde

3.5.3 Jean-Jacques Rousseau

Rousseau is zowel de voortzetter als de criticus van de politieke filosofie van Locke. Naast overeenkomsten (individualistisch vertrekpunt, het solitaire, autarkische individu) verschilt Rousseau duidelijk van hem. In tegenstelling tot Locke ziet Rousseau in de afbakening van de grond het begin van vervreemding en verval: ongelijkheid doet zijn intrede, hebzucht komt op en ‘zijn en schijnen gaan uit elkaar’. Rousseau is met andere woorden een vroege criticus van het kapitalisme en de burgerlijke maatschappij en de ideologie die haar rechtvaardigt. Zijn interpretatie van de Nieuwe Wereld lijkt sterk op die van Montaigne. Daarmee hoort hij thuis in een beweging die al twee eeuwen op gang is: de ontdekking van Amerika als middel tot de bekritisering van Europa.

Rousseau is een van de eerste auteurs die de periodisering van de geschiedenis in drie types samenleving schetst: wildheid, barbaarsheid en beschaving. Dit concept zou verder uitgewerkt worden door de denkers van de Schotse verlichting. Verder contrasteert Rousseau de Oude met de Nieuwe Wereld op grond van het ontbreken van landbouw en metaalbewerking. Hij identificeert alle indianen met jagers/verzamelaars – in zijn tijd een gangbare simplificatie – en wilden. Hierdoor laat hij niet alleen de verschillende vormen van landbouw die wél aanwezig waren buiten beschouwing, maar ook de beschavingen en staten. In zijn teksten is het volgende beeld van Europa en Amerika te ontwaren:

Europa

'l'homme policé'
politieke samenleving
gaat op in activiteiten en kwelt zichzelf
onophoudelijke arbeid
onvrij, slaaf
afhankelijk van reputatie,
leeft in de opinie van anderen, buiten zichzelf
gaat op in bedrieglijke uiterlijkheid
'zijn en schijnen' zijn uit elkaar
onechtheid, gekunsteldheid, vervreemding
ongelijkheid, rivaliteit

Amerika

'l'homme sauvage'
natuur
rust, stoïcijnse ataraxie
ledigheid
vrij
onafhankelijk van wat anderen denken,
leeft in zichzelf
valt samen met zichzelf
leeft vanuit eigen natuur
echtheid, niet vervreemd
gelijkheid

3.5.4 Georg Hegel

Het denken van Hegel, dat als het hoogtepunt van het historisch bewustzijn beschouwd wordt, blijkt een dieptepunt te zijn voor de plaats van de Ander in de geschiedenis. Zijn geschiedbeeld kan worden gezien als een rationalisering van de superioriteit van Europa. Volgens Hegel heeft inheems Amerika geen deel aan de wereldgeschiedenis. Deze is en blijft een aangelegenheid van de Oude Wereld, die uiteenvalt in de drie klassieke continenten Afrika, Azië en Europa, die elk een stadium of een moment vertegenwoordigen in de dialectische beweging van de geest. Ook Afrika kan niet op de sympathie van Hegel rekenen. Wat in Noord-Afrika en met name Egypte gebeurd is, behoort niet aan de Afrikaanse geest toe, maar aan Azië en Europa. Hegel geeft een uitvoerige beschrijving van de neger, die hij evenveel minacht als de indiaan. De neger vertegenwoordigt voor hem de natuurmens in heel zijn wildheid en bandeloosheid. In hun karakter is niets te vinden dat aan het menselijke doet denken. Na enkele pagina's vernietigende beeldvorming over Afrika, neemt Hegel afscheid van het 'donkere continent' omdat het geen historisch continent is en geen beweging en ontwikkeling te zien geeft. De diepere reden voor de onverholen minachting voor (inheems) Afrika en Amerika kan verklaard worden door Hegels visie op de wereldgeschiedenis. Volgens Hegel moet men de geschiedenis analyseren vanuit de zelfontplooiing van de geest, die voortschrijdt in het bewustzijn van de vrijheid en culmineert in het moderne Europa. Hegel staat zeer negatief tegenover elke al dan niet imaginaire natuurtoestand en zeker tegenover de verheerlijking van een oorspronkelijk perfecte natuurstaat. De idee van een perfectie aan het begin van de geschiedenis is absoluut strijdig met zijn opvatting van de geest en dus met de geest in de wereldgeschiedenis. Hegel is volstrekt antiprimitivist en bijgevolg is de wilde voor hem uitsluitend een 'ignobele', nooit een 'nobele' wilde.

Hegels beeld van de geschiedenis is door en door europacentrisch. Hij biedt een geschikte rechtvaardiging van het Europese kolonialisme en imperialisme door dát beeld van Afrika en Amerika te geven, dat de feitelijke expansie van het kapitalisme legitimeert. Het lijkt erop dat Hegel na een eeuw historisch denken waarin de wilden waren opgenomen in een gezamenlijke geschiedenis van de mensheid – zij het als eerste stadium -, ze weer buiten de geschiedenis plaatst, als om het gevaar te bezweren dat de idee van een verwantschap en evolutie de Europese suprematie zou ondermijnen.

Hoofdstuk 4

De verbeelding van Afrika vanaf 1500

Bij Hegel merken we al een keerpunt: Afrika komt opnieuw in het vizier. Vanaf de ontdekking van de Nieuwe Wereld vormden de indianen de buitenmaatschappelijke Anderen bij uitstek. De Europese discussie over wilden had bijna uitsluitend betrekking op Amerikaanse indianen. Over zwarte Afrikanen werd niet in deze termen gesproken. Toch evolueerde de beeldvorming over Afrika in deze tussenperiode van positief naar ambivalent. In de 19de en 20ste eeuw kregen de zwarten de weinig benijdenswaardige rol van buitenmaatschappelijke Ander toebedeeld. Na de ‘pacificatie’ vormden de indianen immers geen gevaar meer en verdwenen ze grotendeels uit de negatieve beeldvorming. De Europese beeldvorming over Afrika verloor op dat moment elke vorm van ambivalentie en werd uitermate negatief.

4.1 De periode 1500-1800

De overgang naar een negatievere beeldvorming hield verband met uiteenlopende tendensen. Al in de Middeleeuwen was er een regelmatige **handel in zwarte slaven**, maar pas vanaf 16de eeuw ontstond een grootschalige transatlantische slavenhandel. De slavenhandel in Afrika groeide exponentieel door de sterk gestegen vraag vanuit de Nieuwe Wereld. De ontbering, uitbuiting en ziektekiemen waaraan de autochtone bevolking sedert de komst van de Europeanen was blootgesteld, zorgden er voor een ware slachting. Hierdoor had men al snel te kampen met een chronisch gebrek aan arbeidskrachten om de koloniale economie in stand te houden. Om de beeldvorming over de slavenhandel te begrijpen, is het nodig om naar de klassieke Oudheid terug te keren. Volgens de Grieken was de aarde een soort eiland, opgedeeld in drie delen en langs alle zijden door water omgeven. In de **joods-christelijke traditie** werd de driedeling van het Aardeiland gelijkgesteld met de drie zonen van Noah: Sem stemde overeen met Azië, Jafeth met Europa en Cham met Afrika. Het bijbelboek Genesis verhaalt hoe Cham, de Kain van na de zondvloed, met zijn vader Noah spotte toen die dronken en naakt lag te slapen. Zijn broers Sem en Jafeth bedekten hun vader met een kleed. Toen Noah wakker werd, prees hij Sem en Jafeth en vervloekte Cham, diens zoon Kanaän en al hun nakomelingen tot ‘knechten der knechten’. Deze vloek zou een lange en geduchte carrière beschoren zijn. De interpretatie van Afrika als voor eeuwig tot

dienstbaarheid veroordeeld, leende zich uitstekend voor een theologische standpuntbepaling ten aanzien van de slavernij. Het aantrekkelijke ervan was dat de eenheid van de schepping bewaard bleef, terwijl voor Afrikanen toch een uitzonderingspositie gewettigd was. Weliswaar stonden via Noah alle mensen van Adam af (de zogenaamde monogenese), maar de verschillende continenten stonden toch in een dienstverhouding tot elkaar. Het vormde met andere woorden een krachtige ideologische verklaring voor de Afrikaanse slavenhandel.

Het is duidelijk dat ook de religie een belangrijk aandeel had in de voortdurend negatievere beeldvorming. Deze kon ook worden ingepast in de bestaande **religieuze symboliek** over wit en zwart. Wit was in de loop van de eeuwen christelijke beschaving het symbool geworden van schoonheid, zuiverheid en goedheid. Deze manicheïstische symboliek maakte van Afrikanen minderwaardige en zelfs kwaadaardige wezens. Men ging ook steeds meer de nadruk leggen op de vermeende goddeloosheid, dierlijkheid en seksuele perversie. In 1553 omschreef een Engelsman de zwarte Afrikaanse bevolking als ‘een volk dat leefde als een beest, zonder God, wetten, religie of gemeenschappelijke rijkdom’⁵⁰.

Om de **goddeloosheid van de wilden** te verhelpen en hun het ware geloof te brengen, werden op grote schaal kersteningcampagnes georganiseerd. Kerstening en evangelisatie kunnen beschouwd worden als mentale vormen van kolonisatie. Missie en zending hebben de spirituele annexatie van de wereld ter hand genomen, terwijl de andere kolonisten de economische annexatie hebben bewerkstelligd. De komst van het christendom betekende de verstoring van de inheemse wereldbeelden en religies. De missionarissen en zendelingen fungeerden in feite als voorboden die, door de inheemse ideologieën te ontregelen, de weg baanden voor de snelle verspreiding van het kapitalisme en de westerse cultuur in het algemeen.

Paus Leo XIII had het in zijn brief aan de Paters van Scheut over de **dierlijkheid van de Afrikanen**. Vanaf de 16de eeuw begon men zwarten te associëren met dieren, in het bijzonder met apen, die op hun beurt als kwaadaardige wezens werden beschouwd. Volgens Peter Mason werd de aap traditioneel gebruikt in de iconografie als symbool voor onmenselijkheid, wellustigheid, gierigheid, vraatzucht en schaamteloosheid in de breedst mogelijke zin⁵¹. Deze associatie zou in de rassentheorieën tot in haar uiterste consequentie worden uitgewerkt. Negatieve connotaties met het dier zijn in Europa, maar hier niet alleen, al altijd aanwezig. Het is van nature een geschikt symbool voor allerlei cultureel ongewenste gedragingen. De associatie van het dier met de Ander ligt voor de hand. Ook de Afrikanen

---

⁵⁰ Van Geertruyen, *Van monsters, heidenen en grote kinderen*, blz. 25.

⁵¹ Mason, *Seduction from afar*, blz. 594.

respecteren de Europese culturele normen niet en lopen als vrouw bijvoorbeeld met naakt bovenlichaam, eten met hun handen of tatoeëren hun lichaam.

Er treedt steeds meer een **associatie van Afrika met seksualiteit** op. Ook die kende een lange voorgeschiedenis. Het is noodzakelijk eerst stil te staan bij de culturele waardering van naaktheid in de christelijke traditie, die de burgerlijke habitus sterk beïnvloedde. In de christelijke traditie werd naaktheid niet erg op prijs gesteld, tenzij als iconografisch symbool. Men beschouwde naaktheid vooral als een teken van zondigheid *in sexualibus*, van onreinheid, gevaar, corruptie en dood. Toen Adam en Eva in de Tuin van Eden vruchten hadden gegeten van de ene verboden boom, realiseerden ze zich dat ze naakt waren en schaamden ze zich. De bewoners van de hel waren naakt – men sprak van *nuditas criminalis*, de naaktheid van de zondaar. Geëxcommuniceerden werden in de Middeleeuwen naakt de kerk uitgedreven. De middeleeuwse wildeman en –vrouw, zinnebeelden van (onder meer) zondigheid en onkuisheid, werden heel of gedeeltelijk naakt afgebeeld. Gedurende de heksenjachten in de vroegmoderne tijd werden de heksen naakt afgebeeld. De wildevrouw, vaak afgebeeld met hangende borsten, stond model voor de naakte, mensetende en seksueel geperverteerde inheemse bewoonsters van de Nieuwe Wereld. Missie en zending zagen in naaktheid in ieder geval niets positiefs en legden telkens weer een verband met erotiek, die in de ervaringswereld van de betrokkenen niet of toch niet openlijk aanwezig was. De strikte taboes in West-Europa met betrekking tot naaktheid, hebben zeker te maken met christelijke waarden, maar uiteraard ook met het klimaat. In gematigde klimaatzones is veel kleding zowel qua klimaat als qua norm geboden, in een warm gebied als tropisch Afrika meestal minder. De Europese kolonials waren dus afkomstig uit samenlevingen waarin veel kleding vereist was en waar op teveel naakt over het algemeen een taboe rustte. In Afrika werden zij plots geconfronteerd met weinig kleding en veel naakt en dit gaf, in combinatie met de gangbare stereotypen, telkens weer aanleiding tot een fundamentele, ethnocentrische beoordelingsfout: ze zagen Afrikanen als schaamteloos, zedeloos en onbeheerst. Overwegingen die tot enige beheersing van hun ongeciviliseerde gedrag zouden kunnen nopen, ontbraken, zo meenden ze. De situatie ter plekke werd zonder meer geïnterpreteerd als gold het gedrag in de context van de eigen cultuur. De mannelijke koloniaal werd heen en weer geslingerd tussen gevoelens van depreciatie en seksuele fascinatie. De plotselinge confrontatie met meer vrouwelijk naakt dan hij in de Europese context wellicht ooit gezien had, bovendien in een verwarrende en desoriënterende situatie, moest wel een sterke seksuele interesse oproepen. Daarbij kwamen nog de asymmetrische verhoudingen: mannen tegenover vrouwen, kolonials tegenover gekoloniseerden, blank tegenover zwart, het in eigen ogen

'hogere' ras tegenover het 'lagere'. Het koloniale naakt was het fantasma van de Europese mannelijke koloniaal dat tegelijk gevierd en veracht werd.

De associatie van de Ander met seksuele ongeremdheid blijkt een constante te zijn. Parallel met de associatie van seksuele ongeremdheid en verdorvenheid liep de vereenzelving van deze groepen met het **kannibalisme** (antropofagie). Beschuldigingen van menseneterij waren vanaf de Oudheid een vrij normale component van de tegenstelling Zelf-Ander. In de deels imaginaire geografie van de Grieken kwamen aan de periferie van de bekende/beschaafde wereld mensenetende volken voor. De veronderstelling van menseneterij accentueerde de wildheid van de Ander en droeg bij tot hun ontmenselijking. Ook de Europeanen koesterden de verwachting om op hun ontdekkingsreizen mensenetende volken te ontmoeten. Toen deze verwachting schijnbaar⁵² ingelost werd, was het begrijpelijk dat dit een grote rol ging spelen in de Europese tendens om deze Anderen te classificeren als een soort wilde mensen die niet werkelijk met rede begaafd waren. Ook in de Europese mythologie en literatuur was kannibalisme een dankbaar thema: van de oervader Kronos en Dantes Inferno tot Hans en Grietje of Roodkapje vormt het eten van mensen een belangrijk motief. Tot aan de ontdekking van de Nieuwe Wereld hebben de verhalen over antropofagie betrekking op Europa zelf, hetzij als een kwalijk gebruik onder naburige volken, hetzij als gevolg van een noodtoestand in door hongersnood geteisterde gebieden. Door de Europese ontdekkingstochten ging men de kannibalistische praktijken voor het eerst op niet-Europeanen projecteren. Het waren voornamelijk de explorateurs en de missionarissen, de cultuurhelden van expansionistisch Europa, die het thema deden herleven. Het had nu hoofdzakelijk betrekking op Afrika. Hoofdmotief bij het kannibalenthema was de vorming van een vijandbeeld van de inheemse volken ter rechtvaardiging van verovering. Verder speelde ook de literaire sensatiezucht een duidelijke rol.

Het is echter niet zo dat elke Europeaan negatief stond tegenover Afrika en haar inwoners. De reisverslagen en beschrijvingen van Europeanen die in direct contact hadden gestaan met de Afrikaanse maatschappijen, rapporteerden zeker niet allemaal op een pejoratieve manier over het continent. Zo onderhielden de Portugezen intense handelsbetrekkingen met het koninkrijk van Benin en is het bekend dat ze regelmatig bestellingen plaatsten bij lokale kunstenaars omdat ze hun vakmanschap erg waardeerden⁵³. Het leven van de Amerikaanse indianen, de bewoners van de Stille Zuidzee en in mindere mate zwarte Afrikanen werd door critici van de

---

⁵² De opvattingen over de verspreiding en de intensiteit van het kannibalisme in de Nieuwe Wereld en in Afrika lopen sterk uiteen.

⁵³ Van Geertruyen, *Van monsters, heidenen en grote kinderen*, blz. 20.

Europese, burgerlijke samenleving gevierd als een natuurlijke, ongekunstelde, door de beschaving ongecorrumpeerde levensvorm. Ook in deze tweede, positieve variant van de traditionele stereotypering van de Ander deed de eigenheid van de Ander er niet zoveel toe. Hij is vooral een categorie in het Europese tekstuele of pictoriële vertoog over het eigene, in de articulatie van een beschavingsideaal en van de eigen culturele identiteit.

4.2 De periode van het kolonialisme (19de – 20ste eeuw)

In de loop van de 18de eeuw krijgen we opnieuw een bruuske ommekeer in de beeldvorming over Afrika: nadat men meer dan twee eeuwen een gemengd beeld had, wordt die nu weer volkomen negatief. Ook ditmaal lag de veranderde perceptie van het Zelf aan de basis van de wijziging. De Europese attitudes tegenover andere culturen werden voortdurend zelfverzekender en minder ambivalent. Na een zigzagpatroon van 250 jaar kreeg wildheid een eenduidige en volstrekt negatieve betekenis. Het was dit begrip van wildheid dat op Afrika werd toegepast. De pacificatie van de indianen zorgde ervoor dat zij geleidelijk aan uit de discussies over de Ander verdwenen. Het grondprincipe van de beschrijving van Afrika was opnieuw dat van de negatieve vergelijking. Naast de gangbare onderdelen van de negatieve formule (geen wetten, geen koning, geen rechtspraak, geen schrift, geen kunsten, geen landbouw, geen geld, geen beperkingen) kwam er een belangrijk aspect bij: de afwezigheid van geschiedenis. Hierdoor drong zich als vanzelf de vraag op of Afrika voor de Europeaan niet het ideale continent was om geschiedenis te maken. Johannes Fabian merkt in dit verband het volgende op:

'Time, much like language and money, is a carrier of significance, a form through which we define the content of relations between the Self and the Other. [...] Time may give form to relations of power and inequality under the conditions of capitalist industrial production'⁵⁴.

Drie oorzaken die quasi gelijktijdig tot ontwikkeling kwamen, liggen aan de bron van deze ommekeer: de systematisch exploratie van Afrika, de doorbraak van de kapitalistische productiewijze en de opbloei van verschillende wetenschapstakken. Ondanks alle idealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap die deze eeuw predikte, zien we dat het westerse superioriteitsgevoel steeds sterker werd. Het beeld van de Afrikaan daarentegen werd steeds

---

⁵⁴ Fabian, *Time and the Other*, blz. ix.

negatiever: hij werd nu ook minder intelligent en was geboren om te dienen – de blanken uiteraard.

4.2.1 De systematische exploratie van Afrika

Op het einde van de 18de eeuw gingen enkele Europese mogendheden over tot de systematische exploratie van het Afrikaanse continent. De eerste in een lange rij was de Niger-expeditie van Mungo Park in 1795. Eerder hadden de Europeanen zich enkel voor de kusthandel geïnteresseerd, vooral dan voor de slavenhandel die uitermate lucratief was. Gedurende 300 jaar was de Europese aanwezigheid in Afrika beperkt gebleven tot de kustgebieden, met als voornaamste uitzondering de vestiging van Hollanders aan de Kaap. De systematische exploratie van Afrika kon rekenen op een enorme belangstelling van de populaire media. Als tochten van heroïsche Europeanen die zich in het mysterieuze binnenste van Afrika waagden, spraken de reizen van onder andere Livingstone en Stanley zeer tot de verbeelding van de populaire lectuur en de jeugdboeken. De exploratiereizen produceerden niet eenvoudigweg ‘kennis’, maar waren ook grootscheepse operaties in mythevorming. De bijdrage aan de bestaande kennis was beperkt omdat de explorateurs dermate vervuld waren van raciale en patriottische superioriteit, dat ze in weinig opzichten aan Afrika zelf toekwamen. Terwijl de exploraties aan het thuisfront gevierd werden als fantastische triomfen van Europese kennis en durf, met Afrikanen als onnozele omstaanders, was het welslagen van de tochten in werkelijkheid te danken aan de Afrikaanse hulp. Kenmerkend was de ontmoeting van Livingstone en Stanley en de verslaggeving erover. ‘Dr. Livingstone, I presume?’ Met deze woorden trad Stanley op 3 november 1871 in Ujiji Livingstone tegemoet. De scène is het exploratiegebeuren ten voeten uit. Ze gaat over niets anders dan de exploratie zelf en over de verhoudingen tussen de Europeanen, Afrikanen en Arabieren zijn omstaanders, passieve getuigen. Afrikanen zijn tot figuranten van hun eigen continent gemaakt, tot attribuut dat niet meetelt in de grootse taak die door de Europeanen wordt verricht.

Missionaire, commerciële en strategische overwegingen lagen aan de basis van deze exploratiedrang. Aanvankelijk had men enkel commercieel profijt op het oog, zonder dat verovering en kolonisering nodig waren. Later drongen de kolonisators steeds verder het Afrikaanse binnenland in en pleegden steeds vaker inbreuk op de handelsovereenkomsten met de Afrikaanse vorsten. Dit stuitte steeds vaker op gewelddadig verzet van de inheemse bevolking en gaf aanleiding tot bloedige conflicten. Na verloop van tijd rekende men via

militaire interventies met het Afrikaanse verzet af. Met de verslaggeving van de koloniale conflicten in de media waren nationaal prestige en militair moreel gemoeid, tegen een achtergrond van toenemende nationale rivaliteit binnen Europa. Dit had een grote invloed op de beeldvorming over Afrika. Dezelfde deugden, zoals fiere agressiedrift, die eertijds het beeld van de edele wilde bepaalden, werden nu beschouwd als wreed en beestachtig. In totale contradictie met de werkelijkheid werd de Europese imperialist voorgesteld als nobel en rechtvaardig, terwijl de Afrikanen agressieve wilden waren. Naaktheid, indertijd een embleem van puurheid, maakte nu deel uit van het profiel van primitivisme en gold als het bewijs van gebrek aan beheersing. Het contrast tussen soldaat en krijger, tussen het koloniale zelfbeeld en het vijandbeeld, is een variant op het contrast tussen wildheid en beschaving. De stereotiepe krijger was naakt, woest en uitgerust met primitieve wapens. De soldaat had een uniform, vormde een onderdeel van een georganiseerd leger en was onderworpen aan een ijzeren krijgsdiscipline. Deze beeldretoriek strookte niet met de realiteit. Ook de Afrikanen traden op in georganiseerde legers waarbij ze soms tientallen jaren de Europese legers weerstonden en hen ook gevoelige nederlagen toebrachten. Het pleit was beslecht toen de Europese legers op grote schaal het machinegeweer gingen inzetten. Automatisch vuur stelde kleine eenheden soldaten in staat om inheems verzet uit te roeien en enorme gebieden te beheersen. Vreemd genoeg werd het voorgesteld alsof dit in het voordeel was van de Afrikanen: enkel op die manier kon men de barbaarse en halfwilde Afrikanen afschrikken en een einde maken aan hun *savagerie*.

Naast de explorateurs deden ook de missionarissen aan grootschalige beeldvorming. Voor de overgang van de nobele wilde – toonaangevend ten tijde van het abolitionisme en de laatste decennia van de 18de eeuw – naar het stereotype van de onedele wilde waren zending en missie in belangrijke mate verantwoordelijk. Schrikbarende verhalen over heidense rituelen, afgodendommen en mensenoffers vormden, zoals ook al bij de indianen het geval was, een belangrijk onderdeel van de missionaire beeldvorming over andere culturen. Naast dit schrikbeeld stond het romantische beeld van de missionaris als held. De missionaire beeldvorming werd gekenmerkt door een manicheïstisch tweeluik met aan de ene kant het geromantiseerde zelfbeeld van de missionaris als redder en aan de andere kant het gedemoniseerde beeld van een heiden in de ban van de duivel. De twee stereotypen waren onderling afhankelijk: als zelfrechtvaardiging voor de missie of zending moesten de Afrikanen worden afgeschilderd als gedegradeerde wezens die het licht nodig hadden. Het prestige en het financiële appèl van de zending of missie waren omgekeerd evenredig aan de demonie en degradatie van de heiden. Een soortgelijke dynamiek, de vorming van

vijandbeelden ter rechtvaardiging van de Europese agressie, trad in de koloniale propaganda op. De missiecultuur diende ook een ruimer, strategisch objectief: ze wekte de indruk dat de katholieke kerk de toekomst had en zich onstuitbaar uitbreidde, juist in een periode dat de kerk sterk in de verdediging was gedrongen door de opmars van seculiere tendensen en het socialisme in Europa.

4.2.2 De doorbraak van het kapitalisme en de overgang naar het imperialisme

In de loop van de 18de eeuw kwam de industrialisering langzaam op gang en de zogenaamde Eerste Industriële Revolutie raakte rond de eeuwwisseling op volle snelheid. Door de industrialisering nam de complexiteit van het Europese productieproces sterk toe. De technologische ontwikkeling stelde de Europeanen in staat om de productiviteit enorm op te drijven, wat dan weer resulteerde in een toename van de welvaart. Het zorgde er eveneens voor dat handenarbeid geassocieerd werd met primitiviteit en onderontwikkeling, terwijl mechanisering gelijkgesteld werd met beschaving en ontwikkeling.

In de jaren '70 en '80 van de 19de eeuw raakten de gebeurtenissen in een stroomversnelling: de Europese mogendheden begonnen aan de scramble for Africa, de strijd om de Afrikaanse territoria. Naast economische motieven (de zoektocht naar een economische surplus, afzetmarkten, goedkope grondstoffen en arbeidskrachten) speelden ook strategische overwegingen (o.a. de zeeroutes), nationale grandeur en binnenlandse politieke overwegingen (de neutralisering van de verscherpte klassenstrijd via een nationalistische propagandapolitiek) een belangrijke rol.

Men kan zich afvragen waarom de Europese mogendheden plotseling zoveel interesse voor het Afrikaanse continent betoonden, terwijl ze er in de vorige eeuwen maar sporadisch aandacht aan besteedden. In het algemeen voltrok de uitbreiding van de Europese invloedssfeer zich in de 19de eeuw met rasse schreden: in 1800 heersten de Europeanen over 35% van het aardoppervlak, in 1878 was dit 67% en tegen 1914 breidde de Europese controle zich over 84,4% van de aardbodem uit. In de loop van het overzicht kwamen al uiteenlopende motieven aan bod. De fascinatie/vrees voor de Ander is een uitermate complexe aangelegenheid. Er is volgens mij evenwel één fundamentele drijfveer voor de kolonisering van Afrika die alle andere overtrof: de kapitalistische ontwikkeling. Lenin wijst erop dat de aanleg van de spoorwegen in de tweede helft van de 19de eeuw een eenvoudige onderneming lijkt die de beschaving bevorderde. In werkelijkheid zorgde de wereldwijde aanleg van spoorwegen ervoor dat meer dan de helft van de wereldbevolking direct verstrengeld raakte

met de kapitalistische economie van de moederlanden. Het zorgde ervoor dat het kapitalisme uitgroeide tot een wereldstelsel. Vanaf dat moment kon de overgrote meerderheid van de wereldbevolking door enkele 'ontwikkelde' landen uitgebuit worden⁵⁵.

Het imperialisme was geen volledig nieuw fenomeen, al verschilde het op politiek en economisch vlak aanzienlijk van het kolonialisme van de 17de en de 18de eeuw. Het klassieke kolonialisme had voldoende aan de koloniale waren die door de koloniale handelaars werden aangeboden. Tegen het einde van de 19de eeuw volstond dit aanbod niet meer: de gestegen koopkracht van de middenklasse en de toegenomen behoeften van de Tweede Industriële Revolutie in de Europese landen vereisten koloniale waren en grondstoffen in hoeveelheden en van een kwaliteit die door de lokale technieken niet konden worden geproduceerd. De Europese mogendheden begonnen zich in de overzeese gebieden te installeren om er het economische leven conform hun nieuwe behoeften te organiseren. Kapitalen werden geïnvesteerd, mijnen geopend, bedrijven en plantages werden opgericht en infrastructuur werd aangelegd. De lokale bevolking werd in dit proces ingeschakeld. Tegen het einde van de 19de eeuw was een steeds groter deel van de nationale rijkdom van landen als Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland uit overzeese investeringen gaan bestaan⁵⁶.

Het Belgische imperialisme vertoonde tal van overeenkomsten met het imperialisme van de grote Europese mogendheden, maar verschilde ook essentieel. De belangrijke economische en politieke lobby's hielden namelijk geen pleidooi voor een deelname aan de gewelddadige territoriale bezetting van de overzeese gebieden. De economische elite vertoonde weinig belangstelling voor overzeese activiteiten, omdat haar behoeften grotendeels bevrediging vonden binnen de geografisch beperkte ruimte van de onmiddellijke buurlanden. De politieke elite van haar kant vond, onder invloed van de heersende liberale filosofie, het bezit van kolonies niet alleen overbodig, maar was bovendien van oordeel dat de voordelen ervan niet opwogen tegen de kosten en de risico's⁵⁷. De kolonisatiepogingen gingen quasi uitsluitend van de Belgische dynastie uit. Zonder Leopold II zou België nooit een koloniale mogendheid geworden zijn. Gerechtigd op basis van economische en commerciële vereisten, kwam de koloniale en imperialistische filosofie van Leopold II neer op een laatmercantilistische politiek van dynastieke machtsmaximalisatie. Deze politiek, die het koloniale imperialisme van Leopold II onderscheidde van het neomercantilisme van de overige Europese landen, plaatste de versterking van de staatsmacht centraal. Van bij het begin zag Leopold II de

---

⁵⁵ Lenin, *Het imperialisme als hoogste stadium van het kapitalisme*, blz. 13.

⁵⁶ Coolsaet, *België en zijn buitenlandse politiek*, blz. 171.

⁵⁷ Coolsaet, *België en zijn buitenlandse politiek*, blz. 565.

onafhankelijke staat Kongo als een zelfbedruipende staat die de Belgische Coburgs in staat moest stellen om hun beleid van dynastieke machtsuitbreiding – onder Leopold I begonnen -, verder te zetten. Afgezien van dit verschil bediende Leopold II zich van een gelijkkluidend koloniaal discours als de andere Europese mogendheden. Dit discours articuleerde zich rond drie assen. (1) Een economische as: de koloniale politiek benadrukte de noodzaak om afzetmarkten en grondstoffen te verzekeren voor de metropool. (2) De as van de ‘grandeur’: de uitbouw van een koloniaal rijk moest bijdragen tot de uitstraling van België in de wereld. (3) Een humanitaire as: als superieur ras had de Belgische natie de plicht om de beschaving uit te dragen⁵⁸.

De marxistische economische theorie geeft ons een goed inzicht in het mechanisme dat de basis voor het imperialisme vormde. Een handelaar koopt en verkoopt waren zonder ze te bewerken. De winst haalt hij uit het verschil tussen de aankoop- en de verkoopprijs. De kapitalist koopt de grondstoffen en de arbeidskracht op en combineert beide in een productieproces dat een meerwaarde biedt ten opzichte van de oorspronkelijke waren. Volgens Marx wordt de kapitalistische winst, de meerwaardevoet, behaald door het verschil tussen wat de arbeider produceert en wat zijn arbeid aan loon opbrengt. De marxistische theorie toont aan dat de gezamenlijke winst van de kapitalistische klasse berust op de uitbuiting van de loontrekkers: een deel van de arbeidstijd van de loontrekkers wordt geruild voor een loon, een ander deel van de arbeidstijd (de meerarbeid) wordt gratis verstrekt en leidt tot de kapitalistische winst⁵⁹.

De concurrentie verplicht er de kapitalist toe om de productiviteit stelselmatig te verhogen. De productiviteit wordt verhoogd via investeringen in de mechanisatie van het productieproces. Dit betekent dat de uitgaven voor het vaste kapitaal (de machines, gebouwen, ...) sneller toenemen dan de lonen. Hierdoor neemt ook de winstbron van de kapitalist stelselmatig af. Wolf drukt het als volgt uit:

‘Competition requires a ceaseless investment in the growth of means of production, but that very growth threatens a decline in the rate of profit. When the rate falls below a certain critical point, crisis ensues’⁶⁰.

Door de toename van de productiviteit kunnen de machines en de arbeiders voortdurend meer grondstoffen verwerken. De stijgende vraag zorgt ervoor dat ook de grondstofprijzen

---

⁵⁸ Coolsaet, *België en zijn buitenlandse politiek*, blz. 175-176

⁵⁹ Gouverneur, *Kapitalisme vandaag*, blz. 13.

⁶⁰ Wolf, *Europe and the People Without History*, blz. 299.

stelselmatig verhogen. Dit was omstreeks het midden van de 19de eeuw het geval. Door de prijsstijgingen gingen de grondstoffen een steeds groter deel van de kosten vormen. De overzeese grondstoffenproductie met prekapitalistische – minder productieve – middelen versterkt deze tendens nog verder. Vandaar de pogingen van het kapitaal uit de metropolen om een goedkopere, kapitalistische grondstoffenproductie uit de grond te stampen. De directe ingreep van het westerse kapitaal in de onderontwikkelde landen werd dus sterk bepaald door de dwang om op grote schaal een kapitalistische grondstoffenproductie te organiseren. Lenin stelt dat

‘naarmate het kapitalisme ontwikkelt [...] en het gebrek aan grondstoffen zich sterker doet gevoelen en naarmate de concurrentie en de jacht naar grondstoffen in de gehele wereld scherper vormen aannemen, wordt de strijd om het bezit van koloniën verbitterder’⁶¹.

Het kapitaal streeft ernaar om zoveel mogelijk grondgebied te verwerven, en niet alleen de op dat moment bruikbare gebieden. De snelle technologische ontwikkelingen kunnen er immers voor zorgen dat onbruikbare gronden door de ontwikkeling van nieuwe procédés plots wel rendabele investeringen blijken. Op die manier ontstaat er een strijd voor de verovering van élk territorium, waar en op welke wijze dan ook. Het kapitaal was immers altijd op mogelijke grondstofbronnen bedacht en van angst vervuld in de verwoede strijd om de laatste te verdelen brokstukken of om in de verdeling van de wereld tekort te komen⁶².

Daarnaast speelde ook de zoektocht naar mogelijke afzetmarkten een belangrijke rol. Volgens Rosa Luxemburg moet de hoofdoorzaak van het imperialisme gezocht worden in de tendens van het kapitalistische systeem om meer te produceren dan kan worden geconsumeerd: de overproductie. Potentiële afzetmarkten kon men volgens haar enkel in de prekapitalistische samenlevingen vinden⁶³. Naast de daling van de meerwaardevoet en de zoektocht naar afzetmarkten is er nog een derde aspect van belang in de verklaring van het imperialisme: de aanwezigheid van overtollig kapitaal. De aanwezigheid van investeringsmogelijkheden die een hogere winstvoet bieden dan beleggingen in al bestaande investeringsgebieden is een conditio sine qua non voor kapitaalsstroom naar de ‘derde wereld’. Dit hoeft niet noodzakelijk een absoluut hogere winstvoet te zijn, maar wel een die hoger is dan de marginale winstvoet, de winst van een extra investering in een reeds gekapitaliseerde sector⁶⁴.

---

⁶¹ Lenin, *Het imperialisme als hoogste stadium van het kapitalisme*, blz. 102.

⁶² Lenin, *Het imperialisme als hoogste stadium van het kapitalisme*, blz. 103.

⁶³ Wolf, *Europe and the People Without History*, blz. 302.

⁶⁴ Mandel, *Het laatkapitalisme*, blz. 37.

Volgens Lenin zorgen de crises - van iedere aard, de economische het meeste, maar deze niet alleen – voor een geweldige toename van de concentratie en de monopolievorming⁶⁵. Hij verbond deze neiging naar monopolisering met het imperialistische streven naar gebiedsuitbreiding. Tijdens het ‘oude’ kapitalisme, met de heerschappij van de vrije concurrentie, was de uitvoer van waren kenmerkend. Voor het imperialisme, met de heerschappij van de monopolies, is de uitvoer van het kapitaal kenmerkend geworden⁶⁶. Het is precies op dit moment dat de strijd om de territoriale verdeling van de wereld zich ten zeerste verscherpt. Er valt dus niet aan te twifelen dat de overgang van het ‘gewone’ kapitalisme naar de periode van het monopoliekapitalisme in direct verband met de ‘scramble for Africa’ staat. Eens te meer vormden de buiten-Europese gebieden de uitlaatklep voor de binnen-Europese spanningen en eens te meer zouden de Europese initiatieven aanleiding geven tot een veranderende beeldvorming over de Afrikanen.

Vanuit de exploratie en de industrialisatie rijpte in Europa het idee dat de Europese beschaving absoluut superieur was aan elke andere beschaving. In combinatie met de christelijke en de raciale arrogantie zorgde dit ervoor dat men het Afrikaanse continent als volstrekt achterlijk en cultuurloos ging beschouwen. Toen de kruitdampen van de imperialistische veroveringen optrokken en de koloniale situatie zich stabiliseerde, verschoof de beeldvorming van het koloniale vijandenken naar de koloniale psychologie van meerderwaardigheid en minderwaardigheid. De gedaanteverwisseling van de Europeanen in Afrika - van explorateur en missionaris naar kolonisator - betekende de overgang van een houding van diplomatie naar een houding van overheersing. Het koloniale superioriteitscomplex was een politieke en psychologische noodzaak om een kleine uitheemse minderheid in staat te stellen de inheemse meerderheid onder de duim te houden. Een nieuwe mythvorming van Afrika kreeg vorm, een mythe die aansloot aan de behoeften van het koloniale regime. Wilden moesten getransformeerd worden tot politieke onderdanen. De paternalistische aura van de *mission civilisatrice* vergde onderdanen die in dit beeld pasten. Zoals volgens de ideologie van missie en zending het geloof in de naam van God onder de heidenen moest worden verbreid, zo moesten volgens een meer profaan vertoog ‘cultuurvolkeren’ in naam van de ‘Vooruitgang’ de beschaving bij ‘natuurvolkeren’ brengen. Medische hulp, kerstening en onderwijs, doorgaans vanuit de beste bedoelingen van de betrokken missionarissen, missiezusters en zendelingen, droegen in feite bij aan de opbouw

---

⁶⁵ Lenin, *Het imperialisme als hoogste stadium van het kapitalisme*, blz. 38.

⁶⁶ Lenin, *Het imperialisme als hoogste stadium van het kapitalisme*, blz. 77.

en het welzijn van een dociele, goed gedisciplineerde massa loonarbeiders ter ontginning van nieuwe gebiedsdelen. Als bij wonder waren de Afrikanen niet langer woest en primitief, maar impulsief en kinderlijk. Ze hadden goede eigenschappen, al waren dat niet de deugden die de Europeaan op zichzelf van toepassing achtte: vriendelijkheid, medeleven en humor, ‘zachte’ en geen harde mannelijke deugden. Afrikanen waren bijgelovig en onverbeterlijk, hun karakter buigzaam en ontvankelijk als een kind. Zo veranderde het beeld van de woeste krijger in de stereotype van de kinderlijke Afrikaan: de opzienbarende metamorfose van de *ferocious savage* in de *child savage*.

Opnieuw kwamen dezelfde eigenschappen, die aan het begin van de eeuw als paradijselijk werden voorgesteld, in een ander daglicht te staan. Het proces van de industrialisering, de ontwikkeling van het puritanisme, de protestantse arbeidsethiek en de Europese aanwezigheid in Afrika zorgden voor het beeld van de luie inheemsen, indolent en zonder ambitie te midden van de tropische overvloed. Ledigheid was tot een vloek geworden. De stereotype van de luie inboorling sloot aan bij de export van het kapitalisme, was een alibi voor arbeidsdwang en uitbuiting en vormde op die manier een profijtelijk bestanddeel van de beschavingsmissie. Zo zag het moederland de kolonie het liefst: als een gebied dat door middel van Europese discipline en vindingrijkheid tot ontginning werd gebracht, waarin onder Europese leiding natuurlijke rijkdommen in cultuur werden gebracht, waar gewerkt werd en orde heerste. Deze beeldvorming zou gedurende de hele koloniale periode stabiel blijven.

4.2.3 De opbloei van de wetenschap

In dat beeld werden de Europeanen gesteund door de bloei van enkele jonge wetenschappen: de antropologie, het raciale denken en de psychoanalyse. Deze wetenschappen zorgden niet toevallig voor de perfecte verklaring en rechtvaardiging van het kolonialisme.

Het aristotelische denken vormde een belangrijke inspiratiebron voor **de Victoriaanse antropologie** - een wetenschap en een mensbeeld - die een enorme invloed zou hebben op de beeldvorming over Afrika. In het vorige hoofdstuk stond ik al uitgebreid stil bij het denken van Aristoteles. Zijn visie was van duurzame invloed op het westerse denken en was ook een onderdeel van de 19de-eeuwse visies. Het aristotelische complex, waarin sociale status, geslacht en leeftijd vertegenwoordigd zijn, schaalde slaven, vrouwen en kinderen op verschillende posities van de menselijke hiërarchie in. De antropologie werkte de evolutietheorie (de periodisering in primitivisme, barbarisme en beschaving), die al bij Rousseau en de Schotse verlichting aanwezig was, tot in haar uiterste consequentie uit.

Terwijl Afrika als volstrekt primitief werd beschouwd, golden de culturen van India, China en het Ottomaanse rijk als barbaars: zij waren weliswaar al gevorderd, maar misten niettemin bepaalde, essentiële kernmerken van de civilisatie. De enige cultuur die de beschaving al bereikt had, was de Europese. Volgens deze denkwijze hadden de achterlijke culturen dan ook de hulp nodig van de Europese civilisatie om op hun beurt de beschaving te bereiken. Er was met andere woorden voor de Europeanen in Afrika een taak weggelegd: de mission civilisatrice. Dit gaf een perfecte verklaring en tevens rechtvaardiging voor het Europese kolonialisme dat volgens deze visie een soort evolutionaire bijstand bood. *Noblesse oblige*.

De overgang naar het evolutiedenken kan gekaderd worden in een ruimer fenomeen: de secularisering en naturalisering van de tijd. Volgens Fabian dateren de eerste aanzetten tot secularisering van de tijd uit de periode van de verlichting. In navolging van Gurdorf situeert Fabian het begin in het werk *'Discours sur l' histoire universelle'* van Bossuet. Bossuet eigde zich de vrijheid toe om in het toenmalige vaste canon van historische gebeurtenissen eigen accenten te leggen. Hij maakte een einde aan de kritiekloze chronologisering en bracht zelf verkortingen, verdichtingen en accenten in de gegevens aan. Het initiatief van Bossuet had duidelijke politieke doelstellingen:

'it was meant as a refutation of attacks on the literal understanding of the Bible and as a defense of a Galician, French-centered, reformed Catholicism'.

Bossuet woog alle historische gebeurtenissen af naar de belangrijkste gebeurtenis uit de geschiedenis: de korte aanwezigheid van de mens-god Jezus op aarde.

Terwijl de bijbelse tijd verbonden was met de belangrijkste mythische en historische gebeurtenissen, was de gesecculariseerde tijd een neutrale tijd: tijd was niet langer onafscheidelijk verbonden met voor de mens belangrijke gebeurtenissen. De *philosophes* zouden de christelijke mythe van Bossuet vervangen door de mythe van de rede. Door deze secularisering van de tijd werd ook het reizen gesecculariseerd. Terwijl de christelijke reizen moesten leiden tot de redding van de eigen ziel of die van anderen, was de burgerlijke reis een vehikel voor de zelfrealisering van de mens. Reizen werd als het ware een wetenschap. De wortels van deze wetenschap van het reizen lagen in het verlengde van projecten van observatie, verzameling, classificatie en beschrijving van de 'natuurlijke historie'.

Concreet had de secularisering van de tijd twee gevolgen: (1) tijd werd immanent aan de wereld. De tijd werd met andere woorden van gelijke duur als de wereld, werd genaturaliseerd. (2) Tijd werd ruimtelijk: verschillende geografische ruimtes kunnen in

verschillende tijden leven. Het concept van de ‘temporele afstand’ was een intellectuele achteruitgang en bovendien politiek reactionair. Een intellectuele achteruitgang, want de analyse van de hedendaagse maatschappij in evolutionaire fases is erg aanvechtbaar. Het was politiek reactionair omdat het weinig meer deed dan het geloof in de Verlossing te vervangen door het geloof in de Vooruitgang en de Industrie, en omdat het de Middellandse Zee als ‘centrum van de geschiedenis’ naar het Victoriaanse Engeland verplaatste⁶⁷.

Fabian benadrukt ook dat de antropologie aan de politiek en de economie een robuust geloof in de ‘natuurlijke’, evolutionaire tijd gaf. Het voorzag in een tijdslijn waarop niet alleen historische culturen, maar ook alle levende gemeenschappen onwrikbaar geplaatst werden. De betekening van woorden als civilisatie, evolutie, ontwikkeling, aanpassing, modernisering, industrialisering, urbanisering, ... kunnen niet los gezien worden van het idee van de evolutionaire tijd.

Alle afstandsbevorderende middelen (in tijd én ruimte) leiden tot eenzelfde resultaat: de ontkenning van de gelijktijdigheid. De creatie van gelijktijdigheid is evenwel een absolute noodzaak om menselijke communicatie toe te laten. Fabian: ‘*Communication is, ultimately, about creating shared Time*’. Door bewust de strategie van ongelijktijdigheid te institutionaliseren, ontzegden de koloniale met andere woorden zowel zichzelf als de gekoloniseerden de mogelijkheid tot een constructieve dialoog. Hierdoor kon het gesprek tussen de kolonisator en de gekoloniseerde moeilijk iets anders zijn dan een dovemansgesprek.

‘A persistent myth shared by imperialists and many (Western) critics of imperialism alike has been that of a single, decisive conquista, occupation, or establishment of colonial power, a myth which has its complement in similar notions of sudden decolonization and accession to independence. Both have worked against giving proper theoretical importance to overwhelming evidence for repeated acts of oppression, campaigns of pacification, and suppression of rebellions, no matter whether these were carried out by military means, by religious and educational indoctrination, by administrative measures, or, as is more common now, by intricate monetary and economic manipulations under the cover of foreign aid’⁶⁸.

Het raciale denken is een containerbegrip dat uit verschillende onderdelen bestaat. Ik behandel achtereenvolgens de rassenwetenschappen, de rasantheorieën, het sociaal darwinisme en het racisme. Algemeen beschouwd is raciaal denken het toeschrijven van

---

⁶⁷ Fabian, *Time and the Other*, blz.1-35.

⁶⁸ Fabian, *Time and the Other*, blz.149.

inferioriteit of superioriteit aan mensen, op grond van raciale eigenschappen, op grond van biologische kenmerken. Het is een modern begrip omdat het denken in biologische termen pas gestalte kreeg in de 18de eeuw.

De rassenwetenschap kreeg vorm tussen 1790 en 1840, niet toevallig de periode waarin ook de meeste abolitionistische propaganda het levenslicht zag en waarin het beeld van de nobele wilde ruim verspreid was. De vermenselijking van het beeld van zwarten in de abolitionistische propaganda was omgekeerd evenredig met de verharding van het beeld door toepassing van de categorie ras. Om deze ‘paradox van de vooruitgang’ te begrijpen, is het nodig om dieper in te gaan op de abolitionistische beweging. Deze was verweven met de maatschappelijke emancipatie van de burgerij, arbeiders, vrouwen, katholieken en joden. De retoriek van de vrijheid strekte zich uit van vrijhandel, vrije arbeid, vrije volken tot vrije mensen. De materiële grondslag voor het afschaffen van de slavernij was het proces van de industrialisatie. Deze technologische revolutie maakte van de slavernij een achterhaalde vorm van arbeidsexploitatie. Dat de impuls tot het abolitionisme vijftig tot honderd jaar aan de industrialisatie voorafging, maakt het waarschijnlijk dat deze niet louter op basis van materiële gronden verklaard kan worden. Hoe het ook zij, het abolitionisme riep een tegenkracht op: de pro-slavernijpropaganda. Deze beweging betoogde dat deze emancipatie niet alleen de koloniën bedreigde, maar door het verlies van de koloniale handel zou ook de welvaart van het moederland groot gevaar lopen. Voor de planters in West-Indië en het Amerikaanse Zuiden stonden grote belangen op het spel: suiker, tabak en katoen waren gebaseerd op een erg arbeidsintensieve vorm van landbouw. Zonder lage arbeidskosten zouden de plantages nauwelijks rendabel zijn. Economisch gewin was het voornaamste argument, maar er werd op georganiseerde wijze gezocht naar tal van andere argumenten onder andere in de bijbel en de wetenschap. Op die manier werden achterhaalde, denigrerende denkbeelden over zwarten nieuw leven ingeblazen en talrijke geschriften uitgegeven om de planters van argumenten te voorzien. Ook het abolitionisme zelf, hoe welgemeend ook, was niet hetzelfde als de overwinning op het racisme. De icoon van het abolitionisme was de geknielde zwarte – de handen gevouwen, de ogen ten hemel geslagen. De emancipatie was met andere woorden voorwaardelijk: op voorwaarde van bekering. Het meest populaire abolitionistische geschrift – de *Hut van Oom Tom* (1853) van Harriet Beecher Stowe – schiep een nieuw en sindsdien spreekwoordelijk stereotype. Oom Tom is de dociele zwarte die alles over zijn kant laat gaan, zich opoffert voor zijn meester en geacht wordt sympathie op te wekken omdat hij niet in verzet of opstand komt. Het abolitionisme zorgde voor de

vermenselijking van het beeld van de zwarten, maar ook voor de popularisering van het beeld van de zwarte als slachtoffer.

De Amsterdamse anatomist Pieter Camper leverde een van de eerste ‘wetenschappelijke’ instrumenten om raciale verschillen in kaart te brengen: Campers gelaatshoek. Volgens Camper kon men de ontwikkeling van het ras afleiden uit de grootte van de gelaatshoek. Afrikanen hadden volgens hem de kleinste gelaatshoek en behoorden daarom tot de laagste menselijke variëteiten. Camper moest evenwel zijn tekeningen enigszins aanpassen om zijn hypothese te kunnen extrapoleren⁶⁹. Aan de universiteit van Göttingen kwam Blumenbach in 1775 tot een classificatie van de mensheid in drie groepen: het Kaukasische, het Ethiopische en het Mongoolse ras. Hiermee was Blumenbach de grondlegger van de moderne raciale theorieën. Het onderzoek op het gebied van ras werd een wetenschappelijk specialisme aan de universiteit van Göttingen. Het waren vooral naturalisten, filologen en antropologen die de rassenwetenschap zouden uitwerken.

De rassentheorie, de extrapolatie van de rassenwetenschap tot een algemene visie op de menselijke geschiedenis, was overwegend het werk van aristocratisch geïnspireerde denkers. Het ras als verklaringfactor in de historiografie werd in 1810 geïntroduceerd door Bartold Niebuhr, opnieuw aan de universiteit van Göttingen. Dit concept zou voortdurend aan belang winnen en rond 1850 was raciaal denken algemeen in zwang. Ras werd meer en meer opgevat als de algemene sleutel tot de geschiedenis, de wereldgeschiedenis kon enkel begrepen worden als men rekening hield met de evolutie van de verschillende rassen. In 1853 publiceerde de Fransman Gobineau zijn *‘Essai sur l'inégalité des races humaines’*. Daarin stelde hij dat het absoluut noodzakelijk was om de raszuiverheid te behouden als men tot de civilisatie wilde overgaan en ze ook wilde behouden. Rasvermenging hield onvermijdelijk degeneratie en verval in. Bovendien verklaarde hij het Germaanse ras als het aristocratische ras bij uitstek. Hij stelde dan ook dat de Franse aristocraten nakomelingen waren van Germanen, terwijl de boerenbevolking Keltische of Gallische grootouders had. De rassentheorie situeerde zich tegen de achtergrond van de crisis van de aristocratie. Hun status verkeerde sinds de 18de eeuw in permanente onzekerheid. Ras stelde nieuwe sociale grenzen vast in een tijd dat de oude sociale grenzen kwamen te vervallen. Feitelijk betrof het een klassenstrijd die ideologisch als een rassenstrijd werd uitgevochten. De raciale verklaring van standen- en klassenverschillen is een nagenoeg constant element in de rassentheorieën.

---

⁶⁹ Vincke, *Een pseudo-wetenschappelijke kijk op de zwarte medemens*, blz. 60.

Er was ook nog een andere variatie van raciaal denken die hier van belang is. In het derde kwart van de negentiende eeuw zou *het sociaal-darwinisme* de ideeën van de rassentheorie verder ontwikkelen: zij paste de darwinistische denkwijzen en met name de ‘natuurwet’ van de *survival of the fittest* op de maatschappij toe. Volgens de sociaal-darwinisten garandeert alleen de vrije strijd om de gunstige posities de maatschappelijke en economische vooruitgang. Onder andere het oorlogsverschijnsel werd door hen als gunstig geëvalueerd, want het was hét selecterende mechanisme. Het sociaal-darwinisme is met andere woorden de burgerlijke variant van de aristocratische rassentheorie.

Racisme, zoals het vandaag gedefinieerd wordt, is een samengesteld begrip. In strikte zin heeft het betrekking op ras als een biologisch begrip. Maar in het taalgebruik wordt onder racisme veel geschaard dat met ras in biologische zin niets uitstaande heeft. Dat geldt bijvoorbeeld voor de laat-christelijke gedachte van de ‘vloek van Cham’, die godsdienstig van aard is, of voor het onderscheid tussen civilisatie en barbarisme, dat stamt uit klassieke bronnen en betrekking heeft op een onderscheid in cultuur. Ook wordt racisme betrokken op het klassieke denkbeeld van de *scala naturae* en het latere evolutiedenken, met zijn onderscheid tussen ontwikkelde en onderontwikkelde mensen. De gedachte van volken ‘met’ en ‘zonder’ geschiedenis komt voort uit weer een ander type vertoog, net als de aristocratische preoccupatie met geboorte en status. Het racisme is een eindstation van zeer uiteenlopende ontwikkelingslijnen uit verschillende tradities. Wat deze denkbeelden gemeen hebben is de gedachte van hiërarchie, van rangorde, op grond van verschillen in nationaliteit, etniciteit, geografie, cultuur, godsdienst, of combinaties ervan. Het zal ondertussen duidelijk zijn dat het raciale denken – ongetwijfeld niet toevallig - een uitstekende legitimering voor het kolonialisme vormde. Marx en Engels verwoordden het lang geleden al als volgt:

‘Is er diep inzicht voor nodig om te begrijpen dat met de levensverhoudingen van de mensen, met hun maatschappelijke betrekkingen, met hun maatschappelijk bestaan, ook hun voorstellingen, zienswijzen en begrippen, in één woord hun bewustzijn zich wijzigt?’⁷⁰.

Volgens **de psychoanalyse** van Sigmund Freud stonden de Afrikaanse wilden qua ontwikkeling op het niveau van kinderen en geestelijk gestoorden. Deze wilden zouden zich in hun handelen enkel laten leiden door het *Es*, de onbewuste driften. Ze hadden met andere woorden een leidende, paternalistische hand nodig die ze kon vertellen wat goed voor ze was. De psychoanalyse lijkt dan ook beïnvloed te zijn door hetzelfde beschavingsidoom van

wildheid en beheersing dat aan de grondslag ligt van de traditionele stereotypering van Afrika. Volgens de Freudiaanse psychoanalyse sluimert diep in de mens nog steeds een wild beest, gewelddadig en op seks belust, dat het wilde deel van de menselijke psyche bewoont zoals eens de monsters Afrika, of de wildeman de Europese wouden. De overweldigende complexiteit van ons gedrag en onze zelfervaring worden in narratieve sjablonen gewrongen die een eenvoud hebben die vergelijkbaar is met de stuiversromans over helden en schurken of het stereotiepe vertoog over wildheid en beschaving. Het innerlijke, dierlijke driftleven wordt voorgesteld als een kracht die vreemd is aan de persoon in kwestie, als het volstreekte Ander. Uiteraard stond ook Freud niet op zichzelf en werd hij beïnvloed door de wetenschappelijke, sociale en kunstzinnige invloeden van het einde van de 19de eeuw. Daartoe behoren onder andere het darwinisme, de wetten van de thermodynamica, de vrees voor de amerikanisering, de puriteinse cultuur, ... Het is dan ook niet vreemd dat de psychoanalyse werd beïnvloed door hetzelfde beschavingsidoom dat op het einde van de 19de eeuw heerste en dat het discours over Afrika bepaalde. Belangrijk is dat Freudiaanse psychoanalyse de koloniale, paternalistische verhoudingen legitimeerde en ook 'verwetenschappelijkte'.

Tot aan de Tweede Wereldoorlog traden er in de koloniserende landen geen fundamentele veranderingen meer op in de verbeelding van Afrika. Hierin zouden grote veranderingen komen na de Tweede Wereldoorlog. Op dat moment veroverden twee antikolonialistische landen - de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie – de hegemonische macht. Hierdoor – en door de interne ontwikkelingen in de gekoloniseerde gebieden – werd het kolonialisme steeds meer aan het wankelen gebracht. Op die gewijzigde omgeving zal ik dieper ingaan bij de bespreking van de geschriften van Jef Van Bilsen.

---

⁷⁰ Marx en Engels, *Het Communistisch Manifest*, blz. 63.

DEEL II JEF VAN BILSEN

Hoofdstuk 1

Inleiding

Jef Van Bilsen werd vooral bekend door een dekolonisatieplan dat hij in december 1955 in de *Gids op maatschappelijk gebied* - het ACV-kaderblad - publiceerde. In dit artikel stelde hij voor om de Kongolese onafhankelijkheid over een periode van dertig jaar (1955-1985) planmatig voor te bereiden. Aanvankelijk wekte het weinig reactie op. Men beschouwde het hoogstens als de naïeve dagdromen van een wat wereldvreemde professor. De bal ging aan het rollen toen het blad *'Conscience Africaine'* een gematigd dekolonisatieplan publiceerde dat zich direct op het 'Dertigjarenplan' inspireerde. Het hek was helemaal van de dam toen enkele leden van de ABAKO (Alliance des Bakongo) hierop reageerden en een radicaler plan voorstelden.

Vanaf 1947 verdiepte Van Bilsen zich op een systematische wijze in de koloniale aangelegenheden. Uit zijn talrijke artikels kan men afleiden dat hij twee invalshoeken hanteerde die in een voortdurende interactie met elkaar stonden: de analyse van de politieke evolutie in Kongo en de zoektocht naar structurele oplossingen voor de koloniale problematiek. Het was ook zijn voortdurende betrachting om zijn ideeën op ruime schaal te verspreiden en de publieke opinie bewust te maken van de ernst van de koloniale problematiek.

*'Il se refusait à considérer le Congo comme une oasis de paix, qui serait en quelque sorte en marge de l'Histoire. Il avait clairement conscience que, si les coloniaux considéraient le Congo comme à l'abri des remous politiques qui agitaient le Tiers-Monde, les Congolais, eux, n'attendraient pas que leurs tuteurs se réveillent de leur doux rêve, perdent leurs illusions et commencent à regarder la réalité en face'*⁷¹.

Zowel M. de Schrevel⁷² als Rudy Doom⁷³ schrijven dat een lezing van Van Bilsen op 4 oktober 1954 de basis voor het 'Dertigjarenplan' vormde. Deze stelling klopt slechts gedeeltelijk. Mijns inziens komt dit omdat beide auteurs zich baseerden op twee boeken waarin de gebundelde artikels van Jef Van Bilsen verschenen: *'Vers l'indépendance du Congo et du Ruanda-Urundi'* (1958) en *'L'indépendance du Congo'* (1961). In feite was het 'Dertigjarenplan' de concrete uitwerking van ideeën die Van Bilsen reeds veel langer had. De

---

⁷¹ De Schrevel, *Les Forces politiques de décolonisation Congolaise...*, blz. 310.

⁷² De Schrevel, *Les Forces politiques de décolonisation Congolaise ...*, blz. 309.

⁷³ Doom, *Het 'dertigjarenplan' voor Kongo's onafhankelijkheid*, blz. 101.

eerste sporen ervan vond ik in een artikel van mei 1949 *'L'Afrique devant les Nations Unies'* terug. De voorstellen die hij daarin formuleerde, haalde hij op zijn beurt hoofdzakelijk uit het rapport van de Voogdijraad van de Verenigde Naties over het mandaatgebied Ruanda-Urundi. De ideeën van de Verenigde Naties vormden dus de echte basis voor de ideeën die Jef Van Bilsen later zou uitwerken en verwoorden.

Alvorens dieper in te gaan op de ideeën van Jef Van Bilsen, lijkt het me nuttig om in het kort zijn levensverhaal te doorlopen.

Hoofdstuk 2

Een korte levensschets⁷⁴

2.1 Jeugd en het Verdinaso

Jef Van Bilsen zag het levenslicht op 13 juni 1913 in een Diests flamingant milieu. Zijn vader was voor de Eerste Wereldoorlog erg actief in de Vlaamse Beweging. Tijdens de oorlog vertoefde hij aan het IJzerfront en deze ervaring zou hem nog antimilitaristischer maken dan hij al was⁷⁵. Zelf karakteriseerde Jef Van Bilsen zijn jeugd als volgt:

*'In mijn herinneringen zijn de jaren tussen het einde van de Eerste Wereldoorlog en mijn vertrek naar de universiteit in 1931 een tijd van rimpelloos geluk en zorgeloos welzijn, van geborgenheid in een ruim huis vol leven en harmonie. Vader hield zich doorlopend met sommige aspecten van onze opvoeding bezig, door te trachten onze geest te openen, onze belangstelling op te wekken, ons tot werk- en leeslust aan te sporen. Moeder hield ons morele regels voor die ze ons met zachtheid inprentte: je mag nooit onder geen enkel voorwendsel liegen, of: jaloersheid is de grootste ondeugd. Dat anderen groter, sterker, begaafder zijn, of meer hebben, is fijn en mag je niet benijden, je kan van hen leren ...'*⁷⁶.

Na zijn humaniora aan het atheneum van Diest vertrok de jongeman naar de Leuvense universiteit om er rechten te studeren. Te Leuven werd hij een actief lid van verschillende studentenbewegingen. Aanvankelijk was hij vooral actief in het Algemeen Katholiek Vlaams Studentenverbond (AKVS), waar hij hoofdverantwoordelijke was van de afdeling Brabant. In die periode oefende de bisschoppelijke overheid sterke druk uit op het radicale AKVS en wenste het te vervangen door de meer gematigde Katholieke Studenten Actie (KSA). Van Bilsen wilde absoluut de zelfstandigheid behouden en stelde voor om aan te sluiten bij het Verbond van Dietse Nationaal Solidaristen (Verdinaso) van Joris Van Severen – dat op 6 oktober 1931 opgericht was. Van Bilsen verwoordde zijn motivatie daartoe als volgt:

'De vooruitzichten voor de Vlaamse emancipatie waren in de jaren '20 en '30 niet rooskleurig. Bewuste en overtuigde Vlamingen speelden nagenoeg geen rol in parlement, regering, banken en industrie, gerecht, leger, universiteit. (...) De openbare diensten, de beleidstop van de staat en de banken en grote bedrijven waren niet alleen taalkundig Frans. Heel het belangenkluwen was in handen van een Franstalige en Fransgezinde elite. In die sfeer van ontevredenheid en

---

⁷⁴ Van Bilsen, *Kongo 1945-1965*, blz. 9-187.

⁷⁵ Interview met Lelievre-Damit in *Knack*, 24 december 1986.

⁷⁶ Van Bilsen, *Kongo 1945-1965*, blz. 12.

onmacht is het Verdinaso opgericht. (...) Van Severen wilde compromisloos, buiten de ‘verstikkende’ sfeer van de partijen en de verkiezingen, een tegenmacht opbouwen, dank zij een geduldige mentaliteitsverandering, de vorming van een nieuwe Vlaamse elite, die beschaafd moest worden en bewust van eigen waarde en kracht, en die uiteindelijk langs later te bepalen wegen, dank zij een onweerstaanbare publieke opinie, de emancipatie zou afdwingen. Het doel was een Dietsse staat, bestaande uit Vlaanderen en Nederland, onder een autoritaire overheid, gegroeid uit de ‘nieuwe elite’ en steunend op het solidarisme, een nog vage nationale solidariteitstheorie, die meer slogan zou blijven dan theorie zou worden’⁷⁷.

Onder de indruk van de ideeën van Joris Van Severen sloot Van Bilsen zich in oktober 1932 bij het Verdinaso aan. Politiek engagement bij het Verdinaso was zeker niet vrijblijvend. De partij kon niet vergeleken worden met de vele volkse, Vlaamse organisaties die na de Eerste Wereldoorlog vanuit een cultureel en politiek emancipatiestreven ontstonden. De ‘nieuwe politieke cultuur’ van Van Severen betekende iets helemaal anders dan wat hedendaagse democratische partijen hieronder verstaan. Het Verdinaso zocht naar een elitaire politieke ordening die de zogenaamde platte en corrupte Belgische partijpolitiek van de jaren dertig moest vervangen. De officiële strategie luidde dat men geen geweld wenste te gebruiken, maar geleidelijk de macht zou veroveren.

‘Hoe zal het Verdinaso dat doel bereiken? Niet door geweld. Geweld zou het tegenovergestelde bereiken van wat Wij willen. [...] In afwachting van die machtsverovering zullen zij, volgens de bevelen en de directieven van de leiding van het Verbond van Dietsche Nationaalsolidaristen, elk op hunnen plaats, met de middelen waarover zij beschikken, GELEIDELIJK die machtsverovering en tevens de vestiging van de Dietsche orde voorbereiden. Aldus is het werk en de kamp van het Verdinaso op geen enkel gebied negatief, noch afbrekend. Integendeel, overal en op elk oogenblik: positief en opbouwend’⁷⁸.

De reële tactiek was de zichtbare aanwezigheid van gedisciplineerd ogende militanten gecombineerd met pogingen tot infiltratie⁷⁹. Het Verdinaso gebruikte haar militie, de Dinaso Militanten Orde (DMO), als drukkingmiddel voor haar politieke actie. Onder de leiding van Van Severen en Jef François was de DMO uitgegroeid tot een sterk gedisciplineerde eenheid van ongeveer achthonderd actieve leden⁸⁰. Het Verdinaso pleitte voor de opheffing van de parlementaire democratie, was voorstander van een corporatistische sociaal-economische

---

⁷⁷ Van Bilsen, *Kongo 1945-1965*, blz. 12-13.

⁷⁸ Van Severen, *De Dietsche rijksgedachte van het Verdinaso*, blz. 131-132.

⁷⁹ Beke, *Jef Van Bilsen, de onafhankelijkheid van Kongo en de visie op Lumumba*, blz. 39.

solidariteit en hevig nationalistisch⁸¹. In de geest van Van Severen betekende het solidarisme dat de hele bevolking van een ‘natie’ in al haar geledingen wederzijds solidair diende te zijn. Aldus sloot hij nauw aan bij het christelijk solidarisme, zoals voorgestaan in de pauselijke encyclieken⁸². Zijn nationalistische ideeën waren aan sterke wijzigingen onderhevig: eerst Vlaams, vervolgens Diets (met als ideaal een mythisch Dietsland als de herboren staat uit de Bourgondische provinciën) en tenslotte belgicistisch. Het Verdinaso was eveneens onomwonden imperialistisch (een Diets gemenebest met Kongo, Indonesië en Zuid-Afrika). Met het oog op ons onderwerp is het interessant om van Severen hierover aan het woord te laten:

‘Die orde [de imperiale orde, DN] zal gebouwd worden op het beginsel dat wij, met alle mogelijke middelen onze koloniën aan het moederland moeten vastnoeren, zoodat zij met en door het moederland vormen: op industrieel, commercieel en militair gebied een stevig en onschendbaar geheel. Het is bijv. eene onnoemelijke schande dat wij, hetzij België, hetzij Nederland, de koloniën bezittende die wij bezitten, arm leven en met honderdduizenden werkloozen staan. Dat zal in het Dietsche Rijk niet bestaan. Mede door zijne handels- en krijgsvloot zal het Dietsche Rijk in verbondenheid met zijn Imperium zich weten op te werken tot een Gemeenebest van hoogste welvaart en hoogste beschaving’⁸³.

Vader Van Bilsen was niet bepaald gelukkig met de engagementen van zijn zoon:

‘Ondanks alles wat hij had meegemaakt was mijn vader een overtuigd demokraat gebleven. Hij heeft me dan ook grondig afgekeurd in dat Verdinaso-avontuur. Het ruikt naar fascisme, zei hij altijd. Toen het Verdinaso in 1934 de Belgische richting koos, vond hij dat nog onbehaaglijker’⁸⁴.

De ‘nieuwe marsrichting’ (het belgicisme) die Van Severen in 1934 aankondigde was een vreemde keuze. Het Verdinaso gaf als het ware haar werfterrein op. De niet-radicalen Vlaamsgezinden vonden een geschikte omgeving bij de traditionele partijen van katholieken, liberalen en socialisten. De radicale flaminganten konden de Belgische stap van het Verdinaso onmogelijk volgen⁸⁵.

Op 25 augustus 1939 werd in België de algemene mobilisatie afgekondigd en op 4 september 1939 verklaarden Frankrijk en Groot-Brittannië de oorlog aan Duitsland. Van Bilsen trok zijn

---

⁸⁰ De Wilde, *De Kollaboratie*, blz. 42.

⁸¹ Beke, *Jef Van Bilsen, de onafhankelijkheid van Kongo en de visie op Lumumba*, blz. 39.

⁸² De Wilde, *De Kollaboratie*, blz. 41.

⁸³ Van Severen, *De Dietsche rijksgedachte van het Verdinaso*, blz. 131.

⁸⁴ Interview met Lelievre-Damit in *Knack*, 24 december 1986.

⁸⁵ Interview met Lelievre-Damit in *Knack*, 24 december 1986.

uniform van onderluitenant aan en trachtte zijn werk voor het Verdinaso te combineren met zijn militaire verplichtingen. Het oorlogsgeweld veroorzaakte een diepe crisis bij Van Bilsen.

‘Met de mobilizatie had mijn Verdinaso-droom een zware klap gekregen. Ik had gewerkt voor een vooroorlogse wereld’⁸⁶.

De meningsverschillen met Joris Van Severen – die zich ook voor de oorlog al gemanifesteerd hadden – groeiden en vanuit zijn legerkazerne schreef Van Bilsen hem boze brieven. Daarop schorste Van Severen hem als lid en – ondanks bemiddeling van vrienden – weigerde hij hem te ontvangen en verklaarde hij dat hij hem nooit meer zijn vertrouwen zou geven. Door de breuk met Van Severen groeide bij Van Bilsen het verlangen om naar het buitenland te vertrekken ‘*pour faire peau neuve*’. Als gemobiliseerde officier bleek Kongo – waar men nog vrijwilligers voor zocht – de enige mogelijkheid. Van Bilsen vroeg en kreeg een vruchtbaar onderhoud met de minister van Koloniën. Op 7 december 1939 werd Van Bilsen gedemobiliseerd. Hij schreef zich in aan de Koloniale Hogeschool en werd opgedeeld bij een groep die begin juli 1940 voor drie jaar naar Kongo zou vertrekken. Kort voor het voorziene vertrek viel het Duitse leger België binnen. Van Bilsen werd opnieuw gemobiliseerd en belandde uiteindelijk met de restanten van het Belgische leger in Zuid-Frankrijk waar hij tot augustus 1940 bleef. In Zuid-Frankrijk raakte hij in de ban van de ideeën van Hendrik de Man. Ondertussen was Van Severen - ondanks zijn trouwbetuigingen aan de Belgische vorst - op 10 mei 1940 door het Belgische gerecht aangehouden en naar Frankrijk weggevoerd. Op 20 mei werd hij in Abbeville door Franse militairen om het leven gebracht. Het Verdinaso raakte volledig ontredderd door zijn plotse dood. Jef Van Bilsen sloot zich - na zijn demobilisatie en zijn terugkeer naar bezet België - opnieuw bij het Verdinaso aan. Hij meende dat De Man de stuurloze leden van het Verdinaso de weg kon wijzen.

Reeds in het vooroorlogse Verdinaso waren er twee tegenstrijdige visies tot uiting gekomen. Na het verdwijnen van Van Severen zouden die zich verscherpt stellen. De eerste groep stond onder leiding van Paul Persijn, Frantz Van Dorpe en Jef Van Bilsen. Zij kantten zich tegen de uitgesproken anti-democratische en anti-partij-ingesteldheid van Van Severen. Ze waren voorstander van de verkiezingsdeelname, die hen – zo hoopten ze – naar een zetel in het Parlement zou voeren. De tweede groep werd geleid door Jef François en Pol Le Roy. Zij kantten zich tegen het belgicisme van de eerste groep en waren voor het nationaal-socialisme

---

⁸⁶ Interview met Lelievre-Damit in *Knack*, 24 december 1986.

gewonnen. Naast de interne verscheurdheid moest het Verdinaso ook opbotsen tegen het veel grotere VNV (Vlaams Nationaal Verbond)⁸⁷.

Zijn persoonlijke positionering binnen het Verdinaso verwoordde Van Bilsen als volgt:

*'Toen de bezetting begon, hebben we ons met een aantal Dinaso-vrienden de vraag gesteld wat we er, gezien de omstandigheden, van konden maken. Onze konklusie bleef grotendeels dezelfde als voor de oorlog: ons achter de koning scharen'*⁸⁸.

*'Mijn standpunt en werkhypothese was dubbel. Enerzijds vond ik het aangewezen dat aanleuning gezocht werd bij Hendrik de Man omdat hij de enige toen aanwezige Belgische staatsman was met de nodige ervaring om in België een nationaal front te leiden. Anderzijds moest de verhouding tot de Duitsers in het klare worden getrokken, en ook daar was De Man de enige die met de Duitse overheden kon onderhandelen, gesteld dat de koning zulks wenste en steunde'*⁸⁹.

In september 1940 nam Van Bilsen deel aan een studie- en informatiereis naar Duitsland. Met het oog op de 'studiereis' had Van Bilsen een memorandum opgesteld onder de titel *Het Dietsche Rijk beantwoordt aan het probleem der Westmark*. Hierin stelde hij voor om Dietsland als nationaal-socialistisch geordend protectoraat onder Leopold III met culturele en binnenlandse zelfstandigheid op te richten. Te Berlijn kreeg hij enkel ondergeschikten te zien. Over de toekomst van Dietsland, België en het Verdinaso werd hij niet wijzer. Op 14 oktober schreef hij:

*'Wij zijn een onthoofde beweging, zoals de Spaansche Falanx. Waarom zouden wij, ter wille van het Vaderland, ons niet rond een Franco scharen? Op voorwaarde later de staatsdragende beweging te worden'*⁹⁰.

Toch betekende de reis voor hem een belangrijk keerpunt en gaf hij toe dat het initiatief ongetwijfeld naïef, onbezonnen en voortvarend was geweest:

*'Wat kon een 27-jarig advocaat zonder ervaring, zonder mandaat van wie of wat ook, onbekend, in Berlijn te weten komen over de Duitse plannen met België en de Nederlanden? Ontgoocheling en ongenoegen over de Duitse overheid die niet bereid was het voortbestaan van België ook maar met woorden te garanderen, waren toen bij mij zeer groot. Mijn terughoudendheid groeide tegenover de wenselijkheid of de mogelijkheid van een positieve actie onder het bezettingsregime, tenzij, misschien, met Hendrik de Man, die het vertrouwen genoot van de koning en heel zeker van talrijke landgenoten'*⁹¹.

---

⁸⁷ De Wilde, *De Kollaboratie*, blz. 42-43.

⁸⁸ Interview met Lelievre-Damit in *Knack*, 24 december 1986.

⁸⁹ Van Bilsen, *Kongo 1945-1965*, blz. 15.

⁹⁰ De Wilde, *De Kollaboratie*, blz. 46.

⁹¹ Van Bilsen, *Kongo 1945-1965*, blz. 15-16.

Binnen het Verdinaso werden de tegenstellingen ondertussen met de dag scherper. De groep Persijn-Van Dorpe-Van Bilsen bleef trouw aan Leopold III en stelde de eenheid van het Belgische grondgebied voorop. Het nationaal-solidarisme was ondertussen wel naar een ‘aan ons wezen en onze aard aangepast nationaal-socialisme’ geworden. De groep François-Le Roy wilde de opbouw van de Nieuwe Orde in Vlaanderen. Voor hen waren de Walen vreemdelingen en van de belofte van trouw aan de koning achtten zij zich ontheven. Het nationaal-solidarisme moest heel eenvoudig door het nationaal-socialisme vervangen worden. De tegenstellingen bereikten een hoogtepunt toen de groep François-Le Roy het Verdinaso naar een samenwerking met de SS-Vlaanderen wilde leiden⁹². Met hun totaal tegenovergestelde stellingen deed elk van beide groepen alsof zij die in volste trouw als de nagedachtenis van Joris Van Severen moesten verdedigen. Die nagedachtenis moest evenwel dienen voor politieke doelstellingen en slechts in die mate dat zij daarin ingepast konden worden⁹³.

Dat Persijn, Van Dorpe en Van Bilsen bereid waren om in grote mate aan de Duitse eisen tegemoet te komen, blijkt uit hun memorandum van 10 februari 1941:

‘Wij zijn in dit land de oudste vrienden van het Nationaal Socialistische Duitsland. [...] Zoals wij voor dezen oorlog de noodzakelijke samenwerking met Duitsland vooropstelden, zoo hebben wij deze samenwerking ook na dezen oorlog steeds verdedigd en als hoogste waarborg voor onze Nationale belangen op onze vergaderingen en in ons weekblad steeds uiteengezet. Steeds hebben wij verklaard dat in de toekomst het Duitse Rijk het leidende Rijk van Europa zal zijn [...]. Als Nationalisten willen wij dat ons land in de volledigste integrale samenwerking met het Rijk zal staan en erkennen ook dat dit Rijk, teneinde de herordening in Europa te kunnen doorvoeren, noodzakelijkerwijze het recht moet hebben bepaalde eischen aan alle landen te stellen, eischen waardoor het begrip van ons onafhankelijkheid in zeker mate kan gewijzigd worden’⁹⁴.

Hun pogingen bleken tevergeefs. De Duitse overheid had voor de strekking François-Le Roy gekozen die nóg meer haar afhankelijkheid aan het nationaal-socialisme had betoond. Korte tijd nadien werden Persijn, Van Dorpe en Van Bilsen uit de partij gezet en eenvoudigweg het zwijgen opgelegd. Ze stapten alledrie in het verzet.

Uit de uiteenzetting bleek duidelijk dat Van Bilsen in uiterst rechts vaarwater terecht was gekomen. Alhoewel hij tot de democratische strekking van het Verdinaso behoorde, bleek hij

---

⁹² De Wilde, *De Kollaboratie*, blz. 46.

⁹³ De Wilde, *De Kollaboratie*, blz. 50.

⁹⁴ De Wilde, *De Kollaboratie*, blz. 52.

verregaand aan de nazistische bezetter tegemoet te willen komen. Blijkbaar heiligde het doel de middelen. Later liep Van Bilsen niet te koop met zijn vooroorlogse engagementen, maar verzweeg of minimaliseerde ze ook niet. In 1993 onthulde Van Bilsen zonder schroom:

‘Acht jaar volgde ik hem [Van Severen], met volle inzet. Meer dan een halve eeuw later kan ik nog bevestigen dat niemand op mij een diepere indruk en meer blijvende invloed heeft uitgeoefend’⁹⁵.

Dirk Beke merkt op dat de inzet van Van Bilsen voor een dergelijk project verwonderlijk is – zelfs als men rekening houdt met de ‘tijdsgeest’ en de politieke context in het Vlaanderen van de jaren dertig.

‘Het blijft een vraagteken, vooral voor vele van zijn latere medewerkers die zijn intellectuele en menselijke kwaliteiten, zijn inzet en zijn ‘progressief-realistische’ benadering van de politiek en vooral van de derdewereldproblemen dagelijks hebben kunnen ervaren’⁹⁶.

De vooroorlogse engagementen van Jef Van Bilsen roepen inderdaad vragen op – vooral als men ze vergelijkt met zijn naoorlogse denkbeelden. Anderzijds zijn ze ook een treffende illustratie van de geestelijke flexibiliteit van Van Bilsen. In een korte tijdsspanne evolueerde hij van een traditionele flamingant naar een Groot-Nederlandse solidarist, daarna tot een kritische sympathisant van het socialisme à la Hendrik de Man om tenslotte in het verzet actief te worden. Zijn hele leven lang zou hij dezelfde openheid voor nieuwe ideeën blijven vertonen. Door zijn Verdinaso-verleden en contacten zou Van Bilsen – ook nadat hij een uitgesproken progressieve visie en houding had aangenomen – in een aantal linkse middens wel blijvend met het rechts establishment geassocieerd worden.

2.2 Het verzet

Het resterende deel van het Verdinaso zou later met het VNV in een ‘Eenheidsbeweging’ opgaan. In maart 1941 was Van Bilsen tot het inzicht gekomen dat men onder de vreemde bezetting geen ‘nationale revolutie’ mocht of kon doorvoeren. De enige mogelijkheid die openbleef, was de voorbereiding van de naoorlogse toekomst via een netwerk van contacten. Hij bleef wel zorgvuldige contacten met Hendrik de Man behouden. Kort daarna maakte het

---

⁹⁵ Beke, *Jef Van Bilsen, de onafhankelijkheid van Kongo en de visie op Lumumba*, blz. 40.

⁹⁶ Beke, *Jef Van Bilsen, de onafhankelijkheid van Kongo en de visie op Lumumba*, blz. 40.

Duitse bezettingsregime duidelijk dat een loyale politiek zoals onder andere De Man en Van Bilsen die zagen inderdaad illusoir was. In juli 1941 kreeg De Man spreekverbod opgelegd en in november 1941 werd hij zelfs ontslagen als hoogleraar.

‘Uiteindelijk is het ook bij De Man op een ontgoocheling uitgelopen. Binnen de partij werd hij snel voorbijgestoken door mensen die bereid waren om in de politieke SS-formaties op te gaan. [...] Voor de tweede keer was ik toen op een dood punt aangekomen, nadat we eerder met een aantal mensen uit het Verdinaso waren gegooid’⁹⁷.

Na de mislukking van het Verdinaso en de opzetten van De Man, vond Van Bilsen geestesgenoten bij de verzetsgroep rond Tony Herbert. Deze Kortrijkse industrieel had een aantal oudere en jongere intellectuelen rond zich verzameld om na te denken over de te volgen strategie. Herbert geloofde vrij vlug in de Angelsaksische overwinning en zag het als taak van de intelligentsia om een belgicistische en monarchistische ‘wederopstanding’ van land en volk voor te bereiden. Van Bilsen nam de leiding van het clandestiene Herbert-secretariaat in Brussel op zich. Toen Van Bilsen in februari 1944 moest onderduiken, hield het secretariaat op te bestaan.

‘Het was de bedoeling om vlak na de oorlog het machtsvacuüm op te vullen. We zijn echter radikaal mislukt in ons opzet. Voor we het goed beseften, waren de traditionele partijen opnieuw op het toneel verschenen. [...] Die ontgoocheling heb ik zelf na de Tweede Wereldoorlog goed aangevoeld. Ik dacht toen ook dat de regering in Londen eigenlijk nooit meer kon terugkomen. [...] Uiteindelijk is alles weer op zijn pootjes terechtgekomen, en kwamen al diegenen die hadden meegewerkt aan een nieuw elan bedrogen uit’⁹⁸.

Dat hij moest onderduiken, had hij ‘te danken’ aan zijn parallelle activiteiten in het actieve verzet. Voor die stap werd hem de hand gereikt door een vriend die hij als officier in het leger had gekend: Daniël Ryelandt, hoofd van het persagentschap Belga. Nadat hij uit zijn functie ontzet was, kwam Ryelandt in contact met een clandestiene beweging. Hierover kwam hij Van Bilsen spreken. Een aantal legerofficieren had besloten om zich in het geheim te organiseren om op het einde van de oorlog – na de terugtrekking van de vreemde troepen – het machtsvacuüm op te vullen. Op dat moment wilden zij klaar staan om de ‘rénovation nationale’ door te voeren: de politieke vernieuwing van België als een sterke staat onder de rechtstreekse leiding van de koning. Het Geheim Leger rekruteerde hoofdzakelijk bij reserve-

---

⁹⁷ Interview met Lelievre-Damit in *Knack*, 24 december 1986.

⁹⁸ Interview met Lelievre-Damit in *Knack*, 24 december 1986.

en beroepsofficieren die in België gebleven waren. Gemeenschappelijke kenmerken van deze groepen waren hun verering voor de koning en hun afkeer van politici. Naarmate de oorlog vorderde zou de anti-Duitse component aan kracht winnen, ten nadele van de anti-democratische strekking⁹⁹. Jef Van Bilsen zou verschillende opdrachten voor het Geheim Leger uitvoeren. Op 26 februari werd hij verraden, gearresteerd en slaagde er op wonderlijke wijze in om te ontsnappen. Hij dook onder in de Ardennen waar hij zich opnieuw aansloot bij Daniël Ryelandt.

Op 15 oktober 1944 – na de bevrijding van België – demobiliseerde het Geheim Leger. Door zijn activiteiten binnen het Geheim Leger had van Bilsen vertrouwen en aanzien verworven in de hogere Belgische politieke kringen en binnen het Amerikaanse leger¹⁰⁰. Nog geen twee weken later werd Van Bilsen opnieuw opgetrommeld om – samen met andere officieren uit het Ardense maquis – informatie over de Duitse troepenbewegingen en de terreinen te verzamelen. Enkele weken later startte het Duitse Ardennenoffensief. In maart 1945 werd Van Bilsen als Belgisch verbindingsofficier voor het Amerikaanse leger bij de 6de legergroep van generaal Bradley benoemd. Met die groep trok hij het verslagen Duitsland binnen en maakte er de totale ineenstorting van het land mee.

In augustus 1945 kreeg hij vrij om met Miet Claessens in het huwelijk te treden. Op dat ogenblik was zij redactrice bij de Nieuwe Standaard. Het brein achter de krant – Tony Herbert – hoopte ook Van Bilsen in zijn staf op te kunnen nemen. Die voelde evenwel meer voor het voorstel van Daniël Ryelandt om voor België naar Kongo te gaan. Het resultaat was dat het jonge echtpaar het werk zou verdelen: Van Bilsen zou in Leopoldstad de Kongolese afdeling van Belga opstarten, terwijl Miet Claessens als de plaatselijke correspondentente voor De Nieuwe Standaard zou fungeren. Eerst moest Van Bilsen evenwel nog enkele officiële taken uitvoeren, hij was immers nog niet gedemobiliseerd. Tussendoor bereidde hij zich in Den Haag op zijn nieuwe functie voor. Hij maakte er van dichtbij de hoogoploeiende discussies mee over de verhouding tussen Nederland en Nederlands-Indië. Uiteindelijk zou Van Bilsen in de lente van 1946 gedemobiliseerd worden. Op 4 mei 1946 vertrok het echtpaar op het vliegveld van Melsbroek en kwam met twee tussenlandingen, 24 uur later in Leopoldstad aan.

---

⁹⁹ Van de Vijver, Van Doorslaer en Verhoeve, *Het Verzet*, blz. 65-66.

¹⁰⁰ Beke, *Jef Van Bilsen, de onafhankelijkheid van Kongo en de visie op Lumumba*, blz. 42

2.3 De eerste kennismaking met Kongo

Op 5 mei zette het echtpaar Van Bilsen zijn eerste stappen op Afrikaanse bodem. Zijn eerste indrukken over het koloniale Kongo formuleerde Van Bilsen als volgt:

'In het blanke stadsgedeelte mochten de Kongolezen niet wonen, maar wel komen werken als huispersoneel, handarbeiders of lagere kantoorbedienden in de bedrijven en openbare diensten. Ondanks deze vermenging was de segregatie 'waterdicht', in die zin dat alle zwarten de blanke wijk vóór zonsondergang moesten verlaten, tenzij ze een pasje van hun werkgevers konden tonen. [...] Voor nieuwkomers uit Europa, die bezetting, verdrukking en oorlog hadden meegemaakt, bij wie een gevoeligheid voor racisme was gegroeid en die de naoorlogse periode in het teken van de mensenrechten, gelijke burgerrechten en het zelfbeschikkingsrecht hadden gezien, voor die mensen bood de koloniale maatschappij een archaische, haast vooroorlogse aanblik. Die indruk werd nog versterkt door de misprijzende en soms zelfs agressieve houding van heel wat blanken tegenover de Afrikaanse bevolking, en door een aantal uiterlijke kenmerken'¹⁰¹.

'De geallieerden hadden een betere wereld aangekondigd en daar merkte ik in de koloniën niets van. Je kunt zeggen dat ik meer moreel dan politiek geschokt was'¹⁰²

'Ik ben tot in Zuid-Afrika gegaan. Het eerste contact met de apartheid was een verschrikkelijke ervaring. Het deed mij nadenken over ons koloniaal systeem, dat officieel wel niet de naam had van apartheid, maar dat op sommige punten tenminste even erg was'¹⁰³.

Het journalistieke werk was voor Van Bilsen een nieuwe uitdaging. Om de structuur, de mensen en de opinies van de koloniale maatschappij te leren kennen ging hij dagelijks op verkenning. Hij richtte zich hierbij vooral op het station van Matadi en de luchthaven van Ndolo. Dat waren immers de twee belangrijkste in- en uitgangspoorten van Kongo.

'Korte tijd na onze aankomst hadden we de situatie al doorgrond: het beleid in Kongo, zoals iedereen het ons overigens al had uitgelegd, berustte op een permanente consensus van drie machten, met name de koloniale administratie, de grote zakenwereld en de katholieke missies. Aanvankelijk leek dit een satire tot men echter moest vaststellen dat de genoemde consensus wel degelijk een geconsacreerd thema vormde in de officiële toespraken en verklaringen van woordvoerders van de drie machten. Dat iedereen het systeem verdedigde, bevorderde uiteraard de stabiliteit ervan en had tot gevolg dat kritiek alleen op

---

¹⁰¹ Van Bilsen, *Kongo 1945-1965*, blz. 25-27.

¹⁰² Interview met Bonte in *Knack*, 22 december 1983.

¹⁰³ Interview met Lelievre-Damit in *Knack*, 24 december 1986.

marginale en bijkomstige gebieden aanvaardbaar leek. Er heerste een tekort aan vrijheid, debat, open discussie, oppositie, doorzichtigheid en informatie. [...] Toen een ervaren missionaris op doorreis mij vertelde dat er hongersnood heerste in de streek waar hij vandaan kwam en ik daarover een kort Belgabericht schreef, werd ik ontboden op het gouvernement-generaal. De ambtenaar die mij te woord stond, vond het niet passend dergelijke ‘alarmerende informaties de wereld in te zenden, terwijl de hele wereld argwanend toekeek op het beleid van de koloniale mogendheden’. Ook de overste van mijn informant werd op het matje geroepen. In de koloniale maatschappij was de zwijgplicht verstrekkend [...]’¹⁰⁴.

Het verblijf van het echtpaar Van Bilsen in Kongo zou van korte duur zijn. Na enkele maanden was het bureau van het persagentschap Belga op kruissnelheid. Het beschikte binnen Kongo over een beperkt aantal betrouwbare correspondenten en had ook boeiende contacten in de andere delen van Afrika. Het echtpaar had het bovendien ook moeilijk met het tropische klimaat en de echtgenote van Van Bilsen vertrok wegens gezondheidsproblemen terug naar België. Ook Jef Van Bilsen verlangde naar nieuwe uitdagingen. In oktober 1947 keerde ook hij naar België terug. Tijdens de vliegreis naar Zaventem ontmoette hij iemand die zijn leven in een nieuwe richting stuwde: Alfred Marzorati¹⁰⁵.

‘Marzorati spoorde me aan blijvend interesse te tonen voor de koloniale en Afrikaanse problemen en erover te studeren en te schrijven. Volgens hem lag daar een belangrijk en boeiend werkterrein. De koloniale administratie te Brussel en te Leopoldstad, en ook de Koloniale Hogeschool (het UNIVOG) te Antwerpen hadden dringend behoefte aan verjonging, vernieuwing, verruiming van hun horizon. Daarenboven was het nodig de belangstelling op te wekken van de media, van de politieke klasse, van de openbare opinie, voor de naoorlogse problemen in de koloniale wereld, zowel van Azië als Afrika’¹⁰⁶.

2.4 Terug in België

Na zijn terugkeer uit Kongo werd Van Bilsen redacteur bij Belga en bemande als enige de dienst ‘Nieuws uit Afrika’. Hij voelde zich aangesproken door het pleidooi van Marzorati om de ruime maatschappelijke groepen warm te maken voor de koloniale onderwerpen. Ook J. Van Wing en Pierre Ryckmans spoorden hem hiertoe aan. Van Bilsen combineerde zijn

---

¹⁰⁴ Van Bilsen, *Kongo 1945-1965*, blz. 41.

¹⁰⁵ Alfred Marzorati (1881-1955): Dr. in de rechten aan de ULB. Koloniale carrière in Belgisch-Kongo en Ruanda-Urundi (1912-1930). Gouverneur van Ruanda-Urundi met de rang van vice-gouverneur-generaal (1926-1930). Professor aan de ULB (1931-1951) en de Rijkshandelshogeschool van Antwerpen (1933-1951). Lid van de Koloniale Raad (1946-1955).

¹⁰⁶ Van Bilsen, *Kongo 1945-1965*, blz. 87.

professionele bezigheden als journalist met de studie van de (inter)nationale koloniale situatie.

*'Op Belga werkte ik op de Afrikaanse redactie, wat niet veel om het lijf had. Zo had ik veel tijd om hier en daar nogal kritische artikels te publiceren'*¹⁰⁷.

Zijn inzichten en visies probeerde hij via artikels en spreekbeurten aan de buitenwereld duidelijk te maken. De meeste publicaties verschenen in het weekblad *De Vlaamse Linie* (onder het pseudoniem Arnold Boesman) en in het tijdschrift *La Revue Nouvelle*. Hij had van Marzorati de opdracht gekregen om zich vooral toe te leggen op de christen-democratische beweging – waarmee hij goede contacten onderhield. Van Bilsen slaagde er niet in om de kern van de christen-democratie warm te maken voor zijn vernieuwende ideeën. Zij raakten niet onder de indruk van zijn scherpe kritieken en aanbevelingen. Enkel in de perifere middens – onder andere Pax Christi, de studentenbonden en het Davidsfonds - vond hij een belangstellend publiek.

*'In de brede publieke opinie, in de traditionele partijen, in het 'establishment' werd soms gereageerd tegen misbruiken of wantoestanden of kwam men op voor een verbetering van het koloniaal stelsel. Niet voor dekolonisatie, zeker niet op korte of middellange termijn. Er heerste integendeel in België een gelukzalige, zelfingenomen overtuiging dat óns koloniatemodel tevens het beste was, de fouten van anderen vermeed, en dat het nog eeuwen stand zou houden. Die mentaliteit ging gepaard met kritiekloze verheerlijking van Leopold II en de eigen koloniale verwezenlijkingen, een zorgvuldig beschermde 'informatie' over wat in Belgisch-Kongo omging, een feitelijke controle op nagenoeg alle in de kolonie werkzame blanken [...]. Daar komt nog bij dat de inheemse bevolking geen intellectuele elite bezat die voor haar kon spreken [...] en dat zij niet vrij kon reizen in het binnenland en tot de vijftiger jaren ook niet naar België kon komen, laat staan naar het buitenland. [...] Dergelijk beleid isoleerde Kongo en de Kongolese bevolking, maakte iedere poging tot vrije informatiestroming met de buitenwereld onmogelijk en vervreemde in hoge mate de Belgische politieke klasse en de publieke opinie van wat in Kongo omging'*¹⁰⁸.

*'Toen bleek dat regering en parlement geen belangstelling hadden voor mijn – aanvankelijk in het Nederlands gestelde geschriften – ben ik ook in het Frans gaan publiceren en heb ik getracht de publieke opinie te bereiken. Dat bleef echter bij talloze spreekbeurten voor meestal marginale groepen. [...] Veel werd ik niet gehoord of gelezen, tot plots een titel, een 'Dertigjarenplan' fascinerend werkte ... Dan is er een jarenlange polemiek gekomen'*¹⁰⁹.

---

¹⁰⁷ Interview met Lelievre-Damit in *Knack*, 24 december 1986.

¹⁰⁸ Blondeel, Foutry en Van Mensel, *Kongo, een schoolvoorbeeld van kolonialisme*, blz. 6-8.

¹⁰⁹ Blondeel, Foutry en Van Mensel, *Kongo, een schoolvoorbeeld van kolonialisme*, blz. 10.

Ondertussen werd Van Bilsen ook aangesteld als docent aan de Koloniale Hogeschool te Antwerpen, waar de toekomstige hogere ambtenaren voor de kolonie werden opgeleid. Hij doceerde er een vergelijkende studie over de dekolonisatie van Azië. Op die manier ging hij zich uiteraard ook steeds meer bezighouden met een eventuele Kongolese ontvoogding¹¹⁰.

Door een samenloop van omstandigheden verliet hij eind 1949 het persagentschap Belga om Vlaams secretaris van het Harmelcentrum te worden, een denktank rond de communautaire problematiek. In de naweeën van de oorlog zorgden de discussies over de collaboratie, de repressie en de koningskwestie voor een dreigende scheiding tussen de communautaire gemeenschappen. Om dit te voorkomen stelde de Luikse volksvertegenwoordiger Pierre Harmel voor om een centrum op te richten waar uiteenlopende maatschappelijke groepen een rustig en open debat op gang konden brengen. In de lente van 1950 viel de regering Eyskens I over de koningskwestie. In de volgende regering Duvieusart werd Pierre Harmel minister van Openbaar Onderwijs. Na enkele maanden viel ook deze regering en werd vervangen door de regering Van Houtte. Harmel behield zijn ministerportefeuille en bood Van Bilsen de post van adjunct-kabinetschef aan. Hierdoor raakten de koloniale vraagstukken gedurende meer dan drie jaar (tot eind 1953) enigszins op de achtergrond. Door zijn leeropdracht aan de Koloniale Hogeschool bleef hij de koloniale evoluties wel van nabij volgen.

2.5 De groep Marzorati en het ‘Dertigjarenplan’

Door de val van de regering Van Houtte kon Van Bilsen zich weer volop aan de evoluties in de koloniale wereld wijden. Op aanbeveling van Marzorati begon hij aan de oprichting van een centrum voor Afrikaanse studies, dat hij *de groep Marzorati* noemde. Hiervoor deed hij een beroep op het uitgebreide netwerk van kennissen – in België en Kongo – waarover hij beschikte. De groep was samengesteld uit enkele progressieve Belgen en een meerderheid van jonge, vooruitstrevende Kongolese studenten. De groep Marzorati was bedoeld als een denktank van blanke en zwarte intellectuelen om de koloniale problemen te bespreken en oplossingen uit te werken¹¹¹. Crawford Young omschreef het Belgische academische milieu en de positie van Jef Van Bilsen daarin als volgt:

‘Ce qui manquait aussi en Belgique, c’était une tradition d’études critiques de l’effort colonial dans les milieux universitaires. Van Bilsen devint un vrai paria

---

¹¹⁰ Interview met Lelievre-Damit in *Knack*, 24 december 1986.

¹¹¹ De Keyser, *Het Dertigjarenplan van Van Bilsen*, blz. 36.

après la publication en 1955, de ses propositions, très modérées, d'un plan de 30 ans. La recherche s'était orientée vers les problèmes sociaux, économiques, anthropologiques; les études politiques se limitaient presque exclusivement à l'étude de l'amélioration des techniques de l'administration coloniale; la permanence du système lui-même étant supposée. [...] Van Bilsen constituait un phénomène unique ; lorsqu'avec quelques-uns de ses collaborateurs il fonda [...] un nouveau groupe d'études sur le Congo, le Groupe Marzorati, il pouvait se targuer d'être le seul groupe travaillant dans la perspective de l'émancipation politique'¹¹².

Op regelmatige tijdstippen bracht de groep ook een synthese uit van de economische, politieke en sociale gebeurtenissen die voor de Belgische koloniale context van belang waren. Van Bilsen vond een Brugs zakenman bereid om het initiatief te financieren. Twee jaar lang kreeg die een wekelijks verslag van eerst 30, later 70 à 80 bladzijden.

Diezelfde Brugse zakenman was ook bereid om een studiereis naar enkele Britse en Franse koloniale gebieden te financieren. Van Bilsen wilde vooral de politieke en administratieve structuren bestuderen. De studiereis kaderde in een ruimer project om een Kongolees ontvoogdings- en ontwikkelingsplan uit te werken. Naast een persoonlijk verslag voor de zakenman, publiceerde Van Bilsen zijn bevindingen in *La Revue Générale Belge*. Er verscheen ook een artikel over het koloniale onderwijsbeleid in *La Revue Nouvelle*, 'L'enseignement des indigènes'. In hetzelfde *La Revue Générale Belge* publiceerde Van Bilsen een uitgebreid verslag over de Blijde Intrede van de *Bwana Kitoko* (Boudewijn I) in Kongo en Ruanda-Urundi. Al deze artikels waren in feite voorbereidingen voor een hoofdartikel, het beruchte Dertigjarenplan, dat in december 1955 verscheen.

Een aantal factoren zorgden ervoor dat het Dertigjarenplan weerklank vond in de publieke opinie: de ruime en tegelijk selectieve verspreiding van *De Gids* naar de ACV- en ACW-kaders, de uitgebreide samenvatting die Belga in binnen- en buitenland verspreidde, het netwerk van de groep Marzorati en de uitdagende titel. In tegenstelling tot wat over het algemeen in literatuur wordt gesteld, waren de eerste reacties op het Dertigjarenplan meestal gematigd positief. Van Bilsen bereikte in ieder geval zijn doelstelling:

'Een gedachtenwisseling uitlokken tussen Kongo en Ruanda-Urundi enerzijds, België anderzijds, tussen blanken en zwarten, over de toekomst van Belgisch Afrika en over de middelen die dienden aangewend om deze toekomst te beveiligen en te verzekeren'¹¹³.

---

¹¹² Young, *Introduction à la politique congolaise*, blz. 20.

¹¹³ Van Bilsen, *Pleidooi voor het dertigjarenplan*, blz. 1168.

Drie gebeurtenissen zorgden ervoor dat het Dertigjarenplan later in een negatief daglicht kwam te staan: de deelname van Jef Van Bilsen aan het Kissingerseminarie van de Harvard-universiteit, het manifest van ‘*Conscience Africaine*’ en het manifest van ABAKO. Door deze gebeurtenissen steeg het vertrouwen van heel wat jonge Kongolese intellectuelen in Van Bilsen, maar gingen de meeste Belgen in Kongo en een groot deel van het Belgische politieke en financiële establishment hem als een verrader beschouwen¹¹⁴. De heftige reacties maakten in ieder geval duidelijk dat het koloniale establishment niet rijp was voor de idee van wat toen als een onaanvaardbaar snelle dekolonisatie werd voorgesteld. Niet dertig, maar vijf jaar later zou de dekolonisatie een feit zijn.

Voor zijn vertrek naar het Kissingerseminarie aan de Harvard-universiteit schreef Van Bilsen nog een aantal kritische artikels over het koloniale beleid en de koloniale begroting. Deze – en andere – artikels wekten de ergernis van de Minister van Koloniën Buisseret op en die vroeg de directeur van de Koloniale Hogeschool Norbert Laude om Van Bilsen te sanctioneren. Wat – niet zonder enige twijfel - geweigerd werd.

Eind juni 1956 – de Nederlandstalige versie van het Dertigjarenplan was toen al anderhalf jaar oud – vertrok Van Bilsen voor twee maanden naar Harvard. Tijdens dat seminarie gaf Van Bilsen een uiteenzetting over zijn Dertigjarenplan.

Terwijl Van Bilsen de boottocht naar de Verenigde Staten maakte, publiceerde het weekblad ‘*Conscience Africaine*’ op 1 juli 1956 een manifest over de onafhankelijkheid van Kongo.

‘Il faut que les Belges comprennent dès maintenant que leur domination sur le Congo ne sera pas éternelle. Nous ne voulons pas que les apparences extérieures de l’indépendance politique ne deviennent qu’un moyen de nous asservir et de nous exploiter’¹¹⁵.

Het magische woord was gevallen: onafhankelijkheid. De groep van ‘*Conscience Africaine*’ aanvaardde een onafhankelijkheidsproces in stappen en nam grotendeels het Dertigjarenplan van Jef Van Bilsen over. De inhoud van het manifest van ‘*Conscience Africaine*’ veroorzaakte een hevig debat binnen de inheemse Kongolese maatschappij. Op 23 augustus gaf Joseph Kasavubu, voorzitter van de Alliance des Bakongo (ABAKO), de uitkomst van een interne discussie weer. In een tegenmanifest eiste het ABAKO:

‘1° le droit politique, 2° toutes les libertés, c’est-à-dire liberté individuelle, de pensée, d’opinion et de presse, liberté de réunion, d’association, de conscience,

---

¹¹⁴ Beke, *Jef Van Bilsen, de onafhankelijkheid van Kongo en de visie op Lumumba*, blz. 44.

¹¹⁵ *Conscience Africaine*, 1 juli 1956.

*liberté de culte. Puisque l'heure est venue, il faut nous accorder aujourd'hui même l'émancipation plutôt que de la retarder encore de trente ans. Notre patience est à bout*¹¹⁶.

Het tweede manifest was duidelijk radicaler dan het eerste. Terwijl 'Conscience Africaine' nog een fasegewijze dekolonisatie aanvaardde, eiste ABAKO niets minder dan de onmiddellijke onafhankelijkheid. Ook zij verwezen onmiskenbaar naar het Dertigjarenplan van Jef Van Bilsen. Bij de Belgische publieke opinie en bij het politieke establishment sloegen beide manifesten in als een bom.

Ondertussen bevond Van Bilsen zich nog altijd in een relatieve isolatie aan de universiteit van Harvard. Alhoewel hij weet had van beide manifesten, had hij ze nog niet kunnen doornemen. In zijn memoires ontkent Van Bilsen ook met klem dat hij op de hoogte was van de plannen van 'Conscience Africaine'.

*'Ondanks het bestaan van onze groep Marzorati in Brussel en onze dagelijkse contacten met Kongolese studenten waren we helemaal niet op de hoogte van de voorbereidingen voor het manifest, noch zelfs van het bestaan van het groepje en het – tot juli 1956 gestencilde – blad 'Conscience Africaine'. Wel stonden de namen van Malula, Ileo en de overige actieve leden van de groep op onze mailing list en hadden zij nagenoeg allemaal een exemplaar van de Franstalige versie van het 'plan'-artikel ontvangen. Dit verklaart hoe het mogelijk is dat de auteurs van het manifest mijn naam noemden en de voorstellen bijtraden. Hetzelfde gold voor de verklaring van de ABAKO-groep'*¹¹⁷.

Waarom stelt Van Bilsen met zoveel nadruk dat hij de auteurs van de beide manifesten niet persoonlijk kende? Hiervoor moeten we terugkeren naar wat er gebeurde toen Van Bilsen zich in de Verenigde Staten bevond.

Op het einde van zijn verblijf in de V.S. had hij een ontmoeting met twee Belgische diplomaten bij de Verenigde Naties. Ze hadden er – in het bijzijn van de journalist Van Gindertael van Belga – een emotionele discussie over het Belgische koloniale beleid, de 'Belgische thesis' en het manifest van 'Conscience Africaine'. Korte tijd nadien nam Van Gindertael een individueel interview van Jef Van Bilsen af. Van Bilsen benadrukt dat de journalist de gegevens van de informele, emotionele discussie enkele dagen ervoor mengde met het interview dat hij van Jef Van Bilsen afnam. In het bericht dat de journalist naar het hoofdkantoor stuurde, stond te lezen dat Van Bilsen aan de grondslag van het manifest van 'Conscience Africaine' lag. Ook Van Bilsens felle kritiek op de Belgische houding bij de VN

---

¹¹⁶ Cornevin, *Histoire du Zaïre*, blz. 355.

¹¹⁷ Van Bilsen, *Kongo 1945-1965*, blz. 111.

en op het koloniale beleid in het algemeen werd erin opgenomen. Belga verspreidde het bericht op zeer ruime schaal. Enkele dagen later verscheen in ‘*Indussa Letter*’ – het periodieke nieuwsbulletin van de Generale Maatschappij – een nog sterkere versie van het interview.

Terwijl Van Bilsen zich quasi nietsvermoedend op de bootreis naar huis bevond, stak in België en bij de koloniale in Kongo een storm van protest tegen ‘het verraad’ van Van Bilsen op. Ondertussen had ook de ‘mythe Van Bilsen’ brede ingang gevonden bij de publieke opinie. Volgens deze versie zou Van Bilsen de leden van ‘*Conscience Africaine*’ en ABAKO persoonlijk aangespoord hebben om hun manifesten te schrijven. Van Bilsen zelf heeft deze beschuldiging steeds ontkend¹¹⁸ en later onderzoek bevestigde zijn stelling¹¹⁹.

Vanaf dat moment raakten de gebeurtenissen in een stroomversnelling. De Kongolese oppositie radicaliseerde steeds meer. De Belgische en koloniale overheden reageerden in eerste instantie helemaal niet, dit wil zeggen ze bleven vasthouden aan de traditionele koloniale politiek. Een bloedige opstand in Leopoldstad in januari 1959 vormde een abrupt keerpunt. De mededelingen van de regering en de koning kondigden formeel de dekolonisatie aan en nauwelijks anderhalf jaar later zou de overgrote meerderheid van het koloniale establishment uit Kongo verdwenen zijn.

Ook Van Bilsen bleef niet stilzitten. Ondertussen was hij een veelgevraagd spreker geworden. Hij bleef talrijke artikels in uiteenlopende tijdschriften publiceren. Ook de groep Marzorati legde een grote bedrijvigheid aan de dag. Ze bleef haar uitstekende contacten met de Kongolezen behouden. De Expo van 1958 vormde het hoogtepunt van haar werking. De koloniale overheid liet toen voor de eerste maal een grote groep Kongolezen naar het buitenland reizen. Volgens Van Bilsen was de Expo de katalysator van het Kongolese nationalisme en van het streven naar dekolonisatie.

‘Op de Expo ontdekten de Afrikanen de wereldgemeenschap en hun eigen ‘natie’ of naties en leerden ze elkaar kennen, terwijl de Belgen de keerzijde van de Kongolese medaille zagen. [...] Het is niet duidelijk in hoeverre de ervaringen tijdens de Expo en de samenleving van de Afrikanen bij die gelegenheid bijgedragen hebben tot de voorbereiding en oprichting van het Mouvement National Congolais [de partij van Lumumba, DN] onmiddellijk na het einde van de Expo en bij de thuiskomst van de Afrikaanse bezoekers’¹²⁰

---

¹¹⁸ Van Bilsen, *Pleidooi voor het dertigjarenplan*, blz. 1167. Van Bilsen, *Plaidoyer pour une plan de trente ans*, blz. 114-116. Van Bilsen, *Kongo 1945-1965*, blz. 111-112.

¹¹⁹ Young, *Introduction à la politique congolaise*, blz. 139-140. De Schrevel, *Les Forces politiques de la décolonisation Congolaise ...*, blz. 320.

¹²⁰ Van Bilsen, *Kongo 1945-1965*, blz. 122-123.

2.6 Kasavubu en de dekolonisatie

Zoals gezegd kondigde de Belgische overheid in januari 1959 een versneld dekolonisatieproces aan. Van Bilsen ontmoette Kasavubu voor de eerste maal toen die in februari 1959 samen met de twee andere leiders van ABAKO – Kanza en Nzeza – in België vertoefde. Enkele weken later bevonden ook Lumumba en zijn adjudant Mobutu zich in het land en zochten ze Van Bilsen op. In april 1959 vertrok Van Bilsen opnieuw op rondreis door Afrika. Op de terugweg – in september - maakte hij een omweg over Leopoldstad en had er opnieuw lange gesprekken met Kasavubu, Lumumba en andere Kongolese leiders. Naar eigen zeggen deelde hij de leiders van ABAKO het volgende mee:

‘Naar mijn mening was er dus ruimte voor verdere gesprekken en onderhandelingen, hoewel ik vond dat die niet in Leopoldstad met de koloniale ambtenaren, maar wel in Brussel met de Belgische ministers gevoerd moesten worden. Voorts benadrukte ik dat ABAKO er alle belang bij had een zo breed mogelijk Kongolees front tot stand te brengen tegenover de Belgische regering. Verder wees ik er eens te meer op dat het van belang was in contact te treden met de VN te New York. Tenslotte legde ik er de nadruk op dat Kongo niet alleen zekerheid nodig had over de datum van de onafhankelijkheid, maar ook een overgangperiode om de onafhankelijkheid en het zelfbestuur voor te bereiden’¹²¹.

In januari 1960 begon de historische rondetafelconferentie over de Kongolese onafhankelijkheid. De Kongolese vertegenwoordigers werden bij hun aankomst door verschillende Belgische delegaties opgewacht: naast de regering, waren dat vertegenwoordigers van de groep Marzorati, van het CRISP-centrum, van de Kongolese studenten in België, van het ‘netwerk’ van Arthur Doucy, van Pax Christi en van de Belgische politieke partijen.

‘Op die vergadering had iedereen recht op een raadgever. Kasavubu vroeg mij [Van Bilsen, DN], en zo ben ik in zijn directe omgeving terecht gekomen. Later kreeg ik ook echt meer vertrouwen in hem’¹²².

Op de vooravond van de rondetafelconferentie waren de meeste waarnemers ervan overtuigd dat het een hard en moeilijk debat zou worden. Het voornaamste heikele punt leek een datum voor de officiële onafhankelijkheid. Verder meende Van Bilsen ook dat de concrete

---

¹²¹ Van Bilsen, *Kongo 1945-1965*, blz. 138.

¹²² Interview met Lelievre-Damit in *Knack*, 24 december 1986.

modaliteiten – zoals een fonds voor studiebeurzen, de versnelde kadervorming, de integratie van de Kongolese ambtenaren, de afrikanisering van het leger, de regionale autonomie en bevoegdheden, ... - intensieve onderhandelingen zouden vereisen. Het verliep allemaal enigszins anders:

‘Niets liet ons toen vermoeden dat we met de eis tot onmiddellijke en prioritaire vastlegging van de onafhankelijkheidsdatum in werkelijkheid open deuren zouden intrappen, noch dat de Belgische regering er niet eens over dacht om over een overgangsfase – zij het een van slechts vijf jaar – te onderhandelen. [...] Achteraf was het niet moeilijk het mechanisme van de regeringsstrategie te doorgronden. Minister De Schryver had er namelijk herhaaldelijk op gezinspeeld dat hij zijn ‘weddenschap’ zeker zou winnen. [...] Om de ‘weddenschap’ van De Schryver te kunnen winnen moest de regering om te beginnen de verkiezingen in Kongo ‘winnen’. In Belgische regeringskringen dacht men luidop dat de ‘gematigde’ partijen samen minstens 80% van de parlementszetels zouden veroveren, waardoor een Kongolese regering met ministers als Tshombe, Bolya en Bolikango vervolgens stevig in het zadel zou zitten en recht en wettelijkheid dan voor lange tijd zouden berusten op het vriendschapsverdrag en de daarin voorziene ordehandhaving’¹²³.

Maar, ook de ‘pari congolais’ zou volstrekt anders uitdraaien. De nationalistische partijen en vooral de Mouvement National Congolais van Lumumba kwamen als grote overwinnaars uit de stembus. De M.N.C.-L haalde 41 van de 137 zetels en werd daarmee veruit de grootste partij¹²⁴. Niet de koning, niet Bolikango (voorzitter van de PUNA, Parti de l’Unité Nationale), maar Kasavubu werd staatshoofd, met Lumumba als eerste minister. Na de onafhankelijkheid – en de provocerende toespraak van Lumumba – moest over het ‘vriendschapsverdrag’ met Lumumba onderhandeld worden. Hierdoor kreeg het een enigszins andere inhoud dan de Belgen voorzien hadden. Een waaier van uiteenlopende gebeurtenissen, evoluties en manipulaties zorgde ervoor dat de jonge Kongolese staat nooit een kans kreeg.

‘Moins de deux semaines après l’indépendance, l’armée du Congo s’était soulevée contre ses officiers, sa province la plus riche avait fait sécession et ses fonctionnaires européens étaient en fuite. La tentative de transformer du jour au lendemain le joug colonial en un Etat africain indépendant effectif avait échoué, et le Congo était devenu le centre d’une crise d’importance mondiale qui pouvait très bien conduire à un affrontement des grandes puissances’¹²⁵.

---

¹²³ Van Bilsen, *Kongo 1945-1965*, blz. 143.

¹²⁴ Young, *Introduction à la politique congolaise*, blz. 157.

¹²⁵ Young, *Introduction à la politique congolaise*, blz. 161.

Ik ben even op de gebeurtenissen vooruitgelopen en keer nu terug naar de rondetafelconferentie van 1960. Na de rondetafelconferentie had Kasavubu aan Van Bilsen gevraagd om hem tot aan de onafhankelijkheid als adviseur bij te staan. Van Bilsen regelde zijn andere verplichtingen op die manier dat hij regelmatig een korte periode in Kongo kon verblijven. Hij overtuigde de ABAKO-top van de noodzaak om de Verenigde Naties bij het dekolonisatieproces te betrekken.

‘Nu Kongo onvoorbereid, zonder ervaring en kaders op de onafhankelijkheid afstevende, wees ik met meer nadruk dan voordien op de noodzaak de VN te informeren en zo mogelijk reeds in dit stadium te betrekken bij de dekolonisatie en het op gang brengen van de nieuwe staat. [...] Het bleek niet eenvoudig de leiders van en militanten van de ABAKO-beweging en van de andere politieke partijen voor die gedachte te winnen. Aan de ene kant was iedereen volop bezig met de aanstaande verkiezingen en was niemand bereid een reis naar de Verenigde Staten te ondernemen. Aan de andere kant stonden de meesten bovendien huiverig tegenover de idee dat Kongo iets van zijn pas gewonnen gezag zou moeten prijsgeven aan een wereldorganisatie die in de Verenigde Staten gevestigd was en bijgevolg met begrippen als ‘blank’ en ‘westers’ geassocieerd werd’¹²⁶.

Samen met Joseph Yumbu trok hij op 7 april naar New York om er een vooropgesteld programma af te werken. Na hun programma in de Verenigde Staten afgewerkt te hebben, reisde Yumbu terug naar Leopoldstad om er verslag uit te brengen. Van Bilsen ging terug naar België en keerde pas op 12 juni – na de verkiezingen – terug naar Leopoldstad. Op 22 juni kwam de regering Kasavubu-Lumumba tot stand en twee dagen voor de onafhankelijkheid werd het ‘vriendschapsverdrag’ tussen Kongo en België ondertekend. Lumumba had twee belangrijke wijzigingen aangebracht op het vlak van de militaire ‘samenwerking’ en de duur van de overeenkomst. Artikel 6 vermeldde dat de Belgische troepen in Kongo slechts op uitdrukkelijk verzoek van de Kongolese minister van Defensie mochten interveniëren. In plaats van de oorspronkelijke voorziene duur van 10 jaar werd het verdrag gesloten voor onbepaalde tijd en kon het mits een vooropzeg van 1 jaar op elk moment ongedaan gemaakt worden.

Tijdens een plechtigheid in het Kongolese Parlement op 30 juni 1960 werd Kongo officieel een onafhankelijk land. Voor mij staan de toespraken van Boudewijn en Lumumba symbool voor de kloof tussen kolonisator en gekoloniseerde¹²⁷. Beiden hebben het over dezelfde

---

¹²⁶ Van Bilsen, *Kongo 1945-1965*, blz. 147.

¹²⁷ De redes van Boudewijn, Kasavubu en Lumumba werden integraal opgenomen in het tijdschrift *Congo-Meuse*, blz. 317-327.

gebeurtenis – de 80 jaar oude kolonisatie van Kongo door Leopold II en België -, maar hun analyses staan diametraal tegenover elkaar. Om de vernedering van het verlies te compenseren verheerlijkte Boudewijn de koloniale periode op een twijfelachtige manier. Hij representeerde het Belgische kolonialisme als een succesverhaal vol moed, zelfopoffering en altruïsme. Lumumba toonde de niet zo fraaie keerzijde van hetzelfde plaatje. Zijn toespraak representeert het Belgische kolonialisme als een lange aaneenschakeling van vernedering, uitbuiting en machtsmisbruik. Zo sprookjesachtig als Boudewijn het verleden voorstelt, zo heerlijk stelt Lumumba de toekomst voor. Het lijkt een tweegesprek tussen een oude grijsaard die – omdat hij het oud-zijn niet kan verkroppen - zijn verleden verheerlijkt en een drieste jongeling die – omdat hij zijn overmoed niet kan inperken – zijn daadkracht heroïseert. Het is het eeuwige verhaal van een *have* die zijn bezit en daarmee zijn status niet wil verliezen en een *have not* die smacht naar bezit en daarmee status hoopt te verwerven.

De manier waarop Lumumba het woord greep, spreekt tot de verbeelding. Eigenlijk was de toespraak van Lumumba helemaal niet voorzien. Volgens het protocol zouden enkel Boudewijn en Kasavubu een redevoering houden. Hij gebruikte een dood moment na de toespraak van Kasavubu om onverwachts het spreekgestoelte te bestijgen. Daarna liet hij zijn striemende woordenvloed los op het totaal verbijsterde koloniale establishment.

Boudewijn begon zijn redevoering met een sublimatie van *‘l’oeuvre conçue par le génie du Roi Léopold II’*:

‘Pendant 80 ans, la Belgique a envoyé sur votre sol les meilleurs de ses fils, d’abord pour délivrer le bassin du Congo de l’odieux trafic esclavagiste qui décimait ses populations; ensuite pour rapprocher les unes des autres ethnies qui, jadis ennemies, s’apprêtent à constituer ensemble le plus grand des Etats indépendants d’Afrique, enfin pour appeler à une vie plus heureuse les diverses régions du Congo que vous représentez ici, unies en un même Parlement. [...] Lorsque Léopold II a entrepris la grande oeuvre qui trouve aujourd’hui son couronnement, il ne est présenté à vous en conquérant mais en civilisateur. [...] Nous sommes heureux d’avoir ainsi donné au Congo, malgré les plus grandes difficultés, les éléments indispensables à l’armature d’un pays en marche sur la voie du développement. Un grand mouvement d’indépendance qui entraîne toute l’Afrique a trouvé, auprès des pouvoirs belges, la plus large compréhension. En face du désir unanime de vos populations, nous n’avons pas hésité à vous reconnaître, dès à présent, cette indépendance’.

Zijn discours eindigde met enkele vernederende, paternalistische vingerwijzingen naar de nieuwe bewindvoerders:

'Ne compromettez pas l'avenir par des réformes hâtives, et ne remplacez pas les organismes que vous remet la Belgique, tant que vous n'êtes pas certains de pouvoir faire mieux. Entretenez avec vigilance l'activité des médicaux dont l'interruption aurait des conséquences désastreuses et ferait apparaître des maladies que nous avons réussi à supprimer. Veillez aussi sur l'œuvre scientifique qui constitue pour vous un patrimoine intellectuel inestimable. N'oubliez pas qu'une justice sereine et indépendante est un facteur de paix sociale, la garantie du respect de droit de chacun confère à un Etat, dans l'opinion internationale, une grande autorité morale.

Na de weinig inspirerende en conformistische rede van Kasavubu, begon Lumumba zijn rede met de verheerlijking van de onafhankelijkheid en vervolgde met een vernietigende kritiek op het kolonialisme:

'Cette lutte qui fut de larmes, de feu et de sang, nous en sommes fiers jusqu'au plus profond de nous-mêmes, car ce fut une lutte noble et juste, une lutte indispensable pour mettre fin à l'humiliant esclavage qui nous était imposé par la force.

Ce que fut notre sort en 80 ans de régime colonialiste, nos blessures sont trop fraîches et trop douloureuses encore pour que nous puissions les chasser de notre mémoire. Nous avons connu le travail harassant, exigé en échange de salaires qui ne nous permettaient ni de manger à notre faim, ni de nous vêtir ou nous loger décentement, ni d'élever nos enfants comme des êtres chers. Nous avons connu les ironies, les insultes, les coups que nous devons subir matin, midi et soir, parce que nous étions des nègres. Qui oubliera qu'à un noir on disait 'tu' non certes comme à un ami, mais parce que le 'vous' honorable était réservé aux seuls blancs? Nous avons connu que nos terres furent spoliées au nom de textes prétendument légaux qui ne faisaient que reconnaître le droit du plus fort.

Nous avons connu que la loi n'était jamais la même selon qu'il s'agissait d'un blanc ou d'un noir: accommodante pour les uns, cruelle et inhumaine pour les autres.

Nous avons connu les souffrances atroces des relégués pour opinions politiques ou croyances religieuses; exilés dans leur propre patrie, leur sort était vraiment pire que la mort elle-même. Nous avons connu qu'il y avait dans les villes des maisons magnifiques pour les blancs et des paillotes croulantes pour les noirs, qu'un noir n'était admis ni dans les cinémas, ni dans les restaurants, ni dans les magasins dits européens, qu'un noir voyageait à même la coque des péniches, aux pieds du blanc dans sa cabine de luxe. Qui oubliera enfin les fusillades où périrent tant de nos frères, les cachots où furent brutalement jetés ceux qui ne voulaient plus se soumettre au régime d'une justice d'oppression et d'exploitation'.

Waarop hij de Kongolezen een schitterend toekomstbeeld voorschotelde:

'Nous allons établir ensemble la justice sociale et assurer que chacun reçoive la juste rémunération de son travail. Nous allons montrer au monde ce que peut faire l'homme noir quand il travaille dans la liberté, et nous allons faire du

Congo le centre de rayonnement de l'Afrique tout entière. Nous allons veiller à ce que les terres de notre patrie profitent véritablement à ses enfants. Nous allons revoir toutes les lois d'autrefois et en faire de nouvelles qui seront justes et nobles. Nous allons mettre fin à l'oppression de la pensée libre et faire en sorte que tous les citoyens jouissent pleinement des libertés fondamentales prévues dans la déclaration des Droits de l'Homme'.

Het einde van het kolonialisme vormt meteen ook de *terminus post quem non* voor mijn analyse.

Na de dekolonisatie en tot aan zijn overlijden op 22 juli 1996 zou Van Bilsen zich blijvend interesseren en inzetten voor de 'derde wereld'.

Omdat deze periode in principe geen belang heeft voor mijn eindverhandeling, zal ik er in vogelvlucht overheen gaan. Na de plechtigheid vroeg Kasavubu aan Van Bilsen of hij nog een aantal maanden in Kongo wilde blijven om hem als politiek adviseur terzijde te staan. Hiervoor had Van Bilsen eerst de toelating nodig van de minister van Onderwijs – hij had immers nog een leeropdracht. Nadat hij die had gekregen, vertrok hij opnieuw naar Kongo. Ondertussen hadden de dramatische evoluties in Kongo zich in snel tempo opgestapeld: de muiten van de Force Publique, de onlusten en de repressie over het hele land, de interventie van de Belgische troepen (tegen het 'vriendschapsverdrag' in), de secessie van Katanga (met Belgische steun), de luchtbrug om de blanke residenten te evacueren, de ineensstorting van de administratie, de oproep van Kasavubu en Lumumba bij de VN, ... Tot eind 1960 zou Van Bilsen voortdurend pendelen tussen New York, Brussel, Leopoldstad en andere Afrikaanse hoofdsteden. Zijn ononderbroken pleidooi voor verzoening tussen de drie belangrijkste Kongolese leiders – Kasavubu, Lumumba en Tshombe – wekte bij alle partijen argwaan op. In de maanden na de Kongolese onafhankelijkheid was de situatie voortdurend uitermate gespannen en werd iedereen verplicht partij te kiezen. Doordat Van Bilsen – als adviseur van Kasavubu – voortdurend poogde om het overleg tussen alle partijen nieuw leven in te blazen, werd hij door iedereen verdacht van 'collaboratie'. Alhoewel zijn relatie met Kasavubu relatief goed bleef, besloot hij om de samenwerking stop te zetten. Na zijn terugkeer in Brussel volgde opnieuw een drukke periode vol lezingen en evaluaties van de Kongolese crisis. Door zijn functie als adviseur van Kasavubu was hij – meer nog dan vroeger – een omstreden figuur geworden.

'De verhouding was uiteraard koel en afstandelijk. Vooral de oudere ambtenaren hadden veel kritiek op wat ik in hun ogen allemaal misdaan had. [...] Gelukkig

*kreeg ik op dat moment een interessant aanbod om in Harvard les te gaan geven. Ik heb dat zonder aarzelen aangenomen*¹²⁸.

Na de dekolonisatie werden al snel plannen geopperd om een ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking op te richten. Brasseur zou de nieuwe portefeuille in handen krijgen. Hij stelde Van Bilsen voor om zijn kabinetschef te worden, maar deze achtte het om uiteenlopende redenen niet opportuun om op het aanbod in te gaan. Brasseur bleef evenwel aandringen en tenslotte verklaarde Van Bilsen zich bereid om zijn visie in een uitgebreide nota uiteen te zetten. Eind augustus diende hij het 180 pagina's tellende rapport in en begin september vertrok hij naar New York. Brasseur nam het grootste deel van de tekst over, maar wijzigde het toch op enkele essentiële punten. Van Bilsen bleef hardnekkig zijn oorspronkelijke visie verdedigen en uiteindelijk kwam er een compromis uit de bus. Het voorstel werd ingediend bij de ministerraad die het in een Koninklijk Besluit goot. De nieuwe Dienst Ontwikkelingssamenwerking (DOS) was een feit en aan Van Bilsen werd gevraagd om de functie van secretaris-generaal op zich te nemen. Volgens Van Bilsen had men vooral in de CVP-middens problemen met zijn figuur¹²⁹. Na verloop van tijd werd hij door de regering op een zijspoor gezet en kort nadien werden de structuren van de DOS omgevormd tot het ABOS. Dit tot groot ongenoegen van Jef Van Bilsen:

*'Na mijn vertrek werd spoedig het statuut van de DOS vervangen door dat van het ABOS. Van dan af is wat ik noem de kolonisering van Buitenlandse Zaken op Ontwikkelingssamenwerking in een versneld tempo doorgedaan. Het ABOS, op papier nog onafhankelijk, is een uitvoeringsorgaan geworden van een politiek beleid dat vastgesteld wordt door Buitenlandse Zaken*¹³⁰.

Alhoewel Van Bilsen zijdelings betrokken bleef bij de ontwikkelingssamenwerking, legde hij zich daarna toe op zijn academische carrière. Hij werd benoemd als gewoon hoogleraar aan de Universiteit Gent waar hij de vakgroep Studies van de Derde Wereld oprichtte. Tot lang na zijn emeritaat zou hij blijven publiceren over de derde wereld en over de Noord-Zuid-relaties. Bij zijn dood schreef Manu Ruys dat het niet voor het Belgische politieke milieu pleitte dat een man als Jef Van Bilsen krediet noch macht kon verwerven voor zijn beleidsvisie¹³¹. Of zoals hij het in een verbitterd moment zelf verwoordde:

---

¹²⁸ Interview met Lelievre-Damit in *Knack*, 24 december 1986.

¹²⁹ Interview met Kris Lelievre-Damit in *Knack*, 24 december 1986.

¹³⁰ Interview met Kris Lelievre-Damit in *Knack*, 24 december 1986.

¹³¹ *De Standaard*, 24/07/1996, blz. 2

*'Il est peu confortable d'avoir raison trop tôt'*¹³².

HOOFDSTUK 3

ZIJN MAATSCHAPPIJANALYSE

De 'oplossingen' die Van Bilsen formuleerde, waren gebaseerd op een analyse die hij zich in de loop der jaren eigen had gemaakt. In dit hoofdstuk zal ik eerst dieper ingaan op zijn analyse. Ik behandel achtereenvolgens zijn analyse van de internationale, de Kongolese en de Belgische context. Zijn voorgestelde 'oplossingen' komen in het vierde deel ('De analyse van de geschriften van Jef Van Bilsen) aan bod.

3.1 De internationale context

3.1.1 Wijziging van de mondiale machtsverhoudingen

*'La Seconde Guerre mondiale a précipité la fin de la période historique durant laquelle l'Europe occidentale a exercé son hégémonie sur le monde. L'Europe occidentale a, en effet, cessé depuis 1940-1945 d'être le pivot du monde et de dominer et de contrôler celui-ci militairement, économiquement et diplomatiquement'*¹³³.

Van Bilsen schreef deze woorden in 1962, maar hij kwam al veel vroeger tot gelijkaardige vaststellingen. Reeds in mei 1949 benadrukte hij dat de naoorlogse transformatie enorme politieke gevolgen had voor de koloniale machten: de ineenstorting van het koloniale prestige in de mondiale opinie, de verzwakking van de machten die over Afrika heersten, de wereldwijde blijken van sympathie en solidariteit met de koloniale bevolking – waarvan zij zich al snel bewust werden¹³⁴.

Hoe zag de nieuwe wereldcontext er volgens Van Bilsen uit? Tijdens een lezing voor het 'Instituut voor Koloniale en Sociale Vorming' op 4 oktober 1954 onderscheidde hij de volgende karakteristieken: (1) De hegemonie van twee 'nieuwe' machten, de VS. en SU, en van het antagonisme tussen die twee. (2) De toenemende interdependentie op economisch, technisch, militair en strategisch vlak. (3) Een tendens naar grotere integratie en de creatie van 'grote ruimten'. (4) De emancipatie van talrijke koloniën: Ethiopië, Filippijnen, Birma,

---

¹³² Doom, *Het 'dertigjarenplan' voor Kongo's onafhankelijkheid*, blz. 119.

¹³³ Van Bilsen, *L'Indépendance du Congo*, blz. 15.

Vietnam, Laos, Cambodja, Indië, Pakistan, Ceylon, Indonesië, Libië, ... (5) Een wereldwijde antikolonialistische bewustwording en de isolering van de kleine minderheid van koloniale machten binnen de internationale organismen. (6) De uitbreidende internationale controle – direct of indirect – over de overzeese gebieden op basis van het ‘primaat van de inheemse belangen’. (7) Een mondiale economische en sociale solidariteit die ingeschreven was in de wetten van de menselijke vooruitgang¹³⁵.

3.1.2 De centrale rol van de Verenigde Naties

Voor Van Bilsen vormden de Verenigde Naties de centrale spil van de nieuwe wereldorde.

‘Il faut que nous nous rendions compte que le régime de tutelle internationale sur certains territoires coloniaux est une étape dans l’évolution du monde vers un ordre supra-national, soutenu par une opinion publique mondiale, et basé sur un droit positif nouveau, et qu’il serait vain de d’espérer un retour en arrière. [...] Dans sa progression vers un ordre supra-national, le mouvement des Nations Unies s’attaque évidemment en premier lieux aux points les plus faibles de l’édifice de la souveraineté nationale. Les Colonies sont parmi ces points faibles [...]’¹³⁶.

De hoofdstukken XI, XII en XIII van het Handvest van de Verenigde Naties¹³⁷ hadden betrekking op de koloniale gebieden. Het Handvest van de Verenigde Naties werd goedgekeurd op 26 juni 1945 en op 19 december 1945 werd het door het Belgische Parlement geratificeerd. Vanaf dan had het in België kracht van wet. Toen beseften weinigen waarschijnlijk welke verstrekkende gevolgen de ratificatie voor het koloniale beleid zou hebben. Volgens Van Bilsen was de publieke opinie

‘habituée à se désintéresser des questions coloniales et n’attendait des Nations-Unies qu’une réédition de conformiste Société des Nations’¹³⁸.

In het Handvest werd het onderscheid gemaakt tussen de niet-autonome gebieden (hoofdstuk XI) en de internationale voogdijgebieden (hoofdstukken XII en XIII). De niet-autonome gebieden waren de ‘reguliere’ kolonies. Onder voogdijgebieden verstond men die koloniale gebieden die na de Eerste Wereldoorlog onder de voogdij van de Volkenbond vielen. Met

---

¹³⁴ Boesman (pseudoniem voor Van Bilsen), *L’Afrique belge et les Nations-Unies*, blz. 512.

¹³⁵ De Schrevel, *Les Forces politiques de la décolonisation Congolaise ...*, blz. 311.

¹³⁶ Boesman (Van Bilsen), *L’Afrique belge et les Nations-Unies*, blz. 511.

¹³⁷ Zie: www.un.org/french/aboutun/chartre

betrekking tot België viel Kongo onder hoofdstuk XI, terwijl Ruanda-Urundi onder de twee volgende hoofdstukken resulteerde.

Met betrekking tot de niet-autonome gebieden bevatte artikel 73 van hoofdstuk XI de belangrijkste richtlijnen:

‘Les Membres des Nations Unies qui ont ou qui assument la responsabilité d’administrer des territoires dont les populations ne s’administrent pas encore complètement elles-mêmes reconnaissent le principe de la primauté des intérêts des habitants de ces territoires. Ils acceptent comme une mission sacrée l’obligation de favoriser dans toute la mesure possible leur prospérité [...]’.

Artikel 73 droeg de ondertekenaars verder ook op om – met respect voor de cultuur van de betreffende bevolking - werk te maken van de politieke, economische, sociale en educatieve vooruitgang, om het zelfbestuur van de inheemse bevolking te ontwikkelen en om op regelmatige basis inlichtingen te verstrekken aan de secretaris-generaal van de Verenigde Naties. De te verstrekken informatie werd als volgt gespecificeerd:

‘Des renseignements statistiques et autres de nature technique relatifs aux conditions économiques, sociales et d’instruction’.

De hoofdstukken XII en XIII over de voogdijgebieden bevatten min of meer dezelfde doelstellingen, maar waren wel dringender geformuleerd. Artikel 76 drukte de vooropgestelde evolutie naar het zelfbestuur als volgt uit:

‘[...] b. favoriser le progrès politique, économique et social des populations des territoires sous tutelle ainsi que le développement de leur instruction; favoriser également leur évolution progressive vers la capacité à s’administrer eux-mêmes ou l’indépendance’.

Met betrekking tot de informatieverstrekking stelden de artikels 87 en 88 dat de Voogdijraad (1) de rapporten van de betreffende voogd zou onderzoeken, (2) petitie van de inheemse bevolking mocht ontvangen, (3) periodieke bezoeken aan de voogdijgebieden mocht brengen, (4) informatie mocht inwinnen en (5) een vragenlijst over de politieke, economische, sociale en educatieve vooruitgang mocht opstellen die de voogd verplicht moest invullen.

---

¹³⁸ Boesman (pseudoniem voor Van Bilsen), *L’Afrique belge et les Nations-Unies*, blz.511

Van Bilsen bestempelde de Belgische houding tegenover de Verenigde Naties ‘retardaire’ et ‘sans espoir’¹³⁹. Volgens hem moesten de koloniale machten dringend

*‘adopter une attitude plus compréhensive et plus coopérative dans leurs représentations diplomatiques et leurs déclarations gouvernementales, dans leur presse et leur opinion publique, à l’égard des inquiétudes, des critiques et des projets qui concernent les Colonies, aux Nations-Unies aussi bien que au sein des autres organisations mondiales [...]’*¹⁴⁰.

3.1.3 De Belgische houding tegenover de Verenigde Naties

Welke was nu de Belgische houding tegenover de Verenigde Naties? De strategie van de Belgische diplomaten was opgebouwd rond drie uitgangspunten¹⁴¹: (1) Zij bleven vooral vasthouden aan de bepalingen van het Kongolese Koloniaal Charter van 1908. Volgens hen bevatte het Koloniaal Charter alle uitgangspunten die de Verenigde Naties ook hanteerden en moest België haar koloniale politiek derhalve niet aanpassen. Alhoewel deze stelling niet helemaal onjuist was, moet hij toch ook gerelativeerd worden. Zo stond in het Charter niet vermeld dat de politieke emancipatie het einddoel van de kolonisatie was. Verder hanteerden de Verenigde Naties ook het primaat van de inheemse bevolking. Dit betekende dat kolonisator en gekoloniseerde geen gelijke rechten hadden. De gekoloniseerde werd geprivilegieerd. (2) De Belgische diplomaten wezen voortdurend op artikel 2 van het Handvest. Daarin stond vermeld dat

‘aucune disposition de la présente Charte des Nations-Unies n’autorise les Nations-Unies à intervenir dans les affaires qui relèvent essentiellement de la compétence d’un Etat’.

Op die manier probeerde België haar ‘legitieme’ soevereine rechten veilig te stellen. Ook de politieke emancipatie van Kongo viel daar volgens België onder. De stelling van de Belgische diplomaten in deze luidde dat de inheemse bevolking van Kongo geen politieke aspiraties had en enkel naar materieel en moreel welzijn verlangde. Volgens de diplomaten omhelsde de politieke emancipatie niet enkel de opleiding van een kleine elite, maar kon er van politieke emancipatie maar sprake zijn als elk bevolkingslid klaar was voor een democratische

---

¹³⁹ Van Bilsen, *Pour une politique coloniale de mouvement*, blz. 399.

¹⁴⁰ Van Bilsen, *Pour une politique coloniale de mouvement*, blz. 403.

¹⁴¹ De Schrevel, *Les Forces politiques de la décolonisation Congolaise*, blz. 41.

staatsvorm. Ze vonden het bovendien een misdaad tegen de menselijkheid om verlangens naar politieke emancipatie op te wekken bij volkeren

‘pour lesquels la conquête de l’autonomie ou de l’indépendance serait le signal d’un retour immédiat à la barbarie’.

Door de verplichting om informatie te verstrekken aan de Verenigde Naties oversteeg Kongo evenwel het niveau van de louter binnenlandse aangelegenheden. Bovendien breidden de Verenigde Naties de informatieplicht stelselmatig uit en werd het op de duur een controlemechanisme:

‘C’est ainsi que ces renseignements transmis à titre d’information devinrent progressivement des renseignements à résumer, à analyser, à classifier, à compléter, à comparer; au sujet desquels on émettait des avis, on faisait des suggestions qui rapidement se muèrent en recommandations; adressés d’abord exclusivement au Secrétaire général, ils furent progressivement transmis aux institutions spécialisées, puis à un comité ad hoc, qui, au fil des années, devint un Comité spécial établi pour trois ans et qui ressemblait étrangement au Conseil de Tutelle’.

België reageerde erg geprikkeld op de progressieve uitbreiding van Artikel 73 e en hield zich aan het motto ‘La Charte, toute la Charte, rien que la Charte’. (3) De zogenaamde Belgische thesis vormde het sluitstuk van de Belgische strategie tegenover de Verenigde Naties. Volgens deze gedachtegang – waar oud-gouverneur-generaal Pierre Ryckmans de geestelijke vader van was – werden de koloniale landen gediscrimineerd. De Verenigde Naties werkten met twee maten en gewichten: ze waren enkel bezorgd om de volkeren van een niet-soverein land. Ryckmans formuleerde het als volgt:

‘La sollicitude de la Charte ne s’étend pas aux peuples dépendants parce que dépendants, ni aux peuples arriérés, parce que arriérés, ni même aux peuples opprimés parce que opprimés. Le critère n’est pas dans la situation du peuple, mais dans la situation du territoire que ce peuple habite. Dès lors, que le territoire est englobé dans les frontières d’un état souverain, les Nations-Unies s’interdisent toute intervention et toute curiosité [...]’¹⁴².

3.2 De Kongolese context

---

¹⁴² Ryckmans, *Dominer pour servir*, blz. 30-31.

Vanaf het begin stond één gedachtegang centraal in de reflecties van Jef Van Bilsen over Kongo: de politieke emancipatie van Kongo en Ruanda-Urundi was onvermijdelijk. Enkele externe en interne factoren bevorderden de groei van de emancipatiegedachte.

De Verenigde Naties bestempelde hij als de voornaamste **externe factor**. Uit zijn analyse van de internationale context veronderstelde Van Bilsen dat de Verenigde Naties blijvend aan invloed zouden winnen. Volgens hem vormden de Verenigde Naties de kern van de naoorlogse wereldorde en gingen alle landen hoe langer hoe meer rekening moeten houden met haar wensen¹⁴³. De hegemonie van de antikoloniale gedachte binnen de Verenigde Naties zorgde er volgens Van Bilsen voor dat ze hun directe controle over de voogdijgebieden stelselmatig over de andere kolonies zouden uitbreiden. Hij was de mening toegedaan dat het voogdijregime over Ruanda-Urundi onvermijdelijk invloed op de Kongolese bevolking zou hebben:

‘Le régime de tutelle appliqué à quelques territoires de l’Afrique Centrale y travaillera comme un levain. Comment la Belgique pourrait-elle accélérer le développement du Ruanda-Urundi et l’émancipation de ses populations indigènes conformément aux recommandations des Nations-Unies sans provoquer au sein des élites de la Colonie voisine, le Congo, le désire du régime de tutelle?’¹⁴⁴.

Na de Aziatische dekolonisatiegolf was een Afrikaanse dekolonisatiegolf onafwendbaar:

‘Afrika ontwaakt, onweerstaanbaar. [...] De baren van dit rijzend tij [spoelen] tot diep in zwart Afrika en tot aan de grenzen van Kongo’¹⁴⁵.

Ook enkele **binnenlandse factoren** maakten de Kongolese onafhankelijkheid onafwendbaar. Als argument voor deze stelling haalde Van Bilsen twee ‘wetten’ aan: (1) de politieke ontwikkeling volgt de sociaal-economische op de voet¹⁴⁶ en (2) het politieke bewustzijn gaat de capaciteit tot zelfbestuur vooraf¹⁴⁷.

Met betrekking tot het eerste onderscheidde Van Bilsen drie economische periodes tijdens de Europese aanwezigheid in Kongo. De eerste was die van de ‘Raubwirtschaft’ waarbij de rijkdommen van de ondergrond en van de bovengrond uit Kongo wegvloeiden zonder dat de autochtone bevolking een rechtmatig aandeel kreeg¹⁴⁸. Deze roofoonconomie zorgde voor

---

¹⁴³ Van Bilsen, *Pour une politique coloniale de mouvement*, blz.. 399.

¹⁴⁴ Boesman (pseudoniem voor Van Bilsen), *L’Afrique belge et les Nations-Unies*, blz. 512.

¹⁴⁵ Van Bilsen, *Een dertigjarenplan voor de politieke ontvoogding van Belgisch Afrika*, blz. 1000.

¹⁴⁶ Van Bilsen, *Een dertigjarenplan voor de politieke ontvoogding van Belgisch Afrika*, blz. 1001.

¹⁴⁷ Van Bilsen, *Après un voyage en Afrique Noire*, blz. 935.

¹⁴⁸ Van Bilsen, *Een dertigjarenplan voor de politieke ontvoogding van Belgisch Afrika*, blz. 1002.

demografische spanningen en een chronisch gebrek aan arbeidskrachten. Daardoor werd het ‘in the long run’ renderend om kapitaal te investeren in huisvesting, gezondheidszorg, onderwijs, ...’ en schakelde men over op het koloniale paternalisme. Volgens Van Bilsen werkt het paternalisme zelfverslindend. Als de essentiële materiële behoeften bevredigd zijn, gaat men andere behoeften – zoals vrijheid en verantwoordelijkheid – koesteren. Het paternalisme kan aan deze eisen niet voldoen zodat de bevolking noodzakelijkerwijs politiek bewust wordt.

Na de Tweede Wereldoorlog werd het paternalisme met de industrialisering gecombineerd. Omdat Kongo vanaf dan steeds meer een afzetmarkt werd, hadden overheid en grootkapitaal niet langer baat bij kunstmatig lage lonen. Naast een welvarende bevolking had het nieuwe industriële apparaat ook een hooggeschoolde bevolking nodig. Beide factoren – het paternalisme en de industrialisering - zorgden ervoor dat het streven naar vrijheid en gelijkheid toenam¹⁴⁹. In zijn ‘Dertigjarenplan’ benadrukte Van Bilsen dat dit allemaal tekenen van vooruitgang waren en dat

‘wij, wegens onze eigen kortzichtigheid, onszelf politiek likwideren indien we er niet tijdig voor zorgen dat de groeiende welvaart en welstand worden opgevolgd door een geleidelijke maar koen geleide politieke emancipatie. Want de economische welvaart postuleert ontwikkeling en sociale en politieke ontvoogding’¹⁵⁰.

Met betrekking tot de tweede wet – het politieke bewustzijn gaat de bestuurlijke capaciteiten vooraf – merkte Van Bilsen op dat

‘c’est une erreur de refuser des droits politiques sous prétexte qu’il convient d’attendre que les Africains soient capables d’assurer le fonctionnement de tous les rouages des administrations’¹⁵¹.

Van Bilsen pleitte ervoor om de Belgische ‘politique coloniale de mouvement’ te inspireren op de Franse en Engelse voorbeelden. Volgens hem waren de koloniale grenzen niet langer barrières die werelden van elkaar scheidde, maar contactpunten. Daarom was het absoluut noodzakelijk om de evoluties en de aspiraties van de naburige territoria van dichtbij te volgen¹⁵².

---

¹⁴⁹ Van Bilsen, *Een dertigjarenplan voor de politieke ontvoogding van Belgisch Afrika*, blz. 1002.

¹⁵⁰ Van Bilsen, *Een dertigjarenplan voor de politieke ontvoogding van Belgisch Afrika*, blz. 1004.

¹⁵¹ Van Bilsen, *Après un voyage en Afrique Noire*, blz. 935.

¹⁵² Van Bilsen, *Après un voyage en Afrique Noire*, blz. 928.

3.3 De Belgische context

In zijn analyse van de Belgische context constateerde hij een algemene desinteresse voor de koloniale aangelegenheden. Op 14 augustus 1949 schreef Van Bilsen in de Nieuwe Gids:

‘onze openbare mening, pers en parlement schijnen zich niet voldoende bewust van hun verantwoordelijkheid ten opzichte van de 13 of 14 miljoen bewoners van Kongo en Roeanda-Oeroendi. Het strookt nochtans niet met een goede werking onzer instellingen en ook niet altijd met het algemeen welzijn, voor de zaken van Kongo en Roeanda-Oeroendi een haast ongecontroleerde volmacht te schenken aan een minister van Koloniën, die precies in zijn sector het hoofd te bieden heeft aan het aaneengesloten front van uiterst bekwame geleide en ontzaglijk machtige private belangen’¹⁵³.

In 1955 lezen we het volgende:

‘Or, actuellement, à la suite de la carence de nos gouvernements et du Parlement et de l’opinion publique belge, le Gouvernement Général, à Léopoldville, placé devant les nécessités de l’avenir immédiat se sent la responsabilité de combler le vide et de chercher la réponse, là où Bruxelles reste muette ou indifférente’¹⁵⁴.

‘Sedert een halve eeuw laat ons land het koloniale beleid praktisch zonder parlementaire controle over aan de administratieve organen’¹⁵⁵.

In de zes jaar die tussen de citaten liggen, was er duidelijk nog niet veel veranderd. Vanaf 1956 merkte Van Bilsen wel verbetering op:

‘Si, dans le passé, notre ‘bonne conscience’ coloniale a rarement été troublée, il est permis de croire qu’à présent le législateur se rend compte que les problèmes de plus en plus complexes que posent nos territoires d’outre-mer les revendications sociales, voire politiques qui s’y profilent, les forces extérieures qui s’apprêtent à remuer nos populations africaines, exigent de lui une extrême vigilance, une attention compétente et des décisions cohérentes, dans la perspective d’une politique de prévision’¹⁵⁶.

‘Het debat over Kongo’s toekomst en België’s taak in Afrika kan niet meer ontweken worden en dit is een geluk. Gedurende de jongste 12 maanden zagen wij de drie traditionele partijen zich bezig houden met het vraagstuk van de ontvoogding van Kongo en Ruanda-Urundi waarvan zij het belang inzien, ook al geeft hun soms geïmproviseerde stellingname nog geen voldoening. [...] Dezelfde

---

¹⁵³ Van Bilsen, *De Nieuwe Gids*, 14/05/1949, blz. 1.

¹⁵⁴ Van Bilsen, *La Joyeuse Entrée du Roi et l’avenir du Congo*, blz. 1635.

¹⁵⁵ Van Bilsen, *Een dertigarenplan voor de politieke ontvoogding van Belgisch Afrika*, blz. 999.

¹⁵⁶ Van Bilsen, *Pour une politique congolaise nouvelle*, blz. 901.

*belangstelling kwam tot uiting in allerhande academische instellingen en koloniale verenigingen in België en in Afrika*¹⁵⁷.

DEEL III THEORETISCHE UITGANGSPUNTEN EN METHODOLOGIE

---

¹⁵⁷ Van Bilsen, *Pleidooi voor het dertigjarenplan*, blz. 1168-1169.

Hoofdstuk 1

Inleiding

Een doorgedreven onderzoeksstrategie is onontbeerlijk om de verbeelding van Afrika bij Jef Van Bilsen te analyseren. Taalkunde is evenwel een huis met vele kamers en niet alle kamers lenen zich tot historisch onderzoek. Veel linguïstische strekkingen spitsen zich hoofdzakelijk toe op de formele en abstracte aspecten van de tekstuele bronnen¹⁵⁸. Wie de taaluitingen produceert en binnen welke sociaal-politieke context dit gebeurt, wordt vaak als minder relevant beschouwd¹⁵⁹. Alhoewel deze benaderingen op zich ongetwijfeld grote waarde hebben, komen ze niet tegemoet aan de methodologische eisen van het historisch onderzoek. Het was niet eenvoudig om een onderzoeksmethode te vinden die voldeed aan mijn dubbele doelstelling: én fungeren als betrouwbare en wetenschappelijke leidraad én antwoorden bieden op de uitgangsvragen.

Ik heb ervoor geopteerd om me te concentreren op de bruikbare aspecten van het structuralisme, het poststructuralisme en de discoursanalyse. De verschillende benaderingen gaven me de noodzakelijke theoretische en methodologische bagage van waaruit ik de geschriften van Jef Van Bilsen kon analyseren. Op theoretisch vlak concentreer ik me vooral op de structuralistische theorie van Ferdinand de Saussure en op de poststructuralistische ideeën van Ernesto Laclau en Chantal Mouffe. Ik ga ook dieper in op de uitgangspunten die in de linguïstische pragmatiek en de Critical Discourse Analysis gehanteerd worden. Vanuit deze theoretische achtergrond probeer ik daarna om een persoonlijke en werkbare onderzoeksstrategie te ontwikkelen.

---

¹⁵⁸ Blommaert, *Methodologische suggesties voor taalonderzoek*, blz. 283.

¹⁵⁹ Demeester, *De uiterwaarden van de natie*, blz. 81.

Hoofdstuk 2

Het structuralisme van De Saussure

Ferdinand de Saussure wordt aangezien voor de grondlegger van de moderne taalwetenschap. Meer bepaald zijn werk *Cours de linguistique générale* heeft - tot ver buiten de taalwetenschap - grote invloed uitgeoefend. Zijn structuralistische theorie benadrukt dat de individuele elementen van een systeem hun betekenis slechts krijgen door hun relatie met het systeem zelf. Het is de structuur die het belang, de betekenis en de functie van de individuele elementen bepaalt¹⁶⁰. Zo behandelt Roland Barthes uiteenlopende fenomenen als catch, zeepoeder, marsmannetjes, stakingen, striptease, de Citroën DS, plastic, ... als verschillende, maar gerelateerde elementen van eenzelfde burgerlijk-kapitalistisch systeem¹⁶¹. Het structuralisme wijst er met andere woorden op dat taal - maar niet alleen taal - een door en door *historisch* fenomeen is.

De begrippen *langue* en *parole*, signifiant en signifié, synchronie en diachronie, syntagma en paradigma zijn de centrale begrippen uit het werk van de Saussure. In dit deel zal ik ze stuk voor stuk behandelen en nagaan in hoeverre ze bruikbaar zijn in het onderzoekskader.

2.1 Taal en Spraak

Het eerste belangrijke onderscheid dat De Saussure maakt is dat tussen *langue* en *parole*. Ik zal deze verder respectievelijk Taal en Spraak noemen. Op het eerste gezicht lijkt de taal een veelvormig, heterogeen en niet te classificeren fenomeen waarin men geen eenheid kan onderkennen. Het is een verschijnsel dat tegelijkertijd fysisch, fysiologisch, psychisch, individueel en sociaal van aard is¹⁶². Uit deze ogenschijnlijke wanorde kan men evenwel *un système de signes* destilleren: de Taal.

De **Taal** is het sociale gedeelte van de taal, het is

*‘un trésor déposé par la pratique de la parole dans les sujets appartenant à une même communauté, un système grammatical existant virtuellement dans chaque cerveau, ou plus exactement dans les cerveaux d’un ensemble d’individus’*¹⁶³.

---

¹⁶⁰ Howarth, *Discourse*, blz. 17.

¹⁶¹ Barthes, *Mythologieën*, blz. 15-244.

¹⁶² De Saussure, *Cours de linguistique générale*, blz. 25.

¹⁶³ De Saussure, *Cours de linguistique générale*, blz. 30.

Het individu kan de Taal niet creëren of veranderen, ze staat buiten hem. In feite is Taal een sociaal contract tussen de leden van de taalgemeenschap dat men in zijn geheel moet aanvaarden. Het is een soort spel waarvan men eerst de spelregels moet leren, voor men kan meespelen¹⁶⁴. De Taal is met andere woorden de verzameling van spelregels, die het spel uitmaken, die men moet kennen om deel te kunnen nemen aan het taalspel, om te kunnen communiceren met andere mensen.

De **Spraak** daarentegen is de individuele en vrijwillige denkoefening¹⁶⁵. Via de Spraak gebruikt de spreker de code van het taalsysteem (de Taal) om uiting te geven aan zijn persoonlijke gedachten. Het meest typische kenmerk van de Spraak is de vrijheid van combinatie¹⁶⁶. Door het onderscheid tussen Taal en Spraak maakt men ook het onderscheid tussen (1) het sociale en het individuele en (2) het essentiële en het bijkomstige en min of meer toevallige¹⁶⁷. Men kan Taal niet los zien van Spraak. Beide staan in een dialectische relatie tot elkaar: zonder Taal is er geen Spraak en zonder Spraak is er geen Taal¹⁶⁸. Roland Barthes maakt het onderscheid tussen ‘rijke’ en ‘arme’ Spraak. Het begrip eten bestempelt hij als een rijke vorm,

‘omdat binnen de culinaire ‘vormen’ nog een groot aantal variaties en combinaties in de uitvoering blijven bestaan’¹⁶⁹.

Het begrip auto daarentegen is een arme vorm, omdat de combinatorische variaties van de vrije associaties gering zijn.

‘Gegeven een bepaalde status is het aantal modellen waaruit men kan kiezen niet bijster groot: men kan zijn gedachten laten gaan over twee of drie modellen, en binnen elk model nog over kleur en accessoires. [...] De gebruiker kan hier inderdaad niet direct invloed uitoefenen op het model en de eenheden ervan combineren; zijn uitvoerende vrijheid betreft een in de tijd ontwikkeld gebruik, waarbinnen de ‘vormen’ die uit het taalsysteem voortkomen pas via bepaalde toepassingen geactualiseerd worden’¹⁷⁰.

Volgens mij kan het systeem van de Europese verbeelding van Afrika onder de armere vormen geklasseerd worden. In deel 1 werd duidelijk dat er elementen zijn die voortdurend

---

¹⁶⁴ De Saussure, *Cours de linguistique générale*, blz. 31.

¹⁶⁵ De Saussure, *Cours de linguistique générale*, blz. 30-31.

¹⁶⁶ De Saussure, *Cours de linguistique générale*, blz. 172.

¹⁶⁷ De Saussure, *Cours de linguistique générale*, blz. 30.

¹⁶⁸ De Saussure, *Cours de linguistique générale*, blz. 37.

¹⁶⁹ Barthes, *Inleiding in de Semiologie*, blz. 96.

¹⁷⁰ Barthes, *Inleiding in de Semiologie*, blz. 93-94.

terugkeren in de Europese betekening van Afrika. Deze *structurele* elementen beperken sterk de variatiemogelijkheden van het betekenende individu.

2.2 Betekenaar en betekenis

Een tweede belangrijk onderscheid dat De Saussure maakt, is dat tussen de *signifiant* (betekenaar) en de *signifié* (betekenis). Volgens De Saussure is het linguïstische teken een psychische entiteit bestaande uit twee delen: een vormaspect (betekenaar) en een betekenisaspect (betekenis). Beide delen worden in ons brein door middel van de associatie met elkaar verbonden¹⁷¹. De Saussure heeft de psychische aard van de betekenis duidelijk aangegeven toen hij haar ‘concept’ noemde: de betekenis van het woord koe is niet het dier koe, maar het psychische beeld dat wij ervan hebben. Barthes definieert het betekeningproces als ‘het ‘iets’ dat degene die het gebruikt eronder verstaat’¹⁷².

Er zijn twee principes die het teken – de verbinding tussen betekenaar en betekenis - kenmerken: (1) de willekeurige of arbitraire relatie tussen betekenaar en betekenis. Hieruit volgt dat het taalteken zelf ook willekeurig of arbitrair is¹⁷³. Dat de betekenisrelatie arbitrair is, betekent voor De Saussure ook dat zij rust op een collectieve gewoonte, een conventie. Daarmee bedoelt hij dat de betekenis een sociaal gegeven is dat via de gewoonte of een sociaal contract wordt vastgelegd. Het woord arbitrair mag niet de indruk wekken dat deze betekenisrelatie afhankelijk is van de vrije keuze van de spreker. Het benadrukt enkel dat de relatie tussen de betekenaar en de betekenis niet gemotiveerd is, dat er in de realiteit geen enkele natuurlijke verbondenheid bestaat tussen de twee¹⁷⁴. De Saussure stelt ook niet dat de taal simpelweg objecten in de wereld benoemt of aanwijst. Integendeel, betekenis en betekening grijpen *binnen* het taalsysteem zelf plaats. De objecten bestaan niet onafhankelijk van de concepten, maar zijn voor hun betekenis afhankelijk van de taalsystemen. Zo onderging het Engelse woord *cattle* doorheen de jaren belangrijke conceptuele veranderingen: aanvankelijk stond het voor bezitting in het algemeen, later voor viervoetige bezittingen, tot het uiteindelijk de betekenis van gedomesticeerde runderen verkreeg¹⁷⁵. De taal is een systeem van linguïstische en conceptuele vormen. Maar, de identiteit van die vormen wordt niet bepaald door de verwijzing naar objecten in de wereld, maar door de interne verschillen

---

¹⁷¹ De Saussure, *Cours de linguistique générale*, blz. 98.

¹⁷² Barthes, *Inleiding in de Semiotologie*, blz. 104.

¹⁷³ De Saussure, *Cours de linguistique générale*, blz. 100.

¹⁷⁴ De Saussure, *Cours de linguistique générale*, blz. 101.

¹⁷⁵ Howarth, *Discourse*, blz. 19.

binnen het systeem. Een concreet voorbeeld zal dit misschien verduidelijken: de betekenaar moeder verkrijgt zijn betekenis niet door de verwijzing naar een bepaald object in de wereld, maar omdat het onderscheiden wordt van vader, grootmoeder, dochter en andere gerelateerde betekenaars¹⁷⁶.

De behandeling van het teken ‘op zich’ is een willekeurige, zij het onvermijdelijke, benadering. We moeten het teken evenwel niet enkel via de ‘samenstelling’ (betekenaar en betekenis) ervan behandelen, maar ook en vooral via zijn ‘omgeving’: dit is het probleem van de *linguïstische waarde*¹⁷⁷. Om een taalteken mogelijk te maken, moet men enerzijds ongelijksoortige dingen (betekenis en betekenaar) kunnen *ruilen* en anderzijds onderling gelijksoortige dingen kunnen *vergelijken*. Om het in economische termen uit te drukken: men kan een briefje van vijf euro *ruilen* voor brood, shampoo of een treinbiljet, maar men kan het ook *vergelijken* met een briefje van tien, twintig, ... euro. Op die manier kan ook een ‘woord’ *geruild* worden voor een ‘idee’ (ongelijksoortig) of *vergeleken* worden met andere woorden (gelijksoortig)¹⁷⁸. De Saussure benadrukt bovendien dat de inhoud van een woord

*‘n’est vraiment déterminé que par le concours de ce qui existe en dehors de lui. Faisant partie d’un système, il est revêtu, non seulement d’une signification, mais surtout et aussi d’une valeur, et c’est tout autre chose’*¹⁷⁹.

Voor de volledigheid is het nodig erop te wijzen, dat een beperkt aantal betekenaars niet volledig arbitrair, maar gedeeltelijk gemotiveerd zijn: onomatopeeën, uitroepen, sommige telwoorden en samengestelde woorden, ... (2) Het tweede principe dat het taalteken kenmerkt, is het lineaire karakter van de betekenaars. Ze presenteren zich de een na de ander en vormen een keten¹⁸⁰. De taal is met andere woorden een bijzonder economisch systeem dat toelaat een oneindig aantal tekens (zinnen en teksten) op te bouwen door middel van de combinatie van een beperkt aantal eenheden¹⁸¹.

2.3 Synchronie en diachronie

Het derde belangrijke begrip is het onderscheid tussen de *synchronie* en de *diachronie*. De synchrone linguïstiek bestudeert de relaties tussen *gelijktijdige* tekens. De diachronische

---

¹⁷⁶ Howarth, *Discourse*, blz. 20.

¹⁷⁷ Barthes, *Inleiding in de Semiotologie*, blz. 113-114.

¹⁷⁸ De Saussure, *Cours de linguistique générale*, blz. 160.

¹⁷⁹ De Saussure, *Cours de linguistique générale*, blz. 160.

¹⁸⁰ De Saussure, *Cours de linguistique générale*, blz. 103.

¹⁸¹ Willems en Willems, *Inleiding tot taal- en tekststructuren*, blz. 8.

linguïstiek behandelt de evolutionaire opeenvolging van de *specifieke* tekens doorheen de tijd¹⁸². De Saussure merkt op dat de meeste wetenschappen geen dualiteit van synchronie en diachronie kennen. Zo is de geschiedwetenschap vooral diachronisch (de opeenvolging van gebeurtenissen), hoewel ze ook stil kan blijven staan bij bepaalde ‘tableaus’. Er zijn twee wetenschappen waarin beide aspecten nauwgezet van elkaar gescheiden moeten worden: de economie en de linguïstiek. Dit is noodzakelijk omwille van het belang van de *waarde*: in beide gevallen hebben we te maken met een systeem van gelijkwaardigheid tussen twee zaken (arbeid en kapitaal in de economie, betekenis en betekenaar in de linguïstiek)¹⁸³. De Saussure privilegieert de synchronische dimensie. Dit betekent niet dat hij geen belang hecht aan taalkundige veranderingen. Hij stelt dat taal beschouwd moet worden als een compleet systeem dat in de tijd bevroren is. Enkel op deze manier kunnen linguïstische veranderingen opgespoord worden. Zonder het synchrone perspectief zou er geen enkele norm zijn op basis waarvan men de afwijkingen in kaart kan brengen¹⁸⁴

2.4 Syntagmatische en paradigmatische relaties

De *syntagmatische* en de *paradigmatische* relaties vormen het vierde begripsspaar van De Saussure. Het zijn deze relaties die het belangrijkste zijn in het kader van dit onderzoek.

‘Les rapports et les différences entre termes linguistiques se déroulent dans deux sphères distinctes dont chacune est génératrice d’un certain ordre de valeurs, l’opposition entre ces deux ordres fait mieux comprendre la nature de chacun d’eux. Ils correspondent à deux formes de notre activité mentale, toutes deux indispensables à la vie de la langue’¹⁸⁵.

Het eerste niveau is dat van de **syntagma’s**: twee of meer opeenvolgende eenheden. In een syntagma verkrijgt een term zijn waarde door de oppositie met de voorafgaande of volgende termen, of allebei¹⁸⁶. Een syntagma kan samengesteld zijn uit een woord, woordgroepen, zinsdelen of hele zinnen¹⁸⁷. Het tweede niveau is dat van de **paradigma’s**¹⁸⁸.

---

¹⁸² De Saussure, *Cours de linguistique générale*, blz. 193.

¹⁸³ De Saussure, *Cours de linguistique générale*, blz. 114-115.

¹⁸⁴ Howarth, *Discourse*, blz. 18.

¹⁸⁵ De Saussure, *Cours de linguistique générale*, blz. 170.

¹⁸⁶ De Saussure, *Cours de linguistique générale*, blz. 170-171.

¹⁸⁷ De Saussure, *Cours de linguistique générale*, blz. 172.

¹⁸⁸ De uitdrukking ‘paradigmatische relaties’ werd door De Saussure niet gebruikt en dateert uit een latere periode. De Saussure zelf sprak enkel over ‘associatieve relaties’.

*'D'autre part, en dehors du discours, les mots offrant quelque chose de commun s'associent dans la mémoire, et il se forme ainsi des groupes au sein desquels règnent des rapports très divers'*¹⁸⁹.

Onderwijs kan door zijn betekenis geassocieerd worden met opvoeding of opleiding, en door zijn klank met onderzoek, onderwerp, of met eigenwijs, wereldwijs¹⁹⁰. De paradigmatische relaties zijn van een heel andere aard dan de syntagmatische: ze zijn niet gebaseerd op de uitgebreidheid, maar situeren zich in het brein, waar ze een geheugenschat vormen. De syntagmatische relaties zijn 'in praesentia', terwijl de paradigmatische relaties 'in absentia' zijn. Om het verband tussen beide relaties weer te geven, vergelijkt De Saussure de linguïstische eenheden met de zuilen van een antieke tempel. Enerzijds onderhouden de zuilen een relatie in praesentia met andere onderdelen van de tempel zoals bijvoorbeeld de kroonlijst. Dit zijn de syntagmatische relaties. Anderzijds heeft een Dorische zuil een relatie in absentia met andere zuilentypes zoals bijvoorbeeld Ionische en Corinthische. De aanblik van het ene type zuil, roept een mentale vergelijking met de andere types op. Dit zijn de paradigmatische relaties¹⁹¹. Paradigmatische relaties worden gemaakt op basis van klankverwantschap (onderwijs, onderzoek) of verwantschap in betekenis (onderwijs, opleiding)¹⁹². De termen van het paradigma moeten zowel overeenkomsten als verschillen te zien geven: dat is, op het niveau van de betekenaars het geval met onderwijs en onderzoek en, op het betekenisniveau, met onderwijs en opleiding¹⁹³. De Saussure stelt dus dat de *identiteit* van een afzonderlijk element afhankelijk is van de *verschillen* en *opposities* die aanwezig zijn onder de elementen van een linguïstisch systeem. De taal is geen systeem van 'positieve' elementen, maar een systeem van verschillen¹⁹⁴.

Het voornaamste onderdeel van de structuralistische analyse bestaat erin de geïnventariseerde feiten over de beide assen te verdelen. Het is logisch om het werk te beginnen met de syntagmatische verdeling, omdat deze in principe de eenheden verschaft die ook in de paradigma's moeten worden geclassificeerd¹⁹⁵. Het syntagma doet zich voor als een aaneengesloten geheel dat moet onderverdeeld worden in betekenende eenheden. Deze eenheden of tekens bestaan op hun beurt uit een betekenis en een betekenaar. Wanneer de syntagmatische eenheden gedefinieerd zijn, moeten de regels opgespoord worden waaraan

---

¹⁸⁹ De Saussure, *Cours de linguistique générale*, blz. 171.

¹⁹⁰ Barthes, *Inleiding in de Semiotologie*, blz. 117.

¹⁹¹ De Saussure, *Cours de linguistique générale*, blz. 171.

¹⁹² De Saussure, *Cours de linguistique générale*, blz. 174.

¹⁹³ Barthes, *Inleiding in de Semiotologie*, blz. 129.

¹⁹⁴ Howarth, *Discourse*, blz. 22.

¹⁹⁵ Barthes, *Inleiding in de Semiotologie*, blz. 119-120.

hun combinatie en rangschikking in het systeem gehoorzamen. Ze volgen elkaar namelijk in een bepaalde volgorde op die onderworpen is aan restricties (de Taal): de tekens kunnen vrij gecombineerd worden, maar de vrijheid die ze genieten (en die de Spraak uitmaakt), is een voorwaardelijke vrijheid. Zo kan het werkwoord blaffen maar met een beperkt aantal tekens gecombineerd worden¹⁹⁶. In mijn onderzoek zal ik uiteraard geen algemene paradigmatische classificatie van de betekenaars opstellen. Wat mij interesseert, is een analyse van de ideologische inhoud van de betekenaars. Dit zal het criterium zijn waarop ik de verschillende betekenaars zal classificeren.

2.5 Besluit

Het structuralisme van De Saussure levert belangrijke inzichten in het functioneren van de taal en de sociale systemen. Het is gericht op het zich wijzigend geheel van tekens en codes die de verschillende sociale praktijken mogelijk maken. Hierdoor kan het afstappen van simplistische verklaringen als zou de maatschappij een product zijn van individuele handelingen, van de teleologische ontwikkeling van de menselijke geest of een gevolg zijn van de wetten van de economische productie¹⁹⁷. Het ontkent ook dat woorden simpelweg objecten in de wereld aanduiden, dat ze de expressie zijn van innerlijke gedachten of dat er een vaststaande relatie is tussen de woorden en de ideeën of de objecten¹⁹⁸. Tijdens de analyse zal ik in het bijzonder aan de volgende uitgangspunten aandacht besteden:

- Op het eerste gezicht lijkt de taal een heterogeen en ondoorgrondelijk fenomeen, maar onder de ogenschijnlijke wanorde zit er wel degelijk een systeem, een structuur (Taal). De individuen die aan het systeem willen deelnemen, moeten de spelregels aanvaarden. Enkel op die manier kunnen ze tot zinvolle communicatie overgaan. Het systeem is dus een sociaal gegeven dat niet door de afzonderlijke individuen gewijzigd kan worden. Binnen de klijlijnen van de spelregels kan het individu wel persoonlijke constructies (Spraak) opzetten.
- Er bestaan rijke en arme vormen van Spraak. Hiermee wordt niet bedoeld dat sommige mensen de taal beter beheersen dan de anderen. Wel is het zo dat men niet bij alle onderwerpen evenveel combinatiemogelijkheden heeft. Sommige onderwerpen laten meer 'persoonlijke vrijheid' toe dan andere.

---

¹⁹⁶ Barthes, *Inleiding in de Semiologie*, blz. 126-128.

¹⁹⁷ Howarth, *Discourse*, blz. 27.

¹⁹⁸ Howarth, *Discourse*, blz. 28.

- De afzonderlijke elementen van een systeem verkrijgen hun betekenis slechts (1) door hun plaats *binnen* het systeem en (2) door hun relaties met de andere elementen van het systeem. De identiteit van een element wordt bepaald door de verschillen en de opposities binnen het linguïstisch systeem.
- Niet alle taaltekens hebben een gelijke waarde. Ook de waarde van de taaltekens is afhankelijk van hun plaats binnen de structuur.
- De objecten in de wereld zijn voor hun betekenis afhankelijk van het taalsysteem. De betekenaars (de taalkundige vertalingen van de objecten of de ideeën) verkrijgen hun betekenis enkel door hun relaties met andere betekenaars.
- Alhoewel De Saussure aandacht heeft voor de veranderingen binnen het systeem, plaatst hij het synchronisch onderzoek boven het diachronisch onderzoek. Om het in geschiedkundige termen uit te drukken: slechts nadat men inzicht heeft verkregen in een 'tijdsgewricht', kan men de verschillen met de periode(s) ervoor en erna nagaan.
- Het onderzoek moet drie dimensies omvatten: (1) Het onderzoek naar het teken zelf: welke relatie is er tussen de betekenaar en de betekenis? Met andere woorden: naar welke 'realiteit' verwijzen de betekenaars? (2) Het onderzoek naar de syntagmatische relaties: welke relaties zijn 'in praesentia'? (3) Het onderzoek naar de paradigmatische relaties: welke relaties zijn 'in absentia'?

Hoofdstuk 3

Het poststructuralisme van Laclau en Mouffe

Alhoewel het structuralisme een aantal krachtige instrumenten biedt, had ik het gevoel dat er 'iets' ontbrak. Enerzijds voelde ik dat ik het fenomeen taal niet voldoende beheerste. De inzichten van De Saussure leken me een te beperkte basis om er een onderzoek naar de discursieve verbeelding van Afrika op te baseren. Ik had behoefte aan een stevigere theoretische omkadering. Anderzijds oefenden de denkbeelden van De Saussure een grote aantrekkingskracht op me uit. Zijn theorie omvat, zoals gezegd, enkele uitermate krachtige uitgangspunten. Het was dus zaak om het kind niet met het badwater weg te gooien en verder te zoeken naar geschikte aanvullingen. Na een lange zoektocht kwam ik uiteindelijk bij de discoursstheorie van Ernesto Laclau en Chantal Mouffe terecht. Hun basiswerk *Hegemony and Socialist Strategy* (1985) situeert zich in de filosofische stromingen van het poststructuralisme en het postmarxisme.

Hun werk kan **poststructuralistisch** genoemd worden, omdat ze enkele fundamentele kritieken (van o.a. Derrida, Foucault en Lacan) op De Saussure integreren. Het zou me te ver leiden om op alle poststructuralistische kritieken in te gaan. Het belangrijkste bezwaar van Laclau en Mouffe is dat het structuralisme de taal teveel als een statisch en gesloten systeem opvat. Dit leidt tot een nieuwe vorm van essentialisme: de zoektocht naar een inherente wet die alle veranderingen verklaart¹⁹⁹. Het brengt ook mee dat het structuralisme weinig aandacht schenkt aan de historische veranderingen en de rol van de sociale actoren hierin²⁰⁰.

Hegemony and Socialist Strategy is een **postmarxistisch** werk in de zin dat Laclau en Mouffe fundamentele bezwaren hebben tegen sommige aspecten van het klassieke marxisme: (1) het *economisch reductionisme* (de economie als basis voor alle maatschappelijke evoluties), (2) het *determinisme* (de noodzakelijke evolutie naar een socialistische maatschappij), (3) het *essentialisme* (de veronderstelling dat concepten (zoals de arbeidersklasse) stabiel en onveranderlijk zijn), (4) het '*foundationalism*' (het idee dat de maatschappij via een revolutie volledig gereorganiseerd kan worden), (5) het *staatsocialisme* (de staat als oplossing voor alle maatschappelijke problemen) en (6) de *klassenstrijd* (de overtuiging dat de arbeidersklasse de geprivilegieerde partner is om maatschappelijke veranderingen te verwezenlijken). De discoursstheorie van Laclau en Mouffe kan evenwel niet los gezien worden van hun streven naar een socialistische maatschappij:

---

¹⁹⁹ Laclau en Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, blz. 113.

*'[o]ur central problem is to identify the discursive conditions for the emergence of a collective action, directed towards struggling against inequalities and challenging relations of subordinations'*²⁰¹.

Volgens hen kan deze enkel bereikt worden door te streven naar een radicale en pluralistische democratie.

Om het geheel overzichtelijk te maken zal ik de centrale begrippen van de discoursstheorie van Laclau en Mouffe opdelen: (1) de discoursstheorie in de strikte zin met als centrale begrippen discours, articulatie, het begrippenpaar element-moment en knooppunt. (2) De theorie van de politieke identiteiten waarin de termen antagonisme, het begrippenpaar logica van equivalentie en logica van differentie, subjectpositie, dislocatie en hegemonie centraal staan.

3.1 De discoursstheorie

Het begrip **discours (discursieve formatie)** dekt een dubbele lading: het is én een zelfstandig naamwoord (ding) én een werkwoord (handeling). Het verwijst zowel naar de interactie als naar het eindresultaat, zowel naar het communiceren als naar het denken²⁰². Laclau en Mouffe vatten een discursieve formatie op als *'een relationeel geheel van betekenisverlenende aaneenschakelingen'*²⁰³ en als een *'eenheid van differentiële posities'*²⁰⁴. Het loont de moeite om deze complexe formuleringen verder uit te diepen en te verduidelijken. (a) Het is *'een relationeel geheel van betekenisverlenende aaneenschakelingen'*. Deze formulering maakt de invloeden van het structuralisme duidelijk. Het discours is een geheel van eenheden. De eenheden krijgen hun betekenis doordat ze in relatie staan met elkaar. (b) Het is bovendien een *'eenheid van differentiële posities'*. Ook dit wijst op de invloed van De Saussure. De eenheden krijgen een betekenis en vormen pas een eenheid als er sprake is van een *differentiële relatie*. Er moet sprake zijn van verschillen tussen de relationele eenheden.

Aan deze definiëring van het begrip discours moeten nog twee preciseringen toegevoegd worden: (1) Laclau en Mouffe stellen nadrukkelijk dat men geen onderscheid kan maken tussen discursieve en niet-discursieve objecten:

---

²⁰⁰ Howarth, *Discourse*, blz. 28.

²⁰¹ Laclau en Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, blz. 153.

²⁰² Carpentier en De Vos, *De discursieve blik*, blz. 6.

²⁰³ Carpentier en De Vos, *De discursieve blik*, blz. 6.

²⁰⁴ Laclau en Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, blz. 105.

*' [...] every object is constituted as an object of discourse, insofar as no object is given outside every discursive condition of emergence'*²⁰⁵.

Daarmee bedoelen ze niet dat er buiten het menselijke denken geen objecten zouden bestaan, maar wel dat ze een betekenisverlenende praktijk nodig hebben om als zodanig herkend te kunnen worden²⁰⁶. De objecten kunnen met andere woorden geen extradiscursieve *betekenis* hebben. Omdat ze een betekenisverlenende praktijk vereisen, zijn discursieve formaties sociale en politieke constructies. David Howarth maakt dit duidelijk met het voorbeeld van een boom. In een economisch discours zal de boom een middel tot economische groei zijn, in een natuurwetenschappelijk discours een interessant studieobject en in een ecologisch discours kan diezelfde boom gerepresenteerd worden als een uniek ecosysteem of als een object met intrinsieke waarde en schoonheid. De discursieve constructie maakt op die manier ook verschillende subjectposities mogelijk. De verschillende individuen kunnen zichzelf immers identificeren als ondernemers, als natuurwetenschappers of als ecologen²⁰⁷. (2) Discursieve formaties hebben zowel materiële als mentale componenten. Ze zijn niet alleen het gevolg van een *mentale articulatie*, maar worden ook bepaald door de

*'entire material density of the multifarious institutions, rituals and practices through which a discursive formation is structured'*²⁰⁸.

Laclau en Mouffe besteden uitgebreid aandacht aan de mentale articulaties die een discours vormen, maar laten de materiële aspecten ervan onderbelicht.

Een concreet discours komt tot stand via een reeks van **articulaties**. Een articulatie is

*'elke handeling die de elementen [van een discursieve formatie] in een relatie brengt en hun identiteit wijzigt'*²⁰⁹.

Het zijn de articulerende praktijken die woorden samenvoegen tot een geheel dat discours genoemd kan worden²¹⁰. Laclau en Mouffe maken hierbij het onderscheid tussen elementen en momenten. De **momenten** zijn de verschillende entiteiten die een discours uitmaken²¹¹. Om het in hun vocabularium uit te drukken:

---

²⁰⁵ Laclau en Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, blz. 107.

²⁰⁶ Laclau en Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, blz. 108.

²⁰⁷ Howarth, *Discourse*, blz. 102.

²⁰⁸ Laclau en Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, blz. 109.

²⁰⁹ Laclau en Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, blz. 105

²¹⁰ Carpentier en De Vos, *De discursieve blik*, blz. 6.

²¹¹ Laclau en Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, blz. 111.

*'the differential positions, insofar as they appear articulated within a discourse'*²¹².

De **elementen** daarentegen zijn die entiteiten die niet discursief gearticuleerd zijn²¹³. De auteurs noemen ze ook wel 'zwevende betekenaars' ('floating signifiers'). Een van hun meest centrale argumentaties is dat discursieve formaties nooit volledig gesloten zijn. Er kunnen altijd entiteiten toegevoegd ('articulated') of weggelaten ('disarticulated') worden. Er is met andere woorden altijd een overschot aan elementen die potentieel in het discours kunnen opgenomen worden. Of: er zijn altijd elementen die in momenten kunnen overgaan. Laclau en Mouffe noemen dit overschot aan elementen ('a surplus of meaning') een discursief veld ('a field of discursivity'). Howarth stelt dat discourses altijd naar orde en noodzakelijkheid in een bepaald betekenisveld streven, maar dat de openheid ('contingency') van een discours deze mogelijkheid verhindert. Omdat de relaties tussen de verschillende entiteiten de identiteit van een discursieve formatie bepalen, kan de identiteit van een discursieve formatie nooit vast staan²¹⁴.

Het lijkt erop dat een discours volgens Laclau en Mouffe een uitermate onstabiel, chaotisch en veranderlijk gegeven is. Maar, hoe kunnen individuen met elkaar communiceren als de relaties tussen de verschillende gearticuleerde elementen van een discours eindeloos instabiel zijn? De auteurs stellen zelf dat

*'a discourse incapable of generating any fixity of meaning is the discourse of the psychotic'*²¹⁵.

Het is op dit punt dat Laclau en Mouffe de term **knooppunt** ('nodal point') introduceren. Het idee van een discursief knooppunt leiden ze af van het lacaniaanse 'point de capiton'. Een discours wordt opgesteld in een poging om het discursieve veld te domineren en om een centrum te creëren. Knooppunten zijn de geprivilegieerde betekenaars die de betekenis van een discursieve keten vastleggen²¹⁶. Het zijn de referentiepunten die ervoor zorgen dat een discours een coherent geheel wordt dat tenminste voor een bepaalde duur een zekere stabiliteit kan genieten²¹⁷.

---

²¹² Laclau en Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, blz. 105.

²¹³ Laclau en Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, blz. 105.

²¹⁴ Howarth, *Discourse*, blz. 103.

²¹⁵ Laclau en Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, blz. 112.

²¹⁶ Laclau en Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, blz. 112.

²¹⁷ Carpentier en De Vos, *De discursieve blik*, blz. 7.

3.2 De theorie van de politieke identiteiten

Volgens Laclau en Mouffe is elk discours fundamenteel open en de knooppunten kunnen deze openheid maar beperkt en tijdelijk tegenwerken. Omdat alles een discursieve dimensie heeft, betekent dit meteen dat ook alle sociale identiteiten open zijn. Hoe is het dan eigenlijk mogelijk dat er bepaalde identiteiten of zelfs bepaalde maatschappijen ontstaan? Laclau en Mouffe omzeilen deze paradox door voorrang te verlenen aan de politiek. Systemen van sociale relaties zijn in hun ogen altijd *politieke* constructies die in verband staan met de opbouw van antagonismen en machtsuitoefening²¹⁸.

Dit leidt meteen naar het concept van de **sociale antagonismen**. In hun voorwoord bij de tweede druk van *Hegemony and Socialist Strategy* benadrukken Laclau en Mouffe dat de politieke linkzijdige sociale antagonismen onmogelijk kan verwerpen. Hiermee gaan ze frontaal in tegen het discours van de zogenaamde Derde Weg dat stelt dat de oude antagonismen tussen links en rechts voorbijgestreefd zijn. Ook in hun theorie van de politieke identiteiten krijgen de antagonismen een centrale rol toebedeeld. Volgens Laclau en Mouffe kan een sociaal antagonisme enkel bestaan door de openheid van elke discursieve formatie. Deze openheid verhindert sociale agenten om hun identiteit ten volle te ontwikkelen:

‘the presence of the ‘Other’ prevents me from being totally myself’²¹⁹.

De ‘vijand’ is net hij die verantwoordelijk gesteld wordt voor de ‘mislukking’ van de volledige ontplooiing van de identiteit²²⁰. Antagonismen hebben dus zowel een positief als een negatief aspect: ze geven en destabiliseren elkaars identiteit. Om te kunnen bestaan hebben antagonistische identiteiten elkaar nodig, maar tegelijkertijd bedreigen ze elkaar²²¹.

De precieze werking van dit proces verklaren Laclau en Mouffe via de logica van gelijkheid (‘logic of equivalence’) en de logica van verschil (‘logic of difference’). De **logica van gelijkheid** creëert zogenaamde gelijkheidsketens (‘chains of equivalence’) tussen verschillende identiteiten door de verschillen tussen hen uit te schakelen en het identieke dat ze delen te benadrukken. De vraag is nu uiteraard hoe het identieke duidelijk gemaakt wordt.

---

²¹⁸ Howarth, *Discourse*, blz. 104.

²¹⁹ Laclau en Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, blz. 125.

²²⁰ Howarth, *Discourse*, blz. 105.

Volgens Laclau en Mouffe kan dit enkel door de verwijzing naar een bedreigende Ander. Een gelijkheidsketen wordt gevormd door een andere, negatieve gelijkheidsketen. De gelijkheidsketens maken duidelijk wat het object *niet* is, niet wat het *wel* is. Laclau en Mouffe geven hiervoor een voorbeeld uit de koloniale context: de kolonials maken een gelijkheidsketen door te wijzen op alles waarin ze verschillen met de gekoloniseerde, niet door te wijzen op wat ze met elkaar gemeen hebben. De kolonisator wordt discursief geconstrueerd als de anti-gekoloniseerde²²². Laclau gaf nog een ander voorbeeld van een equivalentieketen:

*'Als ik zeg, vanuit het standpunt van de belangen van de arbeidersklasse, dat liberalen, conservatieven en radicalen allemaal dezelfde zijn, heb ik drie verschillende elementen getransformeerd tot substituten binnen eenzelfde gelijkheidsketen'*²²³.

Hierbij is het duidelijk dat 'de' arbeidersklasse geen feitelijke realiteit is. Ook onder de arbeiders bestaan er grote verschillen. De vorming van een gelijkheidsketen houdt dus de opheffing van de afzonderlijke identiteiten in door de creatie van een puur negatieve identiteit die hen bedreigt.

De **logica van verschil** doet net het tegenovergestelde: hier probeert men bestaande gelijkheidsketens te breken. De gelijkheidslogica wil de sociale ruimte comprimeren tot twee antagonistische polen. De verschillogica probeert de antagonistische polariteit te verzwakken door de sociale ruimte zoveel mogelijk op te delen. In feite gaat het hier om een machiavellistische verdeel-en-heers-politiek.

*'We, thus, see that the logic of equivalence is a logic of the simplification of political space, while the logic of difference is a logic of its expansion and increasing complexity'*²²⁴.

Beide logica's hebben een antagonisme nodig om zichzelf in stand te houden. Dit betekent dat noch de gelijkheidsketens, noch de verschilketens ooit een volledige discursieve ruimte kunnen innemen.

*'[...] just as the logic of difference never manages to constitute a fully sutured space, neither does the logic of equivalence ever achieve this'*²²⁵

---

²²¹ Carpentier en De Vos, *De discursieve blik*, blz. 8.

²²² Laclau en Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, blz. 128.

²²³ Carpentier en De Vos, *De discursieve blik*, blz. 8.

²²⁴ Laclau en Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, blz. 130.

²²⁵ Laclau en Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, blz. 129.

Een voorbeeld uit het werk van David Howarth toont aan dat de beide logica's elkaar niet uitsluiten, maar juist interactief zijn. Tijdens de Apartheid probeerde de Zuid-Afrikaanse Black Consciousness Movement een aantal etnische, raciale, klassen-, gender- en politieke verschillen te verbinden tot één gelijkheidsketen. Het collectief ervaren blank racisme fungeerde hierbij als de antagonistische buitenkant. Het regeringsdiscours van de 'Grand Apartheid' probeerde dan weer een verschilketen op te bouwen. Het legde de zwarte bevolking een differentieel systeem van etnische en rasparticularismen op. Door verschillende subjectposities met afzonderlijke territoriale eenheden en politieke instituties in het leven te roepen, probeerde het de eisen voor een niet-raciaal, democratisch Zuid-Afrika te ontkrachten²²⁶.

Laclau en Mouffe besteden ook uitgebreid aandacht aan de zogenaamde **subjectpositie**. Onder subjectpositie begrijpen ze de identiteit waarmee subjecten zich identificeren binnen een reeks welbepaalde discursieve structuren.

*'Whenever we use the category of subject in this text, we will do so in the sense of 'subject positions' within a discursive structure. [...] As every subject position is a discursive position, it partakes of the open character of every discourse; consequently the various positions cannot be totally fixed in a closed system of differences'*²²⁷.

Voorals de laatste zin is kenmerkend voor hun politieke theorie. Het stelt nadrukkelijk dat het subject geen afgebakende en vaste identiteit *kan* hebben. Een individu kan, afhankelijk van de articulatiemogelijkheden binnen een bepaalde discursieve structuur, verschillende identiteiten hebben en die met elkaar combineren. Zo kan ik mezelf profileren als student, anti-racist, westerling, links, atheïst, man of een combinatie van deze subjectposities. Hierbij moeten we ons de vraag stellen of het individu de vrijheid heeft om bepaalde subjectposities in te nemen of gedetermineerd is. Kan men zijn eigen leven vorm geven of is men afhankelijk van de structuren? Laclau en Mouffe nemen hier een tussenpositie in en benadrukken de complexiteit van de interactie tussen structuur en individu. Terwijl ze aanvaarden dat het individu discursief geconstrueerd wordt via ideologische praktijken, verwerpen ze determinisme en reductionisme²²⁸. Het individu krijgt met andere woorden een ruimte waarbinnen handelen mogelijk wordt, maar dit handelen wordt door structuren bekrachtigd of ondergraven²²⁹.

---

²²⁶ Howarth, *Discourse*, blz. 106-107.

²²⁷ Laclau en Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, blz. 115.

²²⁸ Howarth, *Discourse*, blz. 108.

²²⁹ Carpentier en De Vos, *De discursieve blik*, blz. 9.

Laclau en Mouffe koppelen de discussie over ‘structure-agency’ aan de notie **dislocatie**. Dislocatie is het proces waardoor de openheid en veranderlijkheid van de discursieve structuren zichtbaar wordt. Het zijn de dislocaties die het individu de mogelijkheid geven om te handelen omdat het de openheid van een identiteit duidelijk maakt.

‘It is this ‘failure’ of the structure to confer identity on social actors that ‘compels’ the subject to act’²³⁰.

Dislocaties ontstaan wanneer bepaalde gebeurtenissen plaatsgrijpen die niet ondergebracht kunnen worden binnen een bestaande discursieve orde. Omwille van deze ‘ontwrichting’ van structuren door sociale gebeurtenissen worden bestaande identiteiten en discours aangetast²³¹. Volgens mij zijn de gebeurtenissen in New York op 11 september 2001 een tekenend voorbeeld van dit fenomeen. De aanslag op het World Trade Center was voor de Amerikanen een ondenkbare gebeurtenis. Het voorval kon niet in het bestaande discours geïntegreerd worden. De identiteitscrisis die dit veroorzaakte, zorgde voor een onmiddellijke en bruuske dislocatie die gepaard ging met een nieuw discours: ‘The War on Terrorism’.

3.3 Hegemonie

De laatste belangrijke term uit de theorie van Laclau en Mouffe is: **hegemonie**. In feite is het concept hegemonie hun centrale term, die alle theoretische categorieën verbindt en overkoepelt. Wat is nu hegemonie? Het is een notie die in de marxistische traditie een opmerkelijke voorgeschiedenis kent. Laclau en Mouffe inspireerden zich vooral op de invulling ervan door Antonio Gramsci: hegemonie verwijst niet alleen naar dominantie en dwang, maar ook naar een actief gezochte instemming met het politieke gezag en leiderschap van een heersende sociale groep²³². Volgens Gramsci rust een hegemonie op een materiële basis en is ze het product van een bepaalde klasse. Laclau en Mouffe verwerpen dit essentialisme.

Het lijkt me nuttig om eerst kort in te gaan op **de ideeën van Gramsci**²³³. Gramsci gebruikt het concept hegemonie in zijn analyse van het westerse kapitalisme. Deze analyse moeten we

---

²³⁰ Howarth, *Discourse*, blz. 109.

²³¹ Carpentier en De Vos, *De discursieve blik*, blz. 9.

²³² Carpentier en De Vos, *De discursieve blik*, blz. 10.

²³³ De bespreking van Gramsci is, behalve waar anders vermeld, afkomstig uit: Devos, *Het spel en de regels*, blz. 1-28.

kaderen in zijn zoektocht naar een revolutionaire strategie voor West-Europa²³⁴. Volgens hem stelt de bovenbouw (de diverse vormen van bewustzijn) de macht van de heersende klasse veilig en schept het de voorwaarden voor de ongehinderde ontwikkeling van de onderbouw (de productiekrachten en –verhoudingen) en de uitbuiting. Deze doelstelling wordt op twee manieren bereikt: dictatuur en hegemonie. De overheerste klassen worden met dwang in hun positie gehouden. In de gewone omstandigheden wordt de dwang via wetten gelegaliseerd. In uitzonderlijke omstandigheden wordt de discipline afgedwongen met de gewelddadige inzet van staatsinstituties zoals de politie en het leger. Dit is het *mechanisme van de dictatuur*.

Daarnaast houdt de heersende klasse haar macht op een veel subtielere manier in stand: ze zorgt ervoor dat haar wereldbeschouwing door de andere klassen wordt overgenomen. De legitimatie van de ideologie is de veiligste manier om de klassenheerschappij uit te oefenen: op basis hiervan ontstaat immers een actieve instemming of consensus waardoor de ondergeschikte klassen zich gewillig en ‘spontaan’ aan de heersende klasse onderwerpen. Dit noemt Gramsci het *mechanisme van de hegemonie*. De hegemonie wordt bewerkt binnen de burgerlijke maatschappij: het gaat hier om een hele organisatorische structuur waarover de heersende groep beschikt om haar theoretisch en ideologisch front in stand te houden. Om de krachten die in de maatschappij werkzaam zijn nauwkeurig te kunnen taxeren, moet men oog hebben voor het materiële karakter van de ideologische structuur. Alles wat direct of indirect op de openbare mening kan inwerken behoort hiertoe: de bibliotheken, de scholen, de diverse kringen en clubs, tot en met de architectuur, de aanleg van de straten en hun namen. In de visie van Gramsci is hegemonie dan ook verbonden aan actie en wordt een ideologie niet beoordeeld op haar ‘waarheid’, maar op de sociale effecten die ze resorteert²³⁵.

Er dient op gewezen dat dictatuur en hegemonie twee ideaaltypes van klassenheerschappij zijn: in de concrete maatschappij komen ze nooit in zuivere vorm voor, maar in een bepaalde combinatie en gradatie. De hegemonie wordt dus nooit meer dan gedeeltelijk en tijdelijk bereikt. In de voortdurende strijd worden door de heersende klasse constant allianties gesloten en afgebroken met een brede waaier van maatschappelijke instituties (onderwijs, familie, vakbonden, ...) ²³⁶. Deze allianties noemt Gramsci *historische blokken*. Het tot stand brengen van een hegemonie op maatschappelijk niveau vereist de integratie van deze lokale en semi-autonome instituties en dus de vorming van een historisch blok. Binnen deze instituties

---

²³⁴ Fairclough, *Critical Discourse Analysis*, blz. 75-76.

²³⁵ Fairclough, *Critical Discourse Analysis*, blz. 76.

²³⁶ Fairclough, *Discourse and Sociale Change*, blz. 92.

overheerst een bepaalde ‘orde van het spreken’²³⁷, de discursieve vertaling van de hegemonie. De ‘orde van het spreken’ is, net als de hegemonie, de voortdurende inzet van een strijd die niet alleen de bestaande ‘orde van het spreken’ wijzigt, maar ook de bestaande sociale- en machtsrelaties²³⁸. Een onderzoek dat focust op de veranderende discursieve handelingen moet afwisselend aandacht besteden aan de discursieve handelingen zelf en de structurele veranderingen²³⁹. Bovendien moet de veranderende discursieve handeling onderzocht worden in relatie met de maatschappelijke en institutionele ‘orde van het spreken’²⁴⁰. Fairclough benadrukt dat

‘[...] changes which appear to move across boundaries between institutional orders of discourse are of particular interest in their wider links to wider hegemonic struggles’²⁴¹.

Hoe zien Laclau en Mouffe nu het concept hegemonie? Ze definiëren hegemonie als

‘an articulatory practice instituting nodal points that partially fix the meaning of the social in an organized system of difference’²⁴².

Hegemonische praktijken articuleren verschillende identiteiten en discours tot één gemeenschappelijk project²⁴³. Er moeten een aantal voorwaarden vervuld zijn vooraleer een hegemonie tot stand kan komen:

- Er moet een *articulerende praktijk* aanwezig zijn.
- Om een articulerende praktijk mogelijk te maken, heeft men een *open systeem van relationele identiteiten* nodig. Immers, in een gesloten systeem zouden er geen ‘zwevende betekenaars’ aanwezig zijn die gearticuleerd kunnen worden en zou men geen nieuwe hegemonie kunnen produceren²⁴⁴.
- De aanwezigheid van instabiele politieke grenzen en de mogelijkheid tot *dislocatie* is onontbeerlijk.

---

²³⁷ Thomas Widderhoven wijst erop dat de foucaultiaanse termen ‘le discours’ en ‘l’ordre du discours’ moeilijk te vertalen woorden zijn. Hij geeft een gemotiveerde voorkeur om ‘het spreken’ te gebruiken ter vervanging van ‘le discours’. Bijgevolg wordt ‘l’ordre du discours’ vertaald als ‘de orde van het spreken’. Foucault, *De orde van het spreken* (inleiding en vertaling door Thomas Widderhoven), blz. 28-30.

²³⁸ Fairclough, *Discourse and Sociale Change*, blz. 93.

²³⁹ Fairclough, *Discourse and Sociale Change*, blz. 97.

²⁴⁰ Fairclough, *Critical Discourse Analysis*, blz. 78.

²⁴¹ Fairclough, *Critical Discourse Analysis*, blz. 79.

²⁴² Carpentier en De Vos, *De discursieve blik*, blz.10.

²⁴³ Howarth, *Discourse*, blz. 109.

²⁴⁴ Laclau en Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, blz. 134.

- Om zwevende betekenars te kunnen articuleren, heeft men *antagonismen* nodig²⁴⁵.
- Waar er antagonismen zijn, moet er een *gelijkheidsketen* zijn.
- Een gelijkheidsketen impliceert de aanwezigheid van een *grens* ('frontier'). Dit zijn allemaal noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarden.
- Een hegemonisch project moet erin slagen om de door haar voorgestelde logica's en regels als vanzelfsprekende logica's van een gemeenschap te doen aanvaarden. Enkele op deze manier kan het de *sociale horizon van een gemeenschap worden*. Vandaar dat een hegemonische articulatie gezien kan worden als een beweging van het specifieke naar het universele: de specifieke belangen van een specifieke politieke groepering worden als universele belangen van de hele samenleving gearticuleerd²⁴⁶.
- Ten slotte moet men er ook in slagen om de *bestaande hegemonie*, die men bestrijdt, te *deactiveren* en waar mogelijk zelfs te doen vergeten²⁴⁷. Dit betekent echter niet dat de oude hegemonie volledig moet verdwijnen: antagonismen zijn immers noodzakelijk.

Hoewel hegemonische projecten ernaar streven betekenissen te stabiliseren, is geen enkel discours in staat het discursieve veld volledig in te nemen en op die manier dislocatieve ervaringen en de constructie van antagonismen te elimineren. Niet alle discours slagen in hun hegemonische ambitie. Om dit te verduidelijken introduceerde Laclau het conceptueel en gradueel onderscheid tussen mythes en sociale horizonten. Mythes zijn formaties die zich aanbieden tegen de achtergrond van structurele dislocaties. Mythes bieden via rearticulatie van gedислоceerde elementen (nieuwe) vormen van maatschappelijke ordening aan. In die zin zijn mythes hegemonisch in hun doelstelling. Een mythe die erin geslaagd is haar eigen beperktheid te overstijgen, de sociale dislocatie(s) te neutraliseren en een aanzienlijke hoeveelheid sociale eisen te incorporeren, transformeert zich in een sociale horizon²⁴⁸. De christelijke heilsleer, de verlichting en haar positivistische opvatting van vooruitgang en de egalitaire, klassenloze samenleving zijn voorbeelden van sociale horizonten²⁴⁹.

---

²⁴⁵ Laclau en Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, blz. 136.

²⁴⁶ Carpentier en De Vos, *De discursieve blik*, blz. 10.

²⁴⁷ Carpentier en De Vos, *De discursieve blik*, blz. 10.

²⁴⁸ Carpentier en De Vos, *De discursieve blik*, blz. 11.

²⁴⁹ Howarth, *Discourse*, blz. 111.

Hoofdstuk 4

De discoursanalyse

Het structuralisme van De Saussure en het poststructuralisme van Laclau en Mouffe (in combinatie met de ideeën van Gramsci) vormen volgens mij een stevige theoretische fundering voor het verdere onderzoek. We hebben nu een ruim – zij het eenzijdig en zeker niet onbesproken - inzicht in de manier waarop een ideologie werkt en een hegemonie tot stand komt. Maar, hoe kunnen ideologieën wetenschappelijk bestudeerd worden? Blommaert en Verschueren verzekeren nogmaals dat taal de belangrijkste ingang is.

*‘Taalgedrag veruiterlijkt globale denkvormen, ideeën en mentaliteiten [...].
Taalgebruiksvormen zijn daarenboven historische objecten met een complexe en veranderlijke structuur, waarvan de ingebedheid in bredere socioculturele en economische patronen de essentie van hun wezen uitmaakt [...].’²⁵⁰*

Het spreekt vanzelf dat de toepassing van het theoretische kader een accurate en heldere inhoudsanalyse vereist. Beide stromingen leveren ons evenwel geen methodologische werkmethode waarmee we van start kunnen. Het komt er dus op aan om de zoektocht verder te zetten naar goede strategieën voor een tekstanalyse. Ik zal me concentreren op twee benaderingen: de *linguïstische pragmatiek* met als voornaamste auteurs Blommaert, Mey en Verschueren en de ‘*Critical Discourse Analysis*’ (verder CDA) van Norman Fairclough en zijn ‘Lancaster School’.

4.1 De linguïstische pragmatiek

Jacob Mey situeert het ontstaan van de linguïstische pragmatiek in de late jaren zestig en vroege jaren zeventig van de twintigste eeuw. Tot dan bestudeerden de moderne linguïsten - het waren de hoogdagen van Chomsky’s ‘competence’²⁵¹ - quasi uitsluitend de syntaxis (de studie van de zinsdelen en de zinsbouw) en de semantiek (de studie van de

---

²⁵⁰ Blommaert en Verschueren, *Het Belgische migrantendebat*, blz. 24.

²⁵¹ Noam Chomsky stelde dat taalkundigen, om zinvol taalonderzoek te verrichten, het onderscheid moeten maken tussen de belangrijke en de onbelangrijke aspecten van de taal en het taalgedrag. Bovendien moest de taalkunde uitgaan van een ideale spreker-toehoorder die leeft in een homogene omgeving, de taal perfect kent en niet beïnvloed wordt door grammaticaal irrelevante factoren als de beperkingen van het geheugen, verstrooidheid, wijzigingen in de aandacht en de interesse, fouten, ... Wardhaugh, *An introduction to Sociolinguistics*, blz. 2-3. In de volgende bladzijden zal het duidelijk worden dat we hier de breuklijn moeten situeren tussen de ‘Chomskiaanse’ taalanalyse enerzijds en de linguïstische pragmatiek en Critical Discourse Analysis anderzijds. Terwijl Chomsky de taal benadert als een abstract systeem en weinig of geen aandacht

woordbetekenissen) zonder dit in een ruimere context te plaatsen²⁵². Het studieobject van de chomskiaanse linguïstiek noemde De Saussure ‘langue’. Op een bepaald moment spitste een jonge groep taalkundigen zich toe op de studie van de extrasyntactische en de extralinguïstische factoren in het taalgebruik. Men is deze evolutie later het ‘pragmatisch keerpunt’ gaan noemen. Het behelsde ‘de overgang van het paradigma van de theoretische grammatica (in het bijzonder, syntaxis) naar het paradigma van de taalgebruiker’²⁵³. De pragmatische linguïstiek benadert de data op een volledig andere wijze: men gaat niet op zoek naar ‘wetten’, maar naar ‘regelmatigheden’. Een regelmatigheid kan men omschrijven als

*‘a linguistic feature which occurs in a definable environment with a significant frequency’*²⁵⁴.

De linguïstische pragmatiek is met andere woorden een specifieke tak van het taalkundig onderzoek, als een set technieken, eerder dan een vooraf bepaald theoretisch systeem dat op zoek gaat naar ‘wetten’.

Verschuieren, Östman en Blommaert definiëren de linguïstische pragmatiek als

*‘de cognitieve, sociale en culturele studie van taal en communicatie’*²⁵⁵.

Verschuieren verduidelijkt deze definitie verder:

*‘[...] using language involves cognitive processes, taking place in a social world with a variety of cultural constraints’*²⁵⁶.

De definitie van Mey sluit heel dicht aan bij die van Verschuieren, Östman en Blommaert:

*‘Pragmatics studies the use of language in human communication as determined by the conditions of society’*²⁵⁷.

Brown en Yule begrijpen onder de noemer ‘pragmatics’

*‘any analytical approach in linguistics which involves contextual considerations’*²⁵⁸.

---

besteedde aan de buitentalige factoren, vormen juist deze factoren de belangrijkste aandachtspunten van de twee andere strekkingen.

²⁵² Mey, *Pragmatics*, blz. 4.

²⁵³ Mey, *Pragmatics*, blz. 4.

²⁵⁴ Brown en Yule, *Discourse Analysis*, blz. 23.

²⁵⁵ Verschuieren, Östman en Blommaert, *Handbook of Pragmatics. Manual*, blz. ix.

²⁵⁶ Verschuieren, *The pragmatic perspective*, blz. 1.

²⁵⁷ Mey, *Pragmatics*, blz. 6.

²⁵⁸ Brown en Yule, *Discourse Analysis*, blz. 26.

Het theoretische uitgangspunt van de drie definities is dat taalgebruik in de maatschappelijke context gebed zit. Dit uitgangspunt sluit erg goed aan bij de ideeën van De Saussure en Laclau en Mouffe . Aldus hanteren ze een dynamisch (historisch) perspectief op taalgebruik:

‘Taalgebruiksvormen zijn daarenboven historische objecten met een complexe en sterk veranderlijke structuur, waarvan de ingebedheid in bredere socioculturele en economische patronen de essentie van hun wezen uitmaakt’²⁵⁹.

Hieruit volgt dat pragmatici niet de Taal als hun studieobject beschouwen, maar wel het concrete taalgebruik (Sprak):

‘Het is boven alles een perspectief op taal, dat ervan uitgaat dat taal een functioneel en gecontextualiseerd fenomeen is. De meeste aandacht gaat (...) dan ook uit naar de analyse van concrete vormen van taalgebruik en de wijze waarop deze samenhangen met buitentalige factoren (...)’²⁶⁰.

Mey verduidelijkt verder:

‘Whatever the outcome of our quest for a definition and delimitation, the language user is in the center of attention in pragmatics’²⁶¹.

Volgens Verschueren maakt een taalgebruiker voortdurend (bewuste of onbewuste) linguïstische keuzes om de beoogde doelstellingen te realiseren. Een theorie van het taalgebruik moet dan ook opgevat worden als de studie van mechanismen en motivaties die de keuzes bepalen en de resultaten die ze hebben of die beoogd worden. Hij voegt er meteen aan toe dat dit een uitermate uitgebreide opdracht is en dat derhalve keuzes gemaakt moeten worden²⁶². Hiermee benadrukt hij opnieuw het probleemstellende karakter van de linguïstische pragmatiek: men onderzoekt *wat* in de teksten staat (de inhoudsanalyse), *wie* wat zegt (de vertooganalyse) en *waarom* men iets zegt binnen een bepaalde politieke, sociale, economische, culturele en ideologische context (de pragmatiek).

In de praktijk gaat men de volgende fenomenen onderzoeken²⁶³: (1) verwoordingpatronen en –strategieën. Woorden en structuren dragen geen autonome betekenis. Het is even belangrijk te onderzoeken welke grammaticale en lexicale keuzen worden gemaakt door taalgebruikers,

---

²⁵⁹ Blommaert en Verschueren, *Het Belgische migrantendebat*, blz. 24.

²⁶⁰ Blommaert en Verschueren, *Taal- en groepsverhoudingen* ..., blz. 1.

²⁶¹ Mey, *Pragmatics*, blz. 5.

²⁶² Verschueren, *The pragmatic perspective*, blz. 2.

²⁶³ Blommaert en Verschueren, *Debating Diversity*, blz. 33-34. Blommaert en Verschueren, *Het Belgische migrantendebat*, blz. 25-26.

en op welke wijze deze keuzen door onderwerp en context worden beïnvloed. (2) Impliciete informatie. Het gaat hierbij om implicaties en presupposities die duiden op een vooronderstelde algemene kennis die een even essentieel deel uitmaakt van de boodschap als expliciete uitspraken en mededelingen. (3) Globale betekenisgehelen. De wijze waarop (expliciete zowel als impliciete) informatie in een samenhangend geheel wordt gegoten is eveneens minstens even belangrijk als de individuele uitspraken of de som daarvan. Coherentie en recursiviteit scheppen betekenis-netwerken, waarin sociale patronen van zingeving verwerkt zitten.

Blommaert en Verschueren benadrukken verder dat ook de onderzoeker naar coherentie moet streven. Met coherentie in deze context wordt bedoeld dat men voldoende onderzoeksmateriaal ter beschikking moet hebben en dat de vaststellingen van systematische aard moeten zijn. Het is met andere woorden uit den boze om citaten uit hun context te trekken en daar conclusies aan vast te knopen²⁶⁴.

4.2 De Critical Discourse Analysis

Norman Fairclough beschouwt ‘discourse’ als een gebruik van taal dat gezien moet worden als een vorm van sociale praktijk²⁶⁵. Hij omschrijft ‘critique’ als ‘het zichtbaar maken van de onderlinge verbondenheid van dingen’²⁶⁶ en ‘discourse analysis’ als ‘de analyse van hoe teksten werken binnen de socioculturele praktijk’²⁶⁷. Uit deze definiëring komen de verschillen tussen de linguïstische pragmatiek en de CDA niet echt naar voren. De geringe verschillen blijken ook uit het feit dat Mey de term critical pragmatics hanteert voor de Lancaster School (het centrum van Fairclough en zijn medewerkers)²⁶⁸. Er blijken evenwel grote verschillen te bestaan tussen de Europese en de Anglo-Amerikaanse tak van

---

²⁶⁴ Blommaert en Verschueren, *Debating Diversity*, blz. 35-36.

²⁶⁵ Fairclough, *Critical Discourse Analysis*, blz. 7.

²⁶⁶ Fairclough, *Critical Discourse Analysis*, blz. 36. Ook Horkheimer, één van de grondleggers van de kritische theorie, maakt hetzelfde onderscheid tussen de traditionele, burgerlijke voorstelling van theorie en de kritische: ‘In waarheid is het leven van de maatschappij echter het resultaat van de gezamenlijke arbeid van de verschillende sectoren van productie en al functioneert de arbeidsverdeling onder de kapitalistische produktiewijze niet anders dan slecht, zo zijn haar sectoren, ook de wetenschap, toch niet als zelfstandig en onafhankelijk te beschouwen. [...] Ze zijn momenten van het maatschappelijke productieproces, ook al zijn ze zelf weinig of helemaal niet productief in eigenlijke zin. De schijn van de zelfstandigheid van arbeidsprocessen, waarvan het verloop af te leiden zou zijn uit een innerlijk wezen van hun object, komt overeen met de schijnbare vrijheid van de economische subjecten in de burgerlijke maatschappij. Ze geloven dat ze handelen volgens individuele beslissingen, terwijl ze zelfs nog in hun meest gecompliceerde calculaties exponenten van het onoverzichtelijke maatschappelijke mechanisme zijn. Het valse bewustzijn van de burgerlijke geleerde in het liberalistische tijdperk komt in de meest verschillende filosofische systemen tot uitdrukking’. Horkheimer, *Traditionele en kritische theorie*, blz. 88-89.

²⁶⁷ Fairclough, *Critical Discourse Analysis*, blz. 7.

linguïstische pragmatiek. De Europese linguïstische pragmatiek zou sterker aanleunen bij de CDA dan bij haar Amerikaanse zuster. In zijn bespreking van de Amerikaanse linguïstische pragmatiek stelt Fairclough dat de

*'main weakness of [Angelsaksische, DN] pragmatics from a critical point of view is its individualism: 'action' is thought of atomistically as emanating from the individual, and is often conceptualized in terms of 'strategies' adopted by the individual speaker to achieve her 'goals' or 'intentions'. This understates the extent to which people are caught up in, constrained by and indeed derive their individual identities from social conventions [...]. And it correspondingly overstates the extent to which people manipulate language for strategic purposes*²⁶⁹.

Ook uit de definiëring van Verschueren, Östman en Blommaert en Mey kwam de ingebedheid van het taalgebruik in de maatschappelijke structuren nadrukkelijk naar voor.

Ruth Wodak beschreef de principes die volgens haar de CDA karakteriseren²⁷⁰:

- De beoefenaars van CDA zijn politiek betrokken²⁷¹ en willen ongelijkheid en onrechtvaardigheid ontbloten, ideologieën denaturaliseren, dominantie- en machtsstructuren demystifiëren. Bovendien streven ze ernaar om de onderdrukten bewust te maken van deze verschijnselen.
- De CDA hanteert een probleemgerichte benadering door taalgedrag in alledaagse situaties met onmiddellijke en actuele sociale relevantie te onderzoeken. Daarbij bekommeren ze zich weinig om disciplines, scholen of theorieën en proberen ze via hun onderzoek de bestudeerde fenomenen beter te begrijpen en zo mogelijk te veranderen.
- De CDA beschouwt de taal en de sociale realiteit niet als afzonderlijke entiteiten, maar als factoren die in een dialectische relatie met elkaar staan.
- De CDA beschouwt de sociale realiteit als te complex om zich te beperken tot één wetenschappelijke discipline en kenmerkt zich door een intense interdisciplinariteit.
- De CDA hanteert een historisch perspectief.
- De CDA ziet het discours aan voor een vorm van sociale actie, gedetermineerd door waarden, sociale normen, conventies en sociale praktijken en altijd beperkt en beïnvloed door machtsstructuren en historische processen.
- Betekenissen worden beschouwd als sociale constructies.

---

²⁶⁸ Mey, *Pragmatics*, blz. 316.

²⁶⁹ Fairclough, *Language and Power*, blz. 9.

²⁷⁰ Wodak, *Critical Linguistics and Critical Discourse Analysis*, blz. 205-207.

- Het CDA-onderzoek moet aanleiding geven tot de praktische implementatie van de conclusies zoals richtlijnen voor niet-discriminerend taalgedrag.
- De CDA streeft naar kritische taaltheorievorming.

Met uitzondering van het tweede kan ik mij in deze principes erg goed vinden. Wat mij in het bijzonder aanspreekt is de geëngageerde vorm van onderzoek en de poging om de bevindingen in de dagelijkse realiteit toe te passen. Dat Wodak de theoretische aspecten van het onderzoek onderwaardeert, verwondert mij enigszins. Op dat vlak hou ik er een andere overtuiging op na.

---

²⁷¹ In navolging van Horkheimer en de Frankfurter Schule vinden ze het nastreven van neutraliteit niet relevant, want onbestaande. Hiervoor verwijs ik nogmaals naar het citaat van Horkheimer (voetnoot 238)

Hoofdstuk 5

De operationalisering van de analysemethode

In dit hoofdstuk zal ik het onderzoeksstramien uiteenzetten dat ik tijdens het onderzoek zal volgen. Door haar uitgesproken interdisciplinair karakter wordt tekstanalyse in velerlei onderzoek toegepast: literaire benaderingen, telefoongesprekken, nieuwe communicatievormen (internet, chatten, ...), maar ook doktersconsultaties, kinderopvang, onderwijsvormen, krantenanalyses, ... Er kunnen dan ook uiteenlopende strategieën toegepast worden. In mijn geval kwam het er uiteraard op aan om de theoretische uitgangspunten ‘werkbaar’ te maken. Ik heb het onderzoek daarom in twee grote delen onderverdeeld. (1) Het microniveau van het onderzoek: de analyse van de afzonderlijke tekens en hun onderlinge relaties. De onderzoeksprincipes daarvoor haalde ik hoofdzakelijk uit vier werken: het hoofdstuk ‘Doing Discourse Analysis’ van Norman Fairclough²⁷², het introductiewerk van Jacob Mey²⁷³, de onderzoeksmethode die Jeroen Devriendt hanteerde²⁷⁴ en de structuralistische benadering van Raymond Corbey²⁷⁵. Als er uit bijkomende werken werd geput, wordt dit in de voetnoten aangeduid. (2) Het macroniveau van het onderzoek: de globale betekenisgehelen. Hierin zal ik de theorie van Laclau en Mouffe toepassen op de teksten Jef Van Bilsen.

5.1 De woordkeuze en –betekenis

De woordenschat kan, afhankelijk van het doel van het onderzoek, op uiteenlopende manieren geanalyseerd worden. Ik heb ervoor geopteerd om de structuralistische benadering te volgen. Uit de bespreking van de belangrijkste Saussuriaanse begrippen leidde ik in het besluit af dat het onderzoek van de tekens drie dimensies moet bevatten: het onderzoek naar het teken zelf en de syntagmatische en de paradigmatische relaties. (III 2.5)

Het onderzoek naar de paradigmatische en syntagmatische relaties baseer ik op de inzichten van Raymond Corbey. Volgens hem werd het koloniale discours over Afrika gekenmerkt door een structurele paradigmatische en syntagmatische opbouw. De **paradigmatische opbouw** bestond uit fundamentele en abstracte tegenstellingen: Europa tegenover Afrika, hoog tegenover laag, menselijk tegenover dierlijk, beschaafd tegenover primitief, christelijk

---

²⁷² Fairclough, *Discourse and Social Change*, blz. 225-240.

²⁷³ Mey, *Pragmatics*, blz. 37-124 en 171-320.

²⁷⁴ Devriendt, *Afro-Amerikanen over Amerika en Afrika*, blz. 1-16.

tegenover heidens, blank tegenover zwart, ontwikkeld tegenover onderontwikkeld, volwassen tegenover kinderlijk, geest tegenover lichaam en ratio tegenover driften. Dit gaf aanleiding tot twee aparte **semantische velden**: Het eerste bestond uit de betekenaars Europa, hoog, menselijk, beschaafd, christelijk, blank, ontwikkeld, volwassen, geest en ratio. Het tweede omvatte de betekenaars Afrika, laag, dierlijk, primitief, heidens, zwart, onderontwikkeld, kinderlijk, lichaam, driften. De betekenaars van deze semantische velden werden via de **syntagmatische relaties** gecombineerd tot een narratieve structuur. In het eerste deel werd ook al gesteld dat deze narratieve structuur grote gelijkenissen vertoonde met een heldenepos: de Europeaan als redder in nood die Afrika zal redden uit de achterlijkheid. Op basis van deze narratieve structuur legitimeren de Europeanen hun *mission civilisatrice* of *white man's burden*. Ik zal nagaan in hoeverre deze paradigmatische en syntagmatische relaties ook in het werk van Jef Van Bilsen voorkomen.

5.2 De grammatica

De belangrijkste onderzoeksobjecten binnen de grammatica zijn de zinsdelen en de zinnen. Taalgebruikers maken voortdurend keuzes over de vorm en de structuur van de zinsdelen. De keuzes worden onder andere bepaald door hun visie op de sociale identiteiten, de sociale relaties, de kennis en het geloof. Een voorbeeld: een krantenkop kan duidelijke indicaties over de overtuiging van de reporter (krant) geven. Zo kan een bedrijfsherstructurering met ontslagen voorgesteld worden als '400 arbeiders op straat bij Philips' of als 'Philips rationaliseert productiecapaciteit'. De verschillende geladenheid van beide zinnen die over dezelfde herstructurering berichten, is meteen duidelijk.

Ook de werkwoorden geven ons duidelijke aanwijzingen en wel op twee vlakken: (1) de keuze voor de actieve of de passieve zinsconstructie. Door deze keuze bepaalt de auteur waarop hij de meeste aandacht laat rusten. Hij beklemtoont het standpunt van wie de handeling ondergaat of van wie handelt. Het belang van dit nuanceverschil merken we duidelijk bij het volgende voorbeeld. Zin 1: 'Dief schiet agent dood'. Zin 2: 'Agent wordt vermoord'. Naast de geladenheid van de woorden, is het ontbreken van de dader cruciaal in zin 2. Het onpersoonlijke karakter van de agressie zorgt ervoor dat alle aandacht naar het slachtoffer - de agent - gaat. De essentie van dat bericht is de moord op een agent. Zin 1 daarentegen hanteert een minder geladen woordgebruik en stelt de dader centraal. Men zou

---

²⁷⁵ Corbey, *Wildheid en beschaving*, blz. 82-96.

zich kunnen afvragen waarom de dief schoot. In zin 2 heeft men het gevoel dat de agent doelbewust vermoord werd en krijgt men sympathie voor het slachtoffer. In zin 1 zou in extremis de dief als slachtoffer beschouwd kunnen worden. Men moet evenwel oppassen met grootse interpretaties van kleine tekstfragmenten. Blommaert en Verschueren wezen er al op: het moeten terugkerende en systematische vaststellingen zijn.

Ook (2) zullen we aandacht besteden aan de modale werkwoorden. Deze werkwoorden drukken uit hoe iemand naar een handeling toe beweegt. Maar de keuze van het werkwoord is anderzijds ook sterk bepalend voor de interpretatie van de lezer. Men kan wijzen op de mogelijkheid, de noodzaak, de waarschijnlijkheid, de goedkeuring van een bepaalde handeling, ... Werkwoorden als kunnen, moeten, willen, verbinden een zware emotionele geladenheid aan het spreken. Er wordt niet alleen informatie verstrekt, maar er kan ook dwang of aandrang gesuggereerd worden. Een journalist die vooruitblijkt op een voetbalwedstrijd kan grote invloed uitoefenen op de betekenis of de perceptie van zijn boodschap bij de liefhebber. ‘We kunnen winnen’ bedoelt iets anders en is anders te interpreteren als ‘we moeten winnen’ of ‘we zullen winnen’.

5.3 Stijlfiguren

Ik maak het onderscheid tussen metaforen, stereotypen en beschrijvingen in termen van aantallen. *Metaforen* leggen een link tussen twee zaken die in feite niets met elkaar te maken hebben. De relatie is gecreëerd en bestaat enkel in het hoofd van de spreker. Een gekend voorbeeld is de sportmetafoor: voetbal is oorlog. Op zich bestaat er geen directe relatie tussen de twee, want voetbal spelen en oorlog voeren zijn twee verschillende activiteiten. Het gebruik van de metafoor zorgt ervoor dat men maar op een beperkt aantal kenmerken gaat letten. Men zal zich vooral richten op de gelijkenissen tussen voetbal en oorlog (aanval, tactiek, overwinning, doelschot, ...). Op die manier worden andere zaken onderbelicht of vergeten. Zo verwijst de metafoor niet op de vriendschappelijkheid die aanwezig kan zijn, wordt het ontspannende karakter ervan vergeten, wijst het niet op de zakelijke belangen die in het spel aanwezig zijn. Enkel het agressieve karakter – het spel op leven en dood – krijgt de volle aandacht. Op die manier ontstaat door de vereenvoudigingen en vertekeningen een verstoord beeld. De eigenschappen die toegekend worden zijn niet ‘natuurlijk’, maar worden door de spreker gecreëerd.

Het is een eigenschap van het cognitieve denken dat een enorme hoeveelheid informatie gereduceerd wordt. Op die manier ontstaan er veralgemeningen en categorieën. *Stereotypen* daarentegen zijn verkeerd toegepaste veralgemeningen. Bij het indelen van mensen in categorieën zoals rassen, religies, culturen en dergelijke, zijn we geneigd informatie te elimineren die zou bijdragen tot een genuanceerder en complexer beeld. De niet-kritische overname van stereotypen kan gevaarlijk zijn. Op voorhand vormt men zich een beeld van een persoon omdat hij bij deze of gene groep behoort. Die persoon kan zijn uniek-zijn niet (direct) tonen. Het stereotiepe vooroordeel dat over de groep circuleert, bepaalt het individu. ‘Afrikanen zijn lui’ is een goed voorbeeld van een dergelijk, wijdverspreid stereotype. Bovendien kan het stereotype enkel gevormd worden via een antagonisme. De overtuiging dat Afrikanen lui zijn, kan men enkel baseren op het idee dat andere groepen meer werken. Ook positieve stereotypen zijn gevaarlijk omdat ze negatief geïnterpreteerd kunnen worden en een antagonisme veroorzaken. De uitspraak ‘Vlamingen zijn harde werkers’ kan erop wijzen dat de spreker vindt dat Vlamingen geen levensvreugde kennen.

Als apart onderdeel ga ik ook dieper in op de *beschrijvingen* van groepen of gebeurtenissen *in termen van aantallen*. Als men het voorbeeld neemt van een bedrijfsstaking is er een groot verschil in beeldvorming tussen de mededelingen dat ‘123 werknemers staakten’, ‘een aantal werknemers staakten’ of ‘75% van de werknemers staakten’. Het aantal mensen dat gestaakt heeft, verandert uiteraard niet, maar toch is er een groot verschil in de wijze waarop het belang van de staking wordt aangevoeld. De spreker kan er belang bij hebben vaag of juist heel concreet te zijn. Dit spel van hoeveelheden valt verder op bij de overdrijvingen (hyperbolen) of minimaliseringen. De overdrijving kan de sterkte van de wij-groep ophemelen, maar anderzijds de tegenpartij ook in een minder goed daglicht stellen zoals in de zin ‘een ontelbaar aantal slachtoffers kwam om het leven’. Ook het minimaliseren laat dergelijke manipulaties toe. De lezer weet immers meestal de relatieve waarde van de cijfergegevens niet. Bovendien kunnen de handelingen van de tegenpartij in het belachelijke of zinledige getrokken worden. De zin ‘wij vroegen slechts een minieme tegenprestatie voor deze royale vergoeding’ maakt beide duidelijk. Deze benoemingsstrategie beperkt zich niet tot een nummering, maar schijnt ook door in het typeren van groepen. De keuze om abstract of concreet, om algemeen of specifiek te blijven, heeft een belangrijke impact op de inhoud. Ook het gebruik van eigennamen en persoonlijke voornaamwoorden is in dit kader erg belangrijk. Het kan voor de lezer belangrijk zijn te achterhalen wie ‘zij’ of ‘wij’ zijn. Hierdoor kan men achterhalen wie de auteur voor verschillende groepen aanziet en of hij de Ander stigmatiseert.

5.4 Impliciete informatie

De analyse van de verschillende definiëringen van linguïstische pragmatiek en CDA maakte het belang van de maatschappelijke context duidelijk. Context is een statisch begrip dat omschreven kan worden als

‘de voortdurend veranderende omgevingsfactoren, in hun ruimste zin, die het de taalgebruikers toelaten om met elkaar in interactie te staan, en waardoor de taalkundige uitdrukkingen begrijpelijk worden’²⁷⁶.

Mey geeft een sprekend voorbeeld dat het belang van de context aantoont: de betekenis van de zin ‘we hebben je moeder al lang niet meer bezocht’ zal duidelijk anders zijn wanneer een koppel dit zegt tijdens een maaltijd in de eetkamer, dan wanneer het gezegd wordt terwijl ze in de lokale zoo de nijlpaarden gadeslaan²⁷⁷.

De contextgebondenheid van taal stelt ons in staat om op een begrijpelijke manier te communiceren zonder daarbij elke nuance in ons vertoog te verduidelijken. Hieruit volgt dat er veel onuitgesproken communicatie zit in ons taalgebruik. Het gaat hierbij meestal om vooronderstelde algemene kennis die net zo belangrijk is als expliciete uitspraken en mededelingen. Het is dan ook erg belangrijk om die onuitgesproken communicatie grondig te analyseren. Er bestaan verschillende vormen van impliciete informatie waarvoor telkens een andere strategie gevolgd moet worden. Ik zal achtereenvolgens ingaan op deiktische elementen, presupposities, negaties, ironie, implicaturen en verzwegen informatie.

Ook aan de relatie tussen een bepaalde tekst en andere teksten moet aandacht besteed worden. Elke tekst heeft een communicatief aspect: elke tekst is een antwoord op vorige teksten en anticipeert op toekomstige teksten. Intertekstualiteit impliceert

‘the insertion of history (society) into a text and of this text into history’²⁷⁸.

‘The insertion of history into a text’ betekent dat nieuwe teksten oude teksten absorberen en er ook uit voortkomen. Teksten zijn de voornaamste artefacten waaruit geschiedenis gemaakt wordt. ‘The insertion of text into history’ betekent dat een nieuwe tekst een antwoord, een

---

²⁷⁶ Mey, *Pragmatics*, blz. 39.

²⁷⁷ Mey, *Pragmatics*, blz. 41.

²⁷⁸ Fairclough, *Discourse and Social Change*, blz. 102.

heraccentuering en een herbewerking is van een vroegere tekst. Het helpt mee geschiedenis maken en draagt bij tot wijdere processen van verandering.

Er is een belangrijke relatie tussen intertekstualiteit en hegemonie. Het concept van de intertekstualiteit benadrukt de productiviteit van teksten: men moet zich de vraag stellen hoe de oude teksten en de bestaande discursieve conventies door de nieuwe teksten getransformeerd worden. De productiviteit van de nieuwe teksten is niet eindeloos en wordt gehinderd door sociale beperkingen en de machtsrelaties. De theorie van de intertekstualiteit moet dus gecombineerd worden met een theorie over machtsrelaties en hoe deze de sociale structuren en praktijken vormgeven (en erdoor zijn vormgegeven). In het deel over de theorie van De Saussure en Laclau en Mouffe ben ik hier al uitgebreid op ingegaan.

Intertekstualiteit is de bron van de ambivalentie die vele teksten kenmerkt. Als de oppervlakte van de tekst bestaat uit verschillende andere teksten, is de intertekstuele relatie van de tekst niet altijd duidelijk: (1) de verschillende woorden en tekstdelen kunnen een andere inhoud hebben, zodat 'de' inhoud van de tekst niet altijd duidelijk is. (2) Het is vaak onduidelijk wat de oorsprong is van de 'vreemde' tekstdelen en hoe ze geïntegreerd werden. Stel dat de volgende mededeling in een krant staat: 'de studenten Geschiedenis van de Universiteit Gent vonden de lessen erg aangenaam'. In deze zin heerst er ambivalentie over de oorsprong van de uitspraak: geeft de journalist de woorden van de studenten weer of heeft hij de informatie van een derde? Het is ook niet duidelijk of de studenten expliciet stelden dat ze de lessen erg aangenaam vonden. Het zou ook kunnen dat de reporter meende, dit uit de reacties van de studenten te kunnen opmaken.

5.4.1 Deiktische elementen

De zogenaamde deiktische elementen zijn een uitstekende illustratie van het belang van de context in het taalkundig onderzoek. Deiktische elementen zijn woorden als *hier*, *nu*, *ik*, *we*, *dit*, en *dat*. Om deze tekstelementen te kunnen analyseren, moet men (minstens) weten wie de spreker is en welke het tijdstip van de tekstproductie was²⁷⁹.

5.4.2 Presupposities

---

²⁷⁹ Brown en Yule, *Discourse Analysis*, blz. 27.

Presupposities zijn voorstellingen die door de auteur als ‘gegeven’ worden beschouwd (al is het niet altijd duidelijk waarom). Men kan presupposities op verschillende manieren opsporen. Bijvoorbeeld door het voegwoord ‘dat’ voor werkwoorden als ‘vergeten’, ‘spijten’, ‘realiseren’, ... In de zin ‘ik was vergeten dat je getrouwd was’ merken we twee presupposities: (1) dat de spreker vroeger al wist dat de ander getrouwd was. (2) dat de ander getrouwd is. Ook bepalende lidwoorden geven presupposities aan. ‘De Sovjetdreiging is geweken’ vooronderstelt dat er ooit een Sovjetdreiging is geweest.

Vaak is de ‘andere’ tekst (waar de presuppositie op gebaseerd is) geen specifieke of identificeerbare tekst, maar eerder een algemene veronderstelling die ruim verspreid is. Omdat presupposities informatie verstrekken die schijnbaar al gekend is, zijn het effectieve strategieën om mensen te manipuleren. Een presuppositie bekleedt dus een ambigue positie. De ingebouwde kennis kan nieuw zijn, maar omdat ze in de uiting zelf vervat zit, neemt het publiek ze voor waar aan en ervaart het deze niet als een kennisoverdracht. Volgens Marina Sbisà heeft een presuppositie een informatief en een persuasief karakter. Het is niet zozeer belangrijk te weten welke informatie gedeeld is door spreker en toehoorder, maar wel welke opvattingen de spreker als gedeeld wil zien. Deze normatieve geladenheid zorgt ervoor dat presupposities moeilijk weerlegbaar zijn. Als we overtuigd zijn dat de presuppositie van de gesprekspartner niet klopt, geloven we dat de gegeven informatie fout is. Het is in dergelijke gevallen evenwel erg moeilijk om de gesprekspartner daarop te wijzen omdat die de informatie als ‘gegeven’ beschouwt. Een opmerking hieromtrent zou de verdere communicatie waarschijnlijk onmogelijk maken²⁸⁰.

Bij de kennisoverdracht van de presuppositie zijn vijf situaties denkbaar. We stellen dit schematisch voor: het respectievelijke standpunt van de spreker en de toehoorder. De spreker kan veronderstellen dat de toehoorder de informatie kent, niet kent of hij kan daarover in het ongewisse verkeren. De toehoorder kent de informatie wel of hij kent ze niet.

	Veronderstelling van de spreker	Kennis van de toehoorder
Situatie 1	JA	JA
Situatie 2	JA	NEE
Situatie 3	ONWETEND	
Situatie 4	NEE	NEE
Situatie 5	NEE	JA

²⁸⁰ Sbisà, *Ideology and the persuasive use of presupposition*, blz. 503.

De vooronderstellingen van de spreker zijn erg belangrijk voor de manier waarop hij de presuppositie verwoordt. In situatie 1 en 2 vooronderstelt de spreker dat de toehoorder de informatie kent. In deze gevallen zal de informatie subtiel in de uiting vervat zitten. Vooral in situatie 2 is het gevaar voor manipulatie van de toehoorder groot. In de situaties 3, 4 en 5 vooronderstelt de spreker, al dan niet terecht, dat de toehoorder de informatie niet kent. Meestal zal de informatie dan ook opvallender meegedeeld worden. Sbisà concludeert dat:

'[Presuppositions] may act as a powerful tool for the organization of approval [...]: they combine common sense, elements of 'false conscience' and other heterogeneous socio-cultural or evaluative assumptions into a mixture which, conveyed with the complicity of norms of discourse, seems to evade critical analysis'. [...] Thus by facilitating both presupposition explication and the monitoring of it, research on presuppositions can help improve reading and comprehension skills in general, and in particular promote and foster criticism of implicitly transmitted ideological contents'²⁸¹.

5.4.3 Negaties

Negatieve zinnen worden vaak aangewend voor polemische doeleinden. Ze bevatten een bijzondere vorm van presuppositie: de andere tekst wordt enkel geïntegreerd om de inhoud ervan te ontkennen en te weerleggen. De negatie is makkelijk op te sporen wanneer die grammaticaal in de zin verwerkt zit. Negaties kunnen evenwel ook subtieler in de zin verwerkt worden. Bv. 'De onzinkbaarheid van de Titanic was een mythe'. In het eerste deel van de zin merken we de vooronderstelling dat de Titanic onzinkbaar was. In het tweede deel van de zin wordt die evenwel ontkend. De negatie zit niet grammaticaal in de zin verwerkt (de zin is niet negatief), maar semantisch. Mey merkt op dat:

'a semantic notion of presupposition merely links sentences together on the basis of what is true or false. [...] It is important not only to record what people say, but to figure out why they say things, and why they say them the way they do'²⁸².

5.4.4 Ironie

Vaak wordt ironie gedefinieerd als 'iets zeggen terwijl men iets anders bedoelt'. Deze visie heeft een beperkte gebruikswaarde in onze analyse omdat het de intertekstuele natuur van ironie miskent: ironie 'echoot' een uitspraak van iemand anders. Stel dat een spreker net voor het vertrek op een uitstap zegt dat het een prachtige dag is om te picknicken. Bij aankomst

---

²⁸¹ Sbisà, *Ideology and the persuasive use of presupposition*, blz. 506-507.

²⁸² Mey, *Pragmatics*, blz. 186-187.

blijkt het te regenen; daarop herhaalt de gesprekspartner dat het een prachtige dag is om te picknicken. Een identieke uitspraak die evenwel een volledig andere betekenis heeft. De echte functie van deze uitspraak is de weergave van het negatieve gevoel dat bij de spreker overheerst. De herkenning van ironie is dus afhankelijk van de mogelijkheid van de analist om verschillende geladenheid van een identieke uitspraak te onderkennen.

5.4.5 Implicatuur

Het woord implicatuur is afkomstig van het Latijnse werkwoord *plicare* (vouwen). Het duidt dus dat aan wat in het taalgebruik ‘gevouwen’ is, wat impliciet gelaten wordt²⁸³. De boodschap zit niet letterlijk in de tekst verwerkt, maar kan er wel uit afgeleid worden. Bij het lezen van een tekst maakt de lezer veronderstellingen en koestert hij verwachtingen. Het verdere verloop van de tekst bevestigt of ontkracht dan de veronderstellingen en verwachtingen. Om sluitende uitspraken te kunnen doen over implicaturen is het noodzakelijk de context goed te kennen. Men kan dus pas zekerheid verkrijgen over de implicaturen als dezelfde vaststelling herhaaldelijk gemaakt wordt. Doordat ik een groot deel van het werk van Jef Van Bilsen tussen 1947 en 1960 zal behandelen, hoop ik de veronderstellingen te kunnen onderbouwen.

5.4.6 Verzwegen informatie

Het is ook erg belangrijk om in de bronnen ook de informatie die niet gegeven wordt te analyseren. Welke onderwerpen worden uit de weg gegaan? Bij het volgen van argumentatielijnen valt dit zeker op. Als iemand aan de hand van de geschiedenis iets wil bewijzen, kan de zaak verdraaid worden door het bewust achterhouden van belangrijke informatie. Als onderzoeker is het van groot belang daarop te letten. Dit zal immers aantonen welke doelstellingen men met de argumentatie wil bereiken. Een doorgedreven tekstanalyse kan onthullen wat de schrijver wenst te verzwijgen. Het retoucheren in de fotografie is een gelijkaardige procedure: men wist om een bepaalde reden zaken of personen weg. Het lijkt me in dit kader noodzakelijk om erop te wijzen, dat ik in dit onderzoek niet vertrek vanuit een positivistische ingesteldheid om ‘de’ waarheid bloot te leggen.

---

²⁸³ Mey, *Pragmatics*, blz. 45.

DEEL IV DE ANALYSE VAN DE GESCHRIFTEN
VAN JEF VAN BILSEN

Hoofdstuk 1

Inleiding

De inleiding en de eerste drie hoofdstukken bevatten de werkinstrumenten van deze eindverhandeling. Ik heb gepoogd om deze tot een persoonlijke en werkbaar strategie uit te bouwen waarmee ik het onderzoek kon aanvatten. Vanaf nu zal ik proberen om de uitgewerkte principes en methodologie een concrete toepassing te geven.

Alle bronnen waar ik uit put verschenen in de periode 1947-1959 als een tijdschriftartikel. Tot 1950 behandelde Jef van Bilsen voornamelijk economische onderwerpen. Tussen 1950 en 1954 schreef hij geen artikels meer omdat hij zich toen volledig op zijn nieuwe werkzaamheden als adjunct-kabinetschef op het ministerie van Onderwijs concentreerde. Deze tussenperiode vormde ook een overgangsfase voor zijn visies over de toekomstige evolutie van Kongo. Vanaf 1954 ging het gros van zijn artikels over politieke aangelegenheden. Dit is de reden waarom ik eerst deze denkbeelden zal analyseren en pas daarna de economische aspecten.

In zijn levensschets stond te lezen dat het bestaan van Jef Van Bilsen in oktober 1947 een nieuwe wending kreeg. Tijdens de lange vliegreis van Kongo naar Brussel had hij toen een intens gesprek met Alfred Marzorati. Dat bewuste gesprek bracht hem er toe om zich bezig te houden met wat ik de ‘ontwikkeling van de onderontwikkelden’ zou willen noemen. Het is niet overdreven te stellen dat de ‘ontwikkeling van de derde wereld’ een van de meest cruciale concepten van de 20ste-eeuwse geschiedenis vormt. Traditioneel slaat de ‘ontwikkeling’ van de ‘derde wereld’ vooral op economische aspecten. Voor Jef Van Bilsen heeft het woord evenwel een veel ruimere betekenis. In feite beoogt hij daarmee de volledige transformatie van de Kongolese maatschappij.

Een term als ‘ontwikkeling’ is een typevoorbeeld van wat Laclau en Mouffe ‘zwevende betekenaars’ noemen. Zwevende betekenaars zijn schijnbaar stabiele concepten, die in realiteit naar eigen goeddunken ingevuld kunnen worden. Het feit dat zwevende betekenaars vaak een ad hoc invulling krijgen en toch eenduidig lijken, verleent hun een enorm ideologisch potentieel. Aangezien het begrip ‘ontwikkeling’ centraal staat in het discours van Jef Van Bilsen, zal ik bijzondere aandacht besteden aan de manier waarop Van Bilsen het concreet invult. Welke lading dekt het woord? Wat moest er ontwikkeld worden? Waarom? Hoe? De analyse van dit begrip zal me helpen de structuur van het verdere onderzoek op te

stellen. Het volgende citaat zal ons voor het eerst laten kennis maken met de concrete invulling die Van Bilsen aan het woord geeft:

‘Développer et donc émanciper un pays, nécessite certes un équipement économique et social, une bonne administration, des institutions politiques, l’entente et l’union des habitants. Il faut avant tout des élites et des cadres composés d’hommes et de femmes nombreux et qualifiés’ (Planifier la formation des élites, 1958, blz.149).

De betekenaar ‘ontwikkeling’ blijkt te staan voor een proces dat uit een zestal elementen is samengesteld. Een ‘ontwikkeld’ land moet beschikken over: een economische uitrusting, een sociale uitrusting, een goede administratie, politieke instituties, sociale rust en gekwalificeerde kaders. Uit het verdere onderzoek zal blijken dat de elitevorming voor Van Bilsen hét fundament van de ontwikkeling is.

Men zou zich kunnen afvragen of de zes elementen die volgens Van Bilsen de ‘ontwikkeling’ uitmaken niet overal aanwezig zijn. Beschikt elke maatschappij niet over een economische en sociale uitrusting en over politieke instellingen? Een dergelijke vraag gaat van een descriptief, relativerend cultuurbegrip uit. Van Bilsen heeft hier evenwel een normatieve invulling van het cultuurbegrip voor ogen. Dat wordt al snel duidelijk als we dieper ingaan op de syntagmatische relaties en de narratieve structuur van het citaat. Ik stelde al dat de betekenaar ‘ontwikkeling’ in het discours van Jef Van Bilsen het knooppunt bij uitstek vormt. Onder de koepel van het ontwikkelingssyntagma zijn een aantal impliciete, structurerende denkbeelden met elkaar verbonden. Als Van Bilsen het over een ‘goede administratie’ heeft, betekent dit uiteraard een westerse bureaucratie. Een ‘economische uitrusting’ zijn de industriële, hoogtechnologische installaties en organisatievormen die in het Westen gangbaar zijn. De ‘sociale uitrusting’ staat gelijk aan het geheel van instituties die de westerse naoorlogse welvaartstaat uitmaken. Uiteraard heeft elke samenleving politieke instituties, maar Van Bilsen doelt op de instituties die de liberaal-democratische rechtstaat kenmerken. De hegemonie van het onderliggende normatieve en narratieve cultuurbegrip wordt duidelijk doordat Van Bilsen het niet hoeft te expliciteren. Elke lezer weet waar Van Bilsen naartoe wil. Het is algemeen aanvaard dat een individu en een bevolkingsgroep enkel een hoger mens-zijn kunnen bereiken door de westerse instituties en omgangsvormen over te nemen. Laclau en Mouffe zouden zeggen dat het de ‘sociale horizon’ van een specifieke maatschappelijke ordening vormt.

De narratieve dimensie van het citaat komt duidelijk tot uiting in de betekenaar ‘émanciper’. De ‘ontwikkeling’ is geen doelstelling op zich, maar het is een middel om de bevolking te emanciperen. De ‘ontwikkeling’ moet met andere woorden leiden tot een beter menszijn, tot een verheffing van de menselijke natuur.

Het komt niet zo vaak voor dat men in de koloniale literatuur een expliciete omschrijving van het begrip ‘ontwikkeling’ of ‘civilisatie’ terugvindt. Van Bilsen doet dit wel. We kunnen dit grotendeels verklaren vanuit het doel dat hij met zijn publicaties voor ogen had. Van Bilsen heeft een persuasieve en ideologische doelstelling: hij wenst zijn lezers te overtuigen van zijn denkbeelden. Dat we niet vaak expliciete omschrijvingen terugvinden, betekent uiteraard niet dat men geen duidelijk beeld heeft van het begrip ‘ontwikkeling’. Integendeel, het ontbreken van een duidelijke omschrijving legt een van de basispijlers van de koloniale ideologie bloot: de superioriteit van de Europese beschaving. Men beschouwt dit gegeven als dermate vanzelfsprekend dat het niet geëxpliciteerd hoeft te worden. Het Europese beschavingsmodel als ideale norm is dermate hegeemonisch dat twijfel over de grond van deze overtuiging grotendeels ontbreekt.

Uit deze vanzelfsprekendheid kunnen we al grotendeels het einddoel van de Kongolese ‘ontwikkeling’ distilleren. Meestal wordt het gelijkgesteld aan de Europeanisering ‘tout court’. Om deel te kunnen nemen aan de ‘vaart der volkeren’ moest Kongo het geheel van de Europese maatschappelijke structuren, waarden, gebruiken en ideeën overnemen. In feite hebben we hier te maken met een eigentijdse invulling van fundamenteel **platonische ideeën**:

*‘Platonism is implicit in the sharp distinction, social and legal, between Belgian philosopher-kings and the mass of the African producers; in the conception of education as primarily concerned with the transmission of certain unquestioned and unquestionable moral values, and intimately related to the status and function; in the belief that the thought and behavior of the mass is plastic, and can be refashioned by a benevolent, wise and highly trained elite; that the prime interest of the mass is in welfare and consumer goods – football and bicycles – not liberty; and in the conviction that it is possible, by expert administration, to arrest social and political change’ [...]*²⁸⁴.

Het boek ‘Politeia’ bevat de meest omvattende uitwerking van Plato’s ideale samenleving. Volgens Ton Lemaire is de ‘Politeia’ de oudste verhandeling over de ideale staat en de ideale beschaving. Plato is ervan overtuigd dat achter het veranderlijke, wisselvallige en

---

²⁸⁴ Hodgkin, *Nationalism in Colonial Africa*, blz. 52.

vergankelijke van de dagdagelijkse zintuiglijke waarnemingen een ‘Ideeënwereld’ zit, die door haar perfectie eeuwig en onveranderlijk is. De ‘Ideeënwereld’ kent een zekere hiërarchie, want ze wordt beheerst door een hoogste Idee, het Idee van het Goede. Omdat volgens Plato enkel de filosofen kennis kunnen nemen van het Goede, zijn zij de uitverkoren leiders²⁸⁵. Het lijkt mij dat een gelijkaardige redenering aan de grondslag van het koloniale beschavingsdenken ligt. Met dat verschil dat de filosofen door de kolonialen vervangen moeten worden.

Naast platonisch, zijn de uitgangspunten ook **homogeneïstisch** – beide concepten gaan uiteraard hand in hand. Het platonisme vooronderstelt het homogeneïsme. De ‘europeanisering’ als ideologisch concept vooronderstelt het idee dat Europeanen gelijkvormige kenmerken met elkaar delen. Om het met de woorden van Anderson te stellen: het vooronderstelt een ‘imagined community’. Bepaalde waarden en normen zijn dermate ‘unquestioned and unquestionable’ dat men er blindelings van uitgaat dat ze bij de referentiegroep aanwezig zijn²⁸⁶.

Het concept van de ‘ontwikkeling’ heeft uiteraard ook **strategische doelstellingen**. Ondanks – of misschien precies door - het dynamische karakter is het ontegensprekelijk een strategie om sociale revoluties te vermijden. Ik ben van mening dat dit een van de redenen is waarom het ontwikkelingsidee gedurende de twintigste eeuw – de revolutionaire eeuw bij uitstek - zoveel succes heeft gekend. ‘Ontwikkeling’ kan gezien worden als een boodschap van individuele en collectieve sociale promotie waarbij de spelregels en de doelstellingen door de heersende klasse bepaald worden. Jacob Mey benadrukt dat:

[A] particularly good way of exercising social control is to offset social differences by propagating the ideology of ‘social mobility’, by which everybody can make it to the top, and completely disregarding the fact that only few will actually make it there. [...] Nationally and worldwide, the ruling classes’ strategy has always been to propagate this false ‘social mobility’ as the panacea for all social evils. A competitive, ‘mobile’ consciousness, expanding downwards and spreading sideways from the ‘top’ is considered the best preventive measure against any social revolution²⁸⁷.

Dit standpunt werpt een ander licht op het ontwikkelingsdenken. Het is ongetwijfeld zo dat Van Bilsen overtuigd is dat de ontwikkeling van Kongo mogelijk en goed is. Maar, wat als

---

²⁸⁵ Lemaire, *Over de waarde van culturen*, blz. 31.

²⁸⁶ Anderson, *Imagined communities*, blz. 6.

we de ontwikkelingsideologie in deze ruimere context plaatsen? Kan het zijn dat het een onderdeel vormt van een overkoepelende discursieve formatie om de Westerse hegemonie in Afrika te bestendigen en te versterken? Op het eerste zicht lijkt dit een vergezochte hypothese. Het doet veronderstellen dat het ontwikkelingsdenken een geraffineerd complot is waarbij de imperialistische landen alle facetten van de realiteit controleren, manipuleren en naar hun hand zetten. Dat is uiteraard niet zo. Het spreekt vanzelf dat het maatschappelijke proces heel wat ingewikkelder is. Toch lijkt het me een vruchtbaar uitgangspunt, dat in de handen van Gramsci bovendien een subtiele uitwerking krijgt. Gramsci duidt de complexe band tussen boven- en onderbouw aan met het begrip 'historisch blok'. Zoals we in het derde deel (III 3.3) zagen is er binnen elk historisch blok steeds een bepaalde 'orde van het spreken' hegemonisch. Deze zorgt voor een maatschappelijke consensus waarin de ondergeschikte klassen zich gewillig en spontaan aan de heersende klasse onderwerpen. Dit komt onder meer omdat de ideologie een soort catharsis teweegbrengt. Met deze term duidt Aristoteles een proces aan waarbij de geest gezuiverd wordt van vrees, spanning en onrust en zo tot rust en harmonie wordt gebracht²⁸⁸. Het lijkt me dat het ontwikkelingsdenken voor een gelijkaardige catharsis zorgt. Door haar dynamisch karakter geeft het een bepaalde zin aan de menselijke activiteiten. Het geeft een welbepaald doel aan dat door de heersende klasse vorm gegeven wordt.

Poststructuralistische taaltheoretici zouden het ontwikkelingsdenken een 'discours' noemen. Michel Foucault omschrijft het begrip 'discours' onder meer als een 'regulated practice which accounts for a number of statements'. Hiermee benadrukt hij dat een discours onderhevig is aan een aantal regels. De taal is immers meer dan een transparant communicatiemiddel. Het is een systeem met eigen regels dat een determinerend effect heeft op de manier waarop individuen spreken, denken en handelen²⁸⁹.

Na deze eerste, korte toepassing van het theoretisch kader kunnen we tot de eigenlijke analyse van de denkbeelden van Jef Van Bilsen overgaan. Op het einde van het tweede deel ('Jef Van Bilsen') ging ik dieper in op zijn analyse van de koloniale situatie. Volgens hem heeft de naoorlogse internationale toestand een nieuwe context gecreëerd en moeten de koloniale machten daar rekening mee houden. Er dringt zich een grondige wijziging van de koloniale politiek op. De volgende elementen staan centraal in zijn analyse: op internationaal

---

²⁸⁷ Mey, *Whose language?*, blz. 147.

²⁸⁸ Devos, *Het spel en de regels*, blz. 4-5.

²⁸⁹ Mills, *Discourse*, blz. 7-8.

vlak zijn de gewijzigde machtsverhoudingen en de opkomst van de Verenigde Naties van cruciaal belang. Op Kongolees niveau is hij ervan overtuigd dat de politieke emancipatie van de inheemse bevolking onvermijdelijk is, dat de economie daarin een centrale rol speelt en dat men met de situatie in de naburige kolonies rekening moet houden. Op Belgisch niveau is hij ervan overtuigd dat de politieke klasse en de publieke opinie dringend voor de koloniale aangelegenheden gesensibiliseerd moeten worden.

Op basis van deze analyse stelt Van Bilsen een aantal oplossingen voor. De voornaamste inspiratie voor zijn voorstellen haalt hij uit de rapporten van de Voogdijraad. In 1949 stelt die voor de eerste maal een rapport omtrent het mandaatgebied Ruanda-Urundi op. Het rapport bevat de volgende aanbevelingen voor de koloniale overheid: (1) een algemene versnelling van de economische en sociale ontwikkeling, (2) de politieke emancipatie in samenwerking met de inheemse vorsten en elite, (3) de creatie van verkozen inheemse raden, (4) het sturen van een groter aantal geneesheren en agronomen, (5) de creatie van een universiteit en van niet-confessioneel middelbaar onderwijs, (6) het uitwerken van efficiëntere maatregelen tegen de hongersnood, (7) de afschaffing van de dwangarbeid, (8) een hogere belasting op de winsten van de mijnmaatschappijen, (9) een aanzienlijke verhoging van de salarissen, (10) de afschaffing van de bestaande strafmaatregelen voor inbreuken op het arbeidscontract door inheemse arbeiders²⁹⁰.

Van Bilsen neemt deze ideeën over en verwerkt ze in een globaal plan voor Kongo. Zoals gezegd beoogt hij de totale transformatie van de Kongolese maatschappij. Zijn plannen streven naar een ‘ontwikkelng’ van Kongo en omvatten naast politieke ook sociale en economische componenten. Ik heb ze in zes punten onderverdeeld. Ik zal vertrekken vanuit deze onderverdeling om de citaten te analyseren.

A. ALGEMEEN

1. België moest het principe van de Verenigde Naties, het zogenaamde ‘**primaat van de inheemse belangen**’, versneld en uitgebreid toepassen. Hij is ervan overtuigd dat dit principe met de Belgische belangen combineerbaar is.

B. POLITIEK EN SOCIAAL (Hoofdstuk 2)

---

²⁹⁰ Boesman (Van Bilsen), *L’Afrique belge et les Nations-Unies*, blz. 509.

2. De koloniale overheid moet versneld werk maken van de **politieke ontwikkeling en emancipatie van de inheemse bevolking** (2.1 en 2.2). Hiervoor moet het onderwijs verder uitgebouwd worden en moeten de intermenselijke relaties tussen de blanke en de zwarte bevolking verbeterd worden.
3. Wat de politieke structuur van Kongo betreft, pleit Van Bilsen voor een **progressieve democratisering** (2.3 en 2.4): vanaf het laagste niveau moesten planmatig steeds meer bevoegdheden aan de inheemse bevolking afgestaan worden. Op termijn zullen er ook inheemse ministers aangesteld moeten worden.
4. Op internationaal vlak is Van Bilsen gewonnen voor een **staatkundige associatie tussen België en een Kongolese Federatie** (2.5). Deze moet overkoepeld worden door de Koning, een gemengde regeringscommissie en een paritaire parlementaire raad. Bovendien meent hij dat Afrika in de Europese constructie (2.5) opgenomen moet worden.
5. België moet ook dringend een **positieve houding tegenover de Verenigde Naties** (2.6) aannemen. Volgens hem houdt dit in dat men moet afstappen van de Belgische thesis, alle gevraagde informatie moet verstrekken en een commissie van de Voogdijraad moet uitnodigen. De uitnodiging van een dergelijke commissie zou een belangrijk signaal zijn naar de buitenwereld en zou hen laten kennis maken met de enorme inspanningen die België levert.

C. ECONOMISCH (Hoofdstuk 3)

6. België en de overige Westerse landen moeten de **hulp aan de onderontwikkelde landen opdrijven**. Door de onderontwikkelde landen zicht te geven op een hoopvolle en betere toekomst zou de ‘vrije’ wereld zich versterken. In de economische ontwikkeling moeten de uitbouw van de basisuitrusting, de industrialisering en de herstructurering van de rurale sector centraal staan. Ondanks de kritieken die hij erop heeft, meent hij dat het Kongolese Tienjarenplan van 1949 een eerste belangrijke en goede stap vormt.

Hoofdstuk 2

De politieke emancipatie van Kongo

2.1 Inleiding

Op het einde van deel twee (II 3.2) zagen we dat Van Bilsen de mening toegedaan was dat een aantal interne en externe factoren noodwendig tot de politieke emancipatie van Kongo zouden leiden. Er bleek ook dat hij ervan overtuigd was dat de Belgische politieke en publieke opinie ruim onvoldoende aandacht aan de koloniale evoluties besteedden. Vanaf 1956 merkte hij enige verbetering, maar het bleef allemaal ‘too little, too late’.

Volgens Crawford Young ontbrak er daarnaast ook een traditie van kritisch academisch onderzoek over de koloniale aangelegenheden. Het onderzoek richtte zich hoofdzakelijk op sociale, economische en antropologische problemen. Het onderzoek naar de politieke aangelegenheden beperkte zich tot de mogelijke verbetering van het bestuursapparaat. Het voortbestaan van het systeem zelf werd door welhaast niemand in vraag gesteld²⁹¹. Zo veroorzaakte gouverneur-generaal Pierre Ryckmans in 1946 een schokgolf toen hij verklaarde dat ‘de dagen van het kolonialisme voorbij waren’²⁹². Hiermee bedoelde Ryckmans niet letterlijk dat België zijn laatste dagen als koloniale mogendheid telde. Wel integendeel, hij voorzag een schitterende toekomst voor het Belgische kolonialisme. Wat hij ermee duidelijk wilde maken was dat de periode van het *exploitatiekolonialisme* voorbij was en dat men aan de nieuwe fase van het *ontwikkelingskolonialisme* begonnen was. Het waren zoals gezegd witte raven die de toekomstige dekolonisering van Kongo ter sprake brachten. In hetzelfde jaar 1946 stelde Pierre Caprassé, de hoofdredacteur van de ‘*Courrier d’Afrique*’, 1985 als einddatum van het Belgische kolonialisme in Kongo voorop. De meeste koloniale reageerden schouderophalend en met een meewarige glimlach op zijn voorspellingen. Enkelen maakten van zijn artikel gebruik om over de toekomst na te denken. Volgens de een zou het regime nog minstens honderd jaar standhouden, anderen stelden nog 2 à 3 eeuwen voorop²⁹³. Toen Van Bilsen in 1958 het manifest van de groep Marzorati publiceerde, kon hij nog steeds beweren dat zij zich als enigen op de toekomstige politieke evolutie van Kongo zouden concentreren²⁹⁴.

---

²⁹¹ Young, *Introduction à la politique congolaise*, blz. 20.

²⁹² Ryckmans, *Étapes et jalons*, blz. 225.

²⁹³ Van Bilsen, *Pleidooi voor het Dertigjarenplan*, blz. 1185-1186.

²⁹⁴ Van Bilsen, *Synthèses*, blz. 123.

‘Ce ne sont ni la paix intérieure qui règne dans nos territoires, ni les conditions de vie minima, ni la sécurité sociale, ni les maisons modèles, ni les hôpitaux, ni même les carrières offertes demain aux indigènes instruits, qui donneront une réponse satisfaisante aux aspirations profondes qui gagnent nos populations: désir de prendre en mains des responsabilités politiques, volonté de participer à la conduite des affaires publiques, conscience du droit d’émancipation, de libération d’une tutelle même lorsque celle-ci est reconnue bienfaisante. Le Congo et le Ruanda-Urundi sont entrés, que nous le voulions ou non, dans la phase politique de leur développement. A Léopoldville, à Bukava, à Usumbura, dans tous les centres que j’ai parcourus, j’ai vu des indigènes préoccupés par le problème de leur émancipation, de la discrimination, de la ségrégation, de l’avenir de leur pays’ (Après un voyage en Afrique noire, 1955, blz. 927).

In de inleiding citeerde ik Thomas Hodgkin die stelt dat de Belgische koloniale politiek sterke gelijkenissen met het platonisme vertoont. Daaruit blijkt dat het een van de koloniale mythes was dat de Kongolese bevolking enkel in de materiële aspecten geïnteresseerd was en geen behoefte aan vrijheid had. Dit citaat van Jef Van Bilsen bevestigt de opvattingen van Hodgkin. Volgens hem zijn de eigenlijke wensen van de inheemse bevolking een volmaakt spiegelbeeld van de opvattingen van het koloniale establishment hierover: vrijheid en niet zozeer de bevrediging van materiële verlangens. Hij benadrukt met klem dat zowel Kongo als Ruanda-Urundi in de politieke fase van hun ontwikkeling zitten.

De inheemse bevolking bekommert zich volgens Van Bilsen over de problemen van de emancipatie, de discriminatie, de segregatie en de toekomst van het land. Hoe kan er een uitweg gevonden worden voor deze problemen? Welke oplossing stelt Van Bilsen voor?

2.2 De elitevorming

2.2.1 De noodzaak van het onderwijs

Voor Van Bilsen vormt het onderwijs de basis van elk maatschappelijk project. Via het onderwijs wil Van Bilsen een vijftal doelstellingen verwezenlijken: de ‘civilisering’ van Afrika, de ‘renaissance’ van de Afrikaanse cultuur, de maatschappelijke cohesie, de emancipatie van de bevolking en de democratisering.

2.2.1.1 De ‘civilisering’ van Afrika

‘Mais à côté et à travers l’instruction il faut avant tout songer à l’éducation. Ceci ne veut pas dire en premier lieu européanisation extérieure, mais sens moral, sens

des responsabilités, de l'honneur, du devoir, de l'intérêt général de la communauté. [...] Notre sens moral du devoir et des responsabilités est affiné par vingt siècles de civilisation chrétienne. Nos familles nous enseignent plus que l'école. Or, sauf exception, l'enfant noir ne reçoit rien de ses parents. En dehors de l'école et de l'Église, il se trouve sans orientation, sans guides solides devant la vie du XXe siècle et de l'ère atomique. C'est ici que nous touchons une vérité trop souvent méconnue : l'éducation se transmet par les femmes. Et il est regrettable que nous n'ayons pas fait plus pour l'enseignement des filles, car des mères éduquées et sorties de l'analphabétisme, auraient pu assurer à leurs enfants l'héritage, plus riche à chaque génération de ce que leurs pères savaient du monde nouveau. Avec des femmes illettrées dans un monde où les enfants sont totalement abandonnés à leur mère et à la brousse, on a l'impression que chaque génération repart à près de zéro. Un enseignement qui fait corps avec une confession religieuse peut offrir des fondements plus solides. Néanmoins, soyons clairvoyants: la morale chrétienne est souvent aussi chancelante dans les cœurs des masses converties que la morale naturelle chez ceux qui sont élevés en dehors de l'église' (L'enseignement des indigènes, 1955, blz., 289-290).

Van Bilsen hanteert hier een uitermate 'kolonialistisch' discours. We zullen verder zien dat hij zich op andere momenten relativistischer en 'progressiever' uitlaat.

Ik ga eerst dieper in op zijn 'kolonialistisch' discours. De Europeanen moeten de inheemse bevolking niet alleen 'opleiden', maar ook en vooral 'opvoeden'. Het verschil tussen beiden is aanzienlijk. In principe is een 'opleiding' een 'waardevrije' overdracht van technische kennis. Een 'opvoeding' daarentegen behelst ook de overdracht van normatieve, affectieve en ideologische uitgangspunten. Daarom stelt Van Bilsen 'opleiding' gelijk met de uitwendige europeanisering (de kledij, de etiquette, de technieken, ...) en 'opvoeding' met de inwendige europeanisering. Voor Van Bilsen omvat de inwendige europeanisering de volgende aspecten: moraliteit, verantwoordelijkheidszin, eergevoel, plichtsbesef en de aandacht voor het algemeen belang. Drie opmerkingen hierbij. Ten eerste, de scherpe dualisering springt hier onmiddellijk in het oog. Impliciet gaat hij ervan uit dat dergelijke 'kwaliteiten' de zwarte bevolking vreemd zijn. Zwarte kinderen krijgen van hun ouders immers nauwelijks of niets mee. Anderzijds vooronderstelt hij blijkbaar dat deze 'kwaliteiten' – na twintig eeuwen christelijke beschaving – bij elk lid van de blanke gemeenschap aanwezig zijn. Dit is uiteraard een doorgedreven en volstrekt irrealistische vorm van homogenisering. Het individu wordt hier voorgesteld als exemplarisch voor de groep en verliest hierdoor elke vorm van individualiteit. Ten tweede, Van Bilsen beschouwt de maatschappelijke homogeniteit als een positief gegeven. Dit kan afgeleid worden uit zijn opsomming van de 'kwaliteiten': plichtsbesef, verantwoordelijkheids- en gemeenschapszin, ... Bij elk van deze 'kwaliteiten' staat de groep centraal en moet het individu zich onderschikken en aanpassen aan de groep.

Hieruit vloeit mijn derde opmerking voort: Van Bilsen hanteert een ‘hobbesiaans’ mensbeeld. Hij beschouwt de mens als een egoïstisch wezen wiens destructieve en wreedaardige neigingen door de groep moeten afgeremd worden. Dit blijkt vooral uit zijn voorkeur voor de homogene en controlerende groep. Daarnaast blijkt het ook uit het feit dat hij positieve waarden als verantwoordelijkheidszin, plichtsbesef, ... niet als aangeboren menselijke kwaliteiten beschouwt. Ze zijn immers niet bij de zwarten aanwezig en de blanken hebben ze slechts na twintig eeuwen christelijke beschaving en via de ‘opvoeding’ (die bij de zwarten ontbreekt) verworven.

In het algemeen stellen we in dit citaat de traditionele paradigmatische, syntagmatische en narratieve structuren van de Europese verbeelding van Afrika vast. Afrika wordt gelijkgesteld met de natuur, de leegte, het lichamelijke, het driftmatige en het onbeschaafde. De metafoor van de leegte is nadrukkelijk aanwezig. Bovendien komt Europa overeen met de cultuur, het ontwikkelde, het geestelijke en het rationele. Uit deze opvatting vloeit de narratieve dimensie haast automatisch voort. De Afrikanen bezitten de Europese kwaliteiten ‘nog niet’. Het is de taak van de Europeaan om de Afrikanen te ‘helpen’ door hen die kwaliteiten bij te brengen. Dit ‘nog niet’ onthult ook Van Bilsens universalistische Verlichtingsdenken. De Ander is immers maar tijdelijk minderwaardig en heeft mits enige inspanningen en hulp – in theorie althans – toegang tot het walhalla van de Ratio. Hieruit leid ik af dat het Verlichtingsdenken een positieve en een negatieve pool bevat. En dat die twee onafscheidelijk met elkaar verbonden zijn. In feite maken ze de kern van het Verlichtingsdenken uit. Het Verlichtingsdenken zou zonder deze polen niet kunnen bestaan. De negatieve pool van het Verlichtingsdenken is dat het de Ander als een minderwaardig wezen opvat. De positieve pool is het open, dynamisch karakter van de Verlichting. De Ander hoeft niet minderwaardig te blijven en kan geciviliseerd worden.

De vrouw krijgt hier een welbepaalde functie toegewezen: de ‘opvoeding’ van het kind. Ik denk dat we ‘opvoeding’ vooral moeten begrijpen als het doorgeven van waarden en normen. Mogen we hieruit afleiden dat de vrouw volgens Van Bilsen een ‘hogere’ moraliteit bezit? Het lijkt een voorbarige conclusie, maar impliciet is deze gedachtegang zeker aanwezig. Misschien speelt de katholieke symboliek hier een rol. In de katholieke kerk wordt Maria traditioneel voorgesteld als vrij van erfzonde en als het toonbeeld van het Goede.

2.2.1.2 De ‘renaissance’ van de Afrikaanse cultuur

*‘Enfin, il faut adapter à l’Afrique les méthodes, les matières et les ouvrages classiques. Ceux-ci doivent être **non le reflet de la culture européenne, mais être l’image et l’émanation de la culture africaine, traditionnelle et renaissante**. Et cela n’est possible que grâce à la collaboration, à l’initiative d’Africains compétents, ayant des responsabilités en matière scolaire’* (La question scolaire au Congo et au Ruanda-Urundi, 1958, blz.161-162).

Terwijl het kolonialisme als het ware van het vorige citaat afdruipt, neemt Van Bilsen hier een relativerende houding aan. Het vorige citaat is een typevoorbeeld van het normatieve cultuurbegrip (filosofische voorbeschouwingen). De culturele praktijken krijgen er een etnologische, homogeenistische invulling die grote overeenkomsten met de ‘ideale cultuurbenadering’ en het ‘paideia’- begrip vertonen²⁹⁵. Dit tweede citaat lijkt me een mooie invulling van het descriptieve cultuurbegrip. Van Bilsen hiërarchiseert de Afrikaanse en de Europese culturen hier niet, maar stelt ze voor als gelijkwaardige en aanvullende equivalenten. Via de klassieke Europese cultuur moeten de Afrikanen hun eigen culturele ‘renaissance’ bewerkstelligen. Het is evenwel niet de bedoeling dat de Afrikanen de Europese gebruiken en methodes klakkeloos zouden overnemen. De Europese cultuur mag integendeel enkel het middel zijn waarmee Afrika zijn eigen cultuur versterkt.

Het lijkt enigszins paradoxaal dat beide opvattingen van dezelfde auteur afkomstig zijn. We kunnen uiteraard enkel gissen naar de bronnen van deze ommekeer. In de filosofische voorbeschouwingen werd erop gewezen dat beide assen van het cultuurconcept in de moderne westerse cultuur versmolten zijn. Beide perspectieven zijn voortdurend aanwezig en overlappen elkaar. Dit is duidelijk ook het geval in het discours van Jef Van Bilsen. We mogen bovendien niet uit het oog verliezen dat er tussen het eerste en het tweede citaat een periode van drie jaar zit. In die drie jaar had de Kongolese maatschappij grondige omwentelingen ondergaan. Terwijl Van Bilsen in 1955 nog eenzaam in de woestijn preekte dat de emancipatie van Kongo in de nabije toekomst onvermijdelijk was, waren de geesten in 1958 al een stuk verder geëvolueerd. Waarschijnlijk zitten de veelvuldige contacten met jonge Afrikaanse intellectuelen en politici die Van Bilsen in die periode had er ook voor een stuk tussen. Vanuit menselijk oogpunt lijkt het me aannemelijk dat Van Bilsen zich niet meer op dezelfde vernederende en hautaine manier over de Afrikaanse cultuur kon uitlaten. Zijn sociaal netwerk zou dergelijke uitlatingen ongetwijfeld niet meer aanvaard hebben.

---

²⁹⁵ Het Griekse woord ‘paideia’ betekent overigens opvoeding.

2.2.1.3 Het behoud van de maatschappelijke cohesie

*'Un autre avantage considérable d'une politique qualifiée de formation de cadres, serait que nous éviterions des **tensions dangereuses** entre la toute jeune génération **privilegiée** des quelques universitaires, nécessairement appelés à jouer un rôle important dans l'avenir de leur pays, et les générations **'handicapées'** faute d'enseignement supérieur ou d'autres occasions d'études plus poussées, mais ayant pour eux leur plus grande **maturité et leur expérience**. Ensuite n'est-il pas essentiel de doter le Congo et le Ruanda-Urundi futurs de cadres et d'élites issus de toutes les couches des populations, de toutes les ethnies, des villes et des campagnes, du monde agricole et traditionnel comme des centres industriels et commerciaux? Cela aussi est une condition nécessaire **d'équilibre, d'osmose sociale, de capillarité** sans lesquelles **l'avenir et le progrès ne seraient pas garantis**' (Planifier la formation des élites, 1958, blz.151-152).*

Het onderwijs moet er ook voor zorgen dat de maatschappelijke rust bewaard blijft. Hij wijst op het conflict dat zich zonder een grondige inspanning voor het onderwijs zal voordoen. Een conflict tussen de hoogopgeleide, ambitieuze jongeren en de relatief ongeschoolde, maar ervaren ouderen. Vervolgens wijst hij erop dat het Kongolese kader samengesteld moet zijn uit afgevaardigden uit alle bevolkingslagen- en groepen. Enkel op die manier kunnen de toekomst en de vooruitgang verzekerd worden.

Het citaat heeft een dreigende geladenheid: Van Bilsen stelt *'l'équilibre'*, *'l'osmose sociale'*, *'l'avenir'* en *'le progrès'* op één lijn tegenover *'tensions dangereuses'*. Het onderwijs is het enige middel om de eerste groep betekenaars (evenwicht – sociale osmose – toekomst – vooruitgang) in stand te kunnen houden. Een gebrek aan onderwijs zal onvermijdelijk tot 'gevaarlijke spanningen' leiden. In de termen van de Saussure (III 2) zouden we kunnen zeggen dat de afzonderlijke betekenaars van de eerste groep in een paradigmatische relatie met elkaar staan. En dat de eerste groep in zijn geheel een syntagmatische relatie met *'tensions dangereuses'* heeft.

Ook uit het contrasterende begrippenpaar *'privilegiées'* en *'handicapées'* komt de bekommernis van Jef Van Bilsen voor het onderwijs treffend naar voor. Het geeft zijn overtuiging weer dat in een 'moderne' maatschappij enkel hoogopgeleide individuen een rol van betekenis kunnen spelen. Om deze reden voorziet hij een maatschappelijk conflict tussen de oudere en de jongere generatie. Het lijkt erop dat dit conflict rechtstreeks uit de 'moderniteit' zelf voortvloeit. In een 'traditionele' maatschappij is vooral de ervaring van de ouderen belangrijk. Om deze ervaring worden zij gerespecteerd. De 'moderniteit' vereist

evenwel andere capaciteiten. In een maatschappij die voortdurend chaotischer, complexer en onoverzichtelijker wordt, heeft men vooral aanpassingsvermogen nodig. In het conflict tussen de oudere en de jongere generatie dat Van Bilsen voorspelt, meen ik de ‘moderniteit als het contemporaine’ van Jervis te herkennen. Typisch voor Van Bilsen – en hierin komt zijn Verlichte geest nogmaals tot uiting – is dat hij dit via de ‘moderniteit als het project’ meent te kunnen overwinnen. Van Bilsen benadrukt immers dat de ‘*tensions dangereuses*’ via een doorgedreven en omvattende onderwijspolitiek ‘vermeden’ kunnen worden. Wat kan dit anders betekenen dan dat ook de ouderen toegang tot het onderwijs moeten krijgen? Van Bilsen houdt met andere woorden een pleidooi voor het levenslang leren.

Hij waarschuwt daarnaast ook voor een eenzijdige samenstelling van de Kongolese kaders. Hij pleit ervoor om de kaders en de elite samen met vertegenwoordigers uit alle bevolkingslagen en –groepen samen te stellen. Van Bilsen hanteert hiervoor de enigszins vreemde betekenaar ‘*capillarité*’. Dit is een begrip uit de biologie waarmee men de beweging van vloeistoffen in de haarvaten bedoelt. Waarschijnlijk hanteert hij dit begrip metaforisch en wil hij ermee aanduiden dat uit alle delen van de bevolking elementen omhoog ‘gestuwd’ moeten worden. Hiermee neemt Van Bilsen in ieder geval een radicaal democratisch en uitermate ambitieus standpunt in. Opnieuw springt hier de relativistische houding van Jef Van Bilsen in het oog. Hij maakt geen expliciet kwalitatief onderscheid tussen Europees en Afrikaans, tussen zwart en blank. Uit het eerste citaat blijkt dat enkel een ‘geciviliseerd’ individu een volwaardig mens is. Hieruit kan afgeleid worden dat de inheemse bevolking eerst moest ‘civiliseren’ voor ze inspraak kon krijgen. Van deze redenering vinden we geen spoor meer terug. De elite moet niet alleen uit ‘*évolués*’ samengesteld zijn, maar een representatief staal van de ganse bevolking – blanken naast zwarten, stedelingen naast plattelanders, industriëlen naast boeren. Het minste wat ik hierover kan zeggen is dat het een opvallende koerswijziging is.

2.2.1.4 De emancipatie van de bevolking

‘L’école est le levier du progrès et de l’émancipation humaine, sociale et politique. Il faut projeter une solution du problème scolaire dans la perspective de cette émancipation. Le problème de l’instruction de base des masses et celui de la formation des élites devraient être résolus en une ou deux décennies’ (La question scolaire au Congo et au Ruanda-Urundi, 1958, blz.158).

‘Mais entre-temps nous devons résoudre le grave problème de la formation urgente et accélérée des élites qui sont en ce moment presque inexistantes, sans

lesquelles le pays ne pourra pas envisager son épanouissement et son émancipation, sans lesquelles nous nous trouverions dans dix ans au bord du chaos' (Planifier la formation des élites, 1958, blz.150).

De narratieve opbouw van beide citaten is identiek. Alleen het onderwijs kan voor de maatschappelijke bloei en de emancipatie zorgen. Indien de onderwijsinspanningen van de overheid niet snel gevoelig opgedreven worden, gaat het land binnen enkele jaren de totale chaos tegemoet. Via deze gedramatiseerde beeldspraak verduidelijkt Van Bilsen zijn overtuiging - die hij zich al enkele jaren eigen had gemaakt - dat het Belgische lied in Kongo bijna uitgezongen is. In 1958 waren er nog maar weinigen die er zo over dachten. De werkgroep die de regering in 1958 aanstelde vormt hiervan het sprekende bewijs. Deze – exclusief blanke! - werkgroep moest het kader van een nieuwe koloniale politiek schetsen. De werkgroep maakte enkele kolossale fouten bij de inschatting van de Kongolese publieke opinie. De conclusie van de werkgroep sprak boekdelen: *'Un grand nombre d'interlocuteurs congolais ont demandé l'indépendance immédiate [...]. Le Groupe de travail a conclu de ces déclarations que ses interlocuteurs entendaient par indépendance immédiate la libération immédiate de l'individu'*²⁹⁶.

In dit citaat representeert de betekenaar 'levier' (hefboom) de klassieke (christelijke?) ruimtelijke metafoer van de vooruitgang. Het Goede wordt voorgesteld door het hoge, het Slechte door het lage.

2.2.1.5 De democratisering

'Malgré tout cela, le fait que nous ayons cette masse de 50% des jeunes générations qui a fréquenté au moins une ou deux classes, constitue un immense avantage. Lorsque prochainement, je l'espère, les habitants de Léopoldville et des autres centres du Congo seront appelés à élire leurs conseils municipaux, il apparaîtra que grâce à l'école primaire, nos masses sont plus éveillées que celles qui désignent les parlements, conseils de territoire ou conseils régionaux des colonies britanniques et françaises. Le jour où la cité de Léopoldville recevra l'indispensable courant électrique, qui permettra aux Noirs de lire après leur journée de travail et de vivre vraiment en civilisés, on verra les bibliothèques et les quotidiens sortir de terre' (L'enseignement des indigènes, 1955, blz. 286).

Van Bilsen vertrekt hier van een aantal impliciete uitgangspunten. Ik onderscheid er een vijftal.

---

²⁹⁶ Young, *Introduction à la politique congolaise*, blz. 30-31.

Het eerste impliciete uitgangspunt is dat het onderwijs de inheemse bevolking tot democratische burgers kan en moet 'opvoeden'. Volgens Van Bilsen kunnen enkel geletterde mensen echt democratisch zijn. Vanwaar de koppeling tussen geletterdheid en democratie? Waarom zouden ongeletterdheid en een vorm van democratie niet samen kunnen gaan? Ten eerste, het lijkt erop dat de westerse vorm van vertegenwoordigende democratie voor Van Bilsen de enige waarachtige vorm van democratie is. Ten tweede, ik meen ook hierin sporen van het Verlichtingsideaal terug te vinden. Het rationaliseringsproces is de essentie van de Verlichting. Verlichte geesten gaan er hierbij vanuit dat enkel geletterde mensen tot een rationeel denkproces in staat zijn. Vandaar de koppeling schriftcultuur – onderwijs – rationaliteit – democratie.

Als tweede uitgangspunt gaat hij ervan uit dat de schriftcultuur de basis is waarop het monument van de 'civilisatie' rust. Men kan blijkbaar pas echt geciviliseerd leven als men 's avond na het werk bij elektrisch licht nog wat in zijn dagelijkse krant of in een boek kan lezen. Merk op hoezeer het lezen hier in een paradigmatische relatie met de overige emblemen van de westerse cultuur staat. Alhoewel deze bestanddelen niet expliciet vermeld worden, roept het citaat meteen het vertrouwde beeld van een verstedelijkte, gemechaniseerde, technologische, gebureaucratiseerde maatschappij met een doorgedreven arbeidsdeling op. Binnen die maatschappij leeft het gezin in een eigen huis met alle noodzakelijke comfort waarin de man na zijn dagtaak van zijn welverdiende rust kan genieten door ter 'ontspanning' een boek uit de bibliotheek of een krant te lezen. Het romantische ideaalbeeld van de plichtsbewuste en naar kennis snakkende middenklasse.

Een derde impliciet uitgangspunt – dat evenzeer met het burgerlijke ideaal samenhangt – is dat van de mythische stad. De stad als basis van het maatschappelijk weefsel is een van de Belgische mythes bij uitstek. In het collectieve Belgische geheugen staat het ontstaan van de stad en niet dat van gecentraliseerde staat centraal. De historische Belgische helden zijn de leiders van de lokale gemeenschappen die hun volk tegen de tirannie van het centrale gezag beschermd hebben. De middeleeuwse stad vormde de motor van de bevrijding, de bron van de maatschappelijke emancipatie. In die zin was er binnen het koloniale bestel en meer in het algemeen bij de meeste Belgen een grote eensgezindheid dat de emancipatie vanaf de basis moest beginnen.

Ten vierde, het postulaat van de geleidelijke en gefaseerde politieke emancipatie. Niet toevallig alludeert hij hier op de stedelijke verkiezingen. Die werden namelijk aanzien als een eerste stap in een geleidelijk democratiseringsproces. De stedelijke verkiezingen zouden de inheemse bevolking 'leren' hoe men zich in een democratische staatsvorm moet gedragen. De

stedelijke verkiezingen vormden met andere woorden het laboratorium waarin de inheemse bevolking – uiteraard onder toezicht van de alwetende Belgische ‘meester’ – konden experimenteren. Uit die experimenten zouden ze de nodige kennis halen die hen zou toelaten op een toekomstig hoger echelon te functioneren. Misschien kwam de vooronderstelde kneedbaarheid van de bevolking nergens beter tot uiting dan in het democratiseringproces dat de Belgen voorzagen.

Ten vijfde, in 1955 ziet van Bilsen de toekomst blijkbaar nog rooskleurig tegemoet. In tegenstelling tot de twee vorige citaten – die uit 1958 dateerden – spreekt uit dit citaat een aanzienlijk vertrouwen in de toekomst. Daar waar hij in de vorige citaten – mits men tot snelle en grondige hervormingen overging – de complete chaos en de maatschappelijke ontwrichting voorzag, komt hier een geruststellend beeld naar voor. Vooral de laatste twee zinnen (over het lezen bij elektrisch licht en de bibliotheken) hebben een romantische aandoenlijkheid.

2.2.2 De piramidale opbouw van het onderwijs

*‘Le fondement même de **notre politique d’enseignement** au Congo, et, par extension dans le Ruanda-Urundi, est d’élever progressivement toute la masse du peuple et d’éviter de créer trop tôt une élite d’intellectuels formés dans les écoles supérieures européennes, et qui, rentrés chez eux, seraient désaxés dans un monde de **pauvres illettrés sans rendement ni aspirations économiques**. C’est en fonction de ce principe parfaitement cohérent que **nous avons développé** un enseignement de base. Aucun territoire ou pays de l’Afrique Noire ne connaît une aussi grande proportion d’enfants qui fréquentent l’école, nulle part le nombre des illettrés n’est plus petit qu’au Congo et dans le Ruanda-Urundi. Mais cette base scolaire extrêmement étendue, est très mince. Il s’agit généralement d’un enseignement primaire, ou plutôt semi-primaire fort incomplet. Et sur cette base nous n’avons pas construit une pyramide correspondante d’écoles secondaires, techniques, normales, universitaires. Dans la logique de **notre système**, nous avons écarté, jusqu’en ces toutes dernières années, les Congolais des universités belges alors que depuis 20 ans des milliers de jeunes africains des colonies britanniques et françaises fréquentent les universités de leur métropole ou des États-Unis. **Notre enseignement** de base présente lui-même des points faibles, son niveau est souvent peu élevé, ses maîtres, en brousse surtout, peu compétents’ (L’enseignement des indigènes, 1955, blz. 286).*

Een gelijksoortige logica als bij het democratiseringsproces treffen we bij de organisatie van het onderwijs aan: de geleidelijke en gecontroleerde ontwikkeling vanuit de basis. Van Bilsen wijst er bovendien op dat dit een basisuitgangspunt van het Belgisch kolonialisme was: ‘C’est en fonction de ce principe parfaitement cohérent que nous avons développé un enseignement

de base'. We treffen opnieuw een gelijksoortige dualisering tussen geletterden en ongeletterden aan. Deze dualisering wordt ook deze keer aangevuld met een tweede, fundamenteelere dualisering: Europa tegenover Afrika.

Van Bilsen stelt voor om het onderwijs geleidelijk én vanuit de basis op te bouwen. Dit alles moet gebeuren volgens een piramidale structuur: het secundaire en het hoger onderwijs moeten op het fundament van het basisonderwijs gebouwd worden. De kwalitatieve aspecten moeten bij alle drie gelijk zijn, maar kwantitatief gezien moet de piramide naar de top toe gestadig afnemen. Het basisonderwijs blijkt onvoldoende uitgebouwd te zijn, terwijl de overige onderdelen van de piramide nog grotendeels ontbreken. Volgens Van Bilsen heeft men op basis van deze logica de inheemse studenten de toegang tot de Belgische (bij gebrek aan Kongolese) universiteiten ontzegd. Alhoewel er ongetwijfeld een grond van waarheid in dit argument zit, dekt het maar een deel van het plaatje. In deze beslissing spelen ongetwijfeld ook minder nobele motieven een belangrijke rol.

In dit citaat gaat hij opnieuw uit van het normatieve concept van de ideale cultuur. Het antagonisme van die ideale cultuur, de Afrikaanse cultuur, blijkt letterlijk en figuurlijk waardeloos te zijn. Afrikanen die volgens de traditionele cultuur leven zijn *'pauvres illettrés sans rendement ni aspirations économiques'*. Er blijkt geen strak onderscheid tussen de economische, de politieke, de sociale en de culturele emancipatie te bestaan. Ze behoren allemaal tot één en dezelfde beweging. De ene kan niet zonder de andere en uiteindelijk komen ze allemaal op hetzelfde neer: Europeanisering.

Ook een andere grote mythe uit het Belgische kolonialisme komt naar voor, namelijk dat België zich uitstekend van haar koloniale 'taak' gekweten heeft. Men ging ervan uit en verkondigde ook graag met luid tromgeroffel – vooral tegenover de eigen publieke opinie – dat Belgisch-Kongo over de meest uitgebreide en performante sociale infrastructuur van Afrika beschikte. Deze overtuiging – in combinatie met de overtuiging dat hiermee de behoeften van de zwarte bevolking bevredigd waren – maakte dat België gerust was in de toekomst van haar kolonie: die zou nog een hele tijd blijven bestaan. Van Bilsen doorprijkt beide mythes. Alhoewel ook hij de overtuiging is toegedaan dat België een voorbeeldig 'oeuvre civilisatrice' tot stand heeft gebracht, belet dit hem – in tegenstelling tot sommige anderen - niet om ook op de tekortkomingen ervan te drukken.

'La création, par Louvain, de l'université de Kimwenza est un événement historique pour le Congo. Cet acte a une véritable portée 'stratégique'. Car tout d'abord, sur le plan scolaire, l'université va provoquer un relèvement du niveau de l'enseignement d'humanités pour indigènes. L'école primaire devra

*suivre à son tour. [...]. Si l'université de Kimwenza commande l'allure du développement des divers échelons de la pyramide scolaire, à travers lesquels les jeunes gens montent vers l'enseignement supérieur, elle **commandera** bien davantage encore l'allure d'une série de réformes administratives, sociales, politiques, à partir du jour où ses premiers diplômés quitteront le promontoire de Kimwenza [...]' (L'enseignement des indigènes, 1955, blz. 292-293).*

Voor Van Bilsen vormt de universiteit het fundament van het onderwijs, en is het onderwijs het fundament van de ontwikkeling. Hieruit volgt uiteraard dat de universiteit het fundament van de ontwikkeling is. De reden waarom de universiteit voor Van Bilsen de motor is van de maatschappelijke veranderingen lijkt voor de hand liggend. Ik heb er al meerdere malen op gewezen dat Van Bilsen sterk door het Verlichtingsdenken beïnvloed wordt. De universiteit vormt de plaats bij uitstek van waaruit de Verlichters de rationalisering en de verwetenschappelijking van de maatschappij willen doorvoeren.

Via de universiteit wil Van Bilsen twee doelstellingen bereiken. Hij wil, via een watervalstelsel, het niveau van het basis- en het secundair onderwijs optrekken. En hij voorziet dat de universiteit een inheemse elite zal voortbrengen. Deze inheemse elite vormt voor Van Bilsen het middel bij uitstek om de politieke ontwikkeling en de emancipatie te bewerkstelligen. Vandaar dat Van Bilsen een bijna euforisch taalgebruik hanteert: de oprichting van de universiteit is een 'historisch gebeuren' en is van 'strategisch belang'. De betekenaar 'strategie' is uit het militaire jargon afkomstig. Van Bilsen gebruikt dit woord hier omdat hij ook letterlijk een overwinning wil behalen. Geen militaire, maar een maatschappelijke overwinning. Via de universitaire 'strategie' moet de inheemse elite in staat worden gesteld om de maatschappelijke structuren zodanig te wijzigen dat ook zij tot de leidinggevende functies toegang krijgen. Het woord 'strategie' naturaliseert met andere woorden Van Bilsens keuze voor de universiteit als 'revolutionair' instituut.

Van Bilsen schreef dit citaat in 1955. Toen zag Van Bilsen de toekomst optimistisch tegemoet. In zijn ogen was de toekomst zwanger van talrijke positieve veranderingen. We merken dit duidelijk aan de actieve werkwoorden die hij hanteert: 'l'université va provoquer' en 'elle *commandera*'. De beslistheid waarmee Van Bilsen zijn stellingen poneert, doet ons bijna geloven dat de toekomst als het ware noodzakelijk op die manier zal verlopen. Hij kent de inheemse afgestudeerden van de Kimwenza-universiteit een haast Messiaanse taak toe. Het citaat heeft iets van een heilsleer.

*'Disons d'abord que l'université congolaise répond à **un besoin social et culturel essentiel**. Elle est **un élément de base** de l'équipement du pays. Elle est*

le couronnement de l'effort scolaire, le symbole et l'instrument de la future émancipation culturelle. C'est là que patiemment, l'Africain, à l'aide des disciplines et de l'apport occidental, va retourner aux sources, aux valeurs et aux formes propres à son génie, dans tous les domaines de la pensée. La création de l'Université congolaise [...] est lourde de promesses et constitue un grand pas en avant. Un jour elle sera ce qu'aucune université de l'Europe ne pourra jamais être: Africaine' (Planifier la formation des élites, 1958, blz.150).

In dit citaat vinden we geen enkel spoor meer terug van het normatieve cultuurbegrip dat Van Bilsen in de vorige jaren hanteerde. Het ademt op geen enkele manier het kolonialistische civiliseringsconcept uit. Afrika staat niet langer in een ondergeschikte hiërarchische relatie met Europa. Zeker, er zijn nog verschillen, maar het zijn verschillen tussen sociale gelijken. Twee jaar voor de formele dekolonisering, is Van Bilsen tot de intellectuele dekolonisering van Kongo overgegaan. Uiteraard betekent dit ook dat er aan zijn universalisme een einde is gekomen. Daar waar hij vroeger stelt dat Kongo de Europese waarden, normen en maatschappelijke structuren moet overnemen – dat het kortom volledig moet Europeaniseren - , benadrukt hij nu dat het tot zijn 'eigen wortels' terug moet keren. Hij gaat ook niet langer van een homogeenistisch cultuurbegrip uit. Via de Westerse inbreng moet de Afrikaanse cultuur geleidelijk aan opnieuw 'herleven'. Hij pleit met andere woorden voor een duidelijke culturele versmelting.

Merk op dat dit citaat duidelijk ingaat tegen de structurele betekening die Raymond Corbey (III 5.1) vaststelde. De paradigmatische relaties die we voordien wel vastgesteld hebben, worden hier volledig omgekeerd. Afrika staat niet langer tegenover Europa. Hij wenst dat beiden op een niet-hiërarchische wijze met elkaar zouden versmelten. Het is vooral opvallend dat Afrika niet als lichamenlijk betekend wordt, een lichamenlijkheid die traditioneel met de geestelijkheid van Europa werd gecontrasteerd. Afrika is ook niet langer kinds, wel intengendeel. Van Bilsen stelt het continent eerder voor als een ouderling die een nieuwe verjongingskuur heeft ontdekt. Die verjongingskuur zal toelaten om naar de vroegere vitaliteit en grootsheid terug te grijpen. Uiteraard vallen hierdoor ook de kolonialistische syntagmatische relaties weg. De narratieve dimensie blijft wel enigszins aanwezig, zij het in een sterk afgezwakte vorm. Europa vormt nog steeds de springplank die Afrika naar 'hogere' regionen zal leiden, maar niet meer dan de springplank. Het springen en het landen zelf wordt nu aan de Afrikanen overgelaten, daar waar Europa in het traditionele vertoog de drie fases autoritair moest leiden. Europa krijgt niet langer de rol van de held toebedeelt, maar moet zich beperken tot het afstandelijke begeleiden.

Een andere constante is wel aanwezig gebleven, maar die staat dan wel los van het kolonialistische vertoog en is meer op Van Bilsen zelf betrokken. Het onderwijs – meer bepaald de universiteit – blijft fungeren als het voornaamste vehikel waarmee de Afrikaanse ‘renaissance’ tot stand zal worden gebracht. Via enkele geladen betekenaars naturaliseert hij opnieuw de onmisbaarheid van een universitaire instelling: *‘un besoin social et culturel essentiel’, ‘un élément de base’, ‘le couronnement de l’effort sociale’, ‘le symbole et l’instrument de la future émancipation culturelle’.*

2.2.3 Vrij of publiek onderwijs?

‘Cette tâche fut confiée aux missionnaires, parce que ceux-ci étaient les seuls pionniers prêts à l’assumer et capables de la mener à bien avec la foi, la ténacité, la continuité, et la connaissance de l’indigène, qui faisait d’eux la colonne vertébrale de la civilisation dans ces terres de misère et de maladie. Les missionnaires étaient aussi les seuls qui étaient disposés à se charger d’une oeuvre aussi immense, avec le seul moyen de maigres subventions et de quelques concessions de terrains’ (L’enseignement des indigènes, 1955, blz. 287).

Van Bilsen verschaft ons hier het geromantiseerde beeld van de missionarissen dat we ook in deel één al ontmoet hebben (I 3.2): de missionaris als onbaatzuchtige held die licht komt brengen in gebieden vol duisternis. Eens te meer treden de traditionele structuren van de Europese verbeelding van Afrika hier op. Het citaat bevat een overduidelijk manicheïsme, al is het impliciet. Afrika wordt niet direct betekend. De woorden *‘ces terres de misère et de maladie’* gelden als enige passieve aanduiding. Afrika wordt evenwel voortdurend impliciet gecontrasteerd met Europa en de heroïsche missionarissen. De missionarissen zijn ‘pioniers’. Wat betekent dit anders dan dat Afrika voor hun komst absoluut leeg was? Hun ‘immense’ taak vervullen ze met ‘geloof, doorzettingsvermogen en continuïteit’. Stelt Van Bilsen hier niet impliciet dat de Afrikanen koppig en weerbarstig vasthouden aan hun traditionele praktijken en dat ze niet eens beseffen welke weldaden de missionarissen hen brengen? De missionarissen beschikken bovendien over *‘la connaissance de l’indigène’*. De missionarissen weten met andere woorden hoe de ‘zwarte ziel’ in elkaar zit. Dankzij deze ware kennis zijn zij de uitverkoren gidsen van de Afrikanen die er zelfstandig nooit zouden in slagen om het licht te zien.

In tegenstelling tot de Afrikanen komen de missionarissen wel positief en expliciet uit de verf. Zij zijn als enigen in staat om deze loodzware taak op zich te nemen. Het betreft

bovendien *'une oeuvre'*. Via deze betekenaar benadrukt Van Bilsen de grootsheid van het werk dat de missionarissen verrichten. En dit alles in ruil voor enkele *'maigres subventions et de quelques concessions de terrains'*. We moeten hier evenwel vertrouwen op het oordeel van Jef Van Bilsen, want als lezer blijven we in het ongewisse van de omvang van de vergoeding die de missionarissen verkrijgen. Van Bilsen speelt hier overduidelijk het spel van de hoeveelheden. Door de vergoeding van de missionarissen te minimaliseren bereikt Van Bilsen twee doelstellingen: de kleine vergoeding contrasteert met de grootsheid van hun werk, waardoor die nog grootser lijkt. De minimale vergoeding contrasteert daarnaast ook met de missionarissen zelf, waardoor hun houding als nog heldhafter overkomt.

*'Je voudrais dire, pour la clarté de ce qui va suivre, que **personnellement je ne suis pas adversaire de l'école publique non-confessionnelle**, pas plus lorsqu'il s'agit d'enfants noirs que d'enfants blancs, ici ou ailleurs. Je ne me suis d'ailleurs jamais caché d'en être partisan'* (*La question scolaire au Congo et au Ruanda-Urundi*, 1958, blz.155).

Uit dit citaat kunnen we afleiden dat Van Bilsen van oordeel is dat de lezers van het blad waarin hij het artikel publiceert hoofdzakelijk katholieken zijn. Hij maakt zich op een zeer voorzichtige manier als voorstander van het niet-confessionele publieke onderwijs bekend. Hiervoor hanteert hij een retorische omweg. Van Bilsen geeft een eerste signaal door te stellen dat hij geen tegenstander van dit type onderwijs is. Op die manier effent hij zich een pad om zich als voorstander van het niet-confessioneel onderwijs te 'bekennen'. De voorzichtige manier waarop Van Bilsen zich uitlaat heeft uiteraard alles met de Schoolstrijd te maken. Alhoewel het hoogtepunt van die ideologische strijd op dat moment al een tijdje achter de rug is, blijkt het nog steeds uitermate gevoelig te liggen.

*'Dans le respect de la **liberté constitutionnelle** d'enseignement, l'Etat a le devoir de veiller, au Congo et au Ruanda-Urundi, à promouvoir un seul réseau scolaire, rationnellement conçu. Déjà, du **point de vue budgétaire**, le pluralisme scolaire serait une solution de **luxé injustifiable**. Mais, ne devons-nous pas admettre en outre que, pour des raisons culturelles, psychologiques, civiques, nationales, un pays politiquement neuf devrait avoir **un seul enseignement national**? Promouvoir un enseignement national ne veut pas dire brimer les écoles missionnaires, créer à côté d'une école existante une autre école 'concurrente'. L'école nationale postule que chaque établissement soit ouvert à tous, chrétiens catholiques et protestants, animistes, musulmans, agnostiques, dans un respect commun qui est la base même du civisme et des relations vraiment humaines. [...] Il faudrait, parallèlement, que les écoles créées par des*

missions catholiques et protestantes, ou par des entreprises privées - lorsqu'elles désirent recevoir des subventions de l'Etat -, acceptent également d'être ouvertes à tous et soient respectueuses de toutes les convictions; qu'elles acceptent d'être des 'écoles nationales' et que leurs dirigeants, eux aussi, convient l'Etat et les autres communautés à s'en convaincre' (La question scolaire au Congo et au Ruanda-urundi, 1958, blz. 160).

De overheid moet één schoolnet tot stand brengen. Van Bilsen brengt daarvoor twee argumenten aan. Het eerste is van pragmatische aard. Verschillende onderwijsnetten zullen een meerkost met zich meebrengen die Kongo niet kan dragen. De creatie van verschillende netten zal de middelen al te veel versnipperen waardoor de besparingen die men uit schaalvergroting kan halen, verloren zullen gaan. Van Bilsen is met andere woorden van mening dat het principe van het veralgemeende onderwijs moet primeren op de 'ziel' van het kind. Men moet eerst zorgen voor een kwalitatief onderwijsnet dat het ganse land bedekt en elk kind bereikt. Pas als men dit bereikt heeft, kan men zich de 'luxe' van de ideologische disputen veroorloven.

Het tweede argument is van politieke aard. Een 'politiek nieuw land' mag slechts één nationaal onderwijsnet hebben. Jef Van Bilsen construeert hier een interessante politieke identiteit. Hij doet een poging om de verschillende subjectposities binnen een nationale discursieve structuur op te nemen. De verschillende groepen moeten hun particularismen overwinnen. Dit moet hen ertoe brengen om één enkele identiteit te erkennen waarin geen sociaal antagonisme aanwezig is. Blank en zwart, arbeid en kapitaal, christenen en andersgelovigen moeten zich in één doelstelling verenigen: de nationale staat. Hij propageert het nationalisme. Hij propageert het corporatisme. Dit nationalistisch corporatisme moet de overige 'kunstmatige' antagonismen overstijgen.

Vanuit de theorie van Laclau en Mouffe weten we evenwel dat een Zelf enkel op basis van een antagonistisch Ander geconstrueerd kan worden. In dit citaat is geen enkel antagonisme aanwezig. Aangezien Van Bilsen een 'nationalistisch' onderwijsnet wil creëren, lijkt het voor de hand liggend dat de andere 'naties' het antagonistisch tegengewicht zullen vormen. Al is het wel zo dat Van Bilsen geen pleidooi voor een 'Gleichschaltung' houdt. De verschillende groepen mogen blijkbaar hun deelidentiteiten behouden, maar moeten zich verenigen onder een overkoepelend 'civisme'.

De corporatistische reflex van Jef Van Bilsen blijkt ook uit de potentiële inrichters van het onderwijs. De overheid hoeft het onderwijs niet per definitie zelf in te richten, maar kan zich beperken tot het financieren van de inrichtende machten. Dit betekent dat zowel de missies als de privé-bedrijven inrichtende instellingen kunnen vormen. Het wederzijdse respect is het

fundament dat alles samen moet houden. Voor Van Bilsen moet de overheid dit wederzijds respect indien nodig wel afdwingen. Zelfs in het geval de overheid geen eigen onderwijsinstellingen zou inrichten, zou ze een opvoedende taak blijven behouden.

2.2.4 De afrikanisering van het onderwijs

'Le directeur d'un de ces collèges m'a confié qu'à son avis les Noirs n'étaient pas faits pour les mathématiques ni pour l'abstraction. Mais dans toutes les universités africaines que j'ai visitées, et au collège interracial d'Usumbura, on m'a affirmé le contraire. N'oublie-t-on pas que l'enseignement des mathématiques, de la logique, et de la chimie est un métier et que l'on ne s'improvise pas professeur' (L'enseignement des indigènes, 1955, blz. 292).

We merken een duidelijke intertekstualiteit in dit citaat. De centrale vraag is of de zwarte bevolking in staat is om aan westerse wiskunde en abstractie te doen. Van Bilsen neemt zelf geen duidelijke stelling in, maar aan de verwoordingstrategie die hij hanteert kunnen we zijn mening afleiden. Van Bilsen hanteert opnieuw de stijlfiguur van de aantallen. Hij laat één enkele directeur aan het woord die de centrale vraag negatief beantwoordt. Bovendien stelt hij dat die directeur hem zijn mening 'toevertrouwde'. Deze betekenaar is uiteraard niet onschuldig. Het woord 'toevertrouwen' gebruiken we doorgaans alleen wanneer we spreken over zaken waarvan men zelf overtuigd is, maar die men toch niet aan het ruimere publiek bekend wil maken. Er rust met andere woorden een sociaal taboe op uitspraken die men aan elkaar 'toevertrouwt'.

Er worden daarentegen meerdere personen aan het woord gelaten die de centrale vraag positief beantwoorden. Hoeveel het er precies zijn, laat hij ons niet weten. Maar, hij doet wel uitschijnen dat het er een aanzienlijk aantal zijn. Aangezien het individuen zijn die ervaring hebben met het interculturele onderwijs – ze zijn tewerkgesteld in gemengde universiteiten en een college – mogen we ook aannemen dat ze met meer autoriteit spreken dan de directeur van het waarschijnlijk niet gemengde college. Bovendien meldt hij dat de individuen aan een universiteit verbonden zijn. We mogen niet uit het oog verliezen dat zij een groter maatschappelijk aanzien hebben en daarom meer 'recht' van spreken toebedeeld krijgen.

Op basis van deze argumentatielijnen legt van Bilsen verantwoordelijkheid voor de slechte resultaten van de Afrikaanse leerlingen bij de leraars in kwestie. Hij doet uitschijnen dat zij hun functie niet beheersen. Het beroep van leraar is 'un métier et que l'on ne s'improvise pas professeur'. De 'slechte' leraars krijgen het verwijt te improviseren en zijn in de ogen van Van Bilsen geen 'echte' leraars.

De kwestie van het interculturele onderwijs weerspiegelt uiteraard een debat dat het onderwijs ver overstijgt. In feite gaat het hier om een politieke en ideologische discussie waarbij men zich als voor- of tegenstander van het kolonialistische segregatiebeleid bekend maakt. De positie die van Bilsen inneemt inzake het onderwijsdebat, maakt ons met andere woorden zijn onderliggende maatschappijvisie duidelijk.

'A mon avis, il faut progressivement mais fermement pousser à 'l'africanisation' des écoles en confiant les tâches enseignantes à des maîtres indigènes responsables. [...] Il faut des instituteurs formés d'après les disciplines européennes dans les écoles normales du niveau européen et auxquels on puisse confier des écoles primaires rurales et des classes primaires dans les villes, tout comme dans d'autres pays africains où je les ai vus à l'œuvre, et tout comme nos évêques du Congo confient des paroisses à leurs abbés noirs' (L'enseignement des indigènes, 1955, blz. 290).

Van Bilsen houdt hier een pleidooi voor de Afrikanisering van het onderwijspersoneel. De Afrikanisering van het onderwijs vloeit logischerwijze voort uit de relativiserende houding die hij zich in de loop van de jaren eigen maakte. Twee impliciete presupposities vormen de basis voor dit pleidooi: het idee dat de nakende onafhankelijkheid van Kongo onvermijdelijk is en de overtuiging dat Afrikanen en Europeanen 'gelijk' zijn. Twee vooronderstellingen die in 1955 verre van evident waren en die maar weinig tijdgenoten met hem deelden. Van Bilsen gebruikt twee externe argumenten om zijn overtuiging te staven. Zijn eerste argument is dat de overige koloniale mogendheden - blijkbaar met goed gevolg - tot gelijkaardige maatregelen overgegaan zijn. De katholieke kerk wordt als tweede argument gehanteerd. Een argument dat uiteraard zwaarder doorweegt dan het eerste.

We vinden enkele sporen van het koloniale 'bekeringsideaal' terug, zij het opnieuw in afgezwakte vorm. De leraars moeten in de Europese disciplines en volgens het Europese niveau opgeleid worden. Blijkbaar is Van Bilsen niet van mening dat ook de curricula geafrikaniseerd moeten worden. Al lijkt het voor de hand liggend dat die automatisch uit de Afrikanisering van het lerarenkorps zullen vloeien. Hij pleit dus voor de Afrikanisering van het onderwijs, maar dit onder het strakke en toezienende oog van de koloniale heerser.

'Africaniser les cadres enseignants ne suffit point; il faut africaniser les responsabilités et les structures. C'est aux chefferies, aux villes, aux régions, au Ruanda, à l'Urundi, au Congo responsables, qu'il convient de permettre de prendre sur leurs budgets des initiatives en matière scolaire, de créer leurs propres écoles publiques, d'y nommer les enseignants noirs et blancs' (La question scolaire au Congo et au Ruanda-Urundi, 1958, blz. 161).

In dit citaat pleit Van Bilsen voor de complete Afrikanisering van de onderwijsstructuren. Niet enkel het onderwijskorps moet geafrikaniseerd worden, maar ook de beslissingsmacht moet in Afrikaanse handen komen. De Afrikanen moeten de mogelijkheid krijgen om eigen initiatieven te nemen, om eigen visies uit te werken. In feite pleit Van Bilsen hier voor een eigen Afrikaans onderwijsnet. Daarin mogen evenwel blanke leraars tewerkgesteld worden. We mogen veronderstellen dat er dan ook blanke leerlingen in zullen zitten.

Van Bilsen volgt dezelfde lijn die we al eerder vaststelden, maar radicaliseert die nu. Hij kiest resoluut voor de interculturalisering van het onderwijs en trekt de gevolgen van deze optie tot in hun uiterste consequentie door. Volgens Van Bilsen moet de beslissingsmacht over de plaatselijke, stedelijke, regionale en nationale bewindvoerders gespreid worden. Dit veronderstelt uiteraard dat op elk niveau ook Afrikaanse ambtenaren of machthebbers aanwezig zijn. Een dergelijke Afrikanisering van het onderwijs blijkt enkel mogelijk te zijn na de democratisering van de maatschappij en het openstellen van alle ambten voor de inheemse bevolking. We moeten dit voorstel kaderen in zijn overtuiging dat Kongo op korte termijn gedekoloniseerd zal worden. Aangezien België binnenkort het bestuur aan de Kongolezen zal overlaten, spreekt het voor zich om hen zo snel mogelijk de beslissingsmacht over belangrijke delen van de maatschappij in handen te geven.

2.2.5 De noodzaak van studies in België

'C'est un chef de l'Urundi qui m'a, parmi de nombreuses autres personnes, fait comprendre cette réalité. Les Africains se rendent compte eux-mêmes de ce que les Blancs reçoivent davantage de leur milieu familial et social que de l'école. Ils en déduisent que pour rattraper des siècles de retard, ils doivent non seulement avoir chez eux des écoles et des universités du niveau européen, mais encore si possible faire partiellement leurs études en Europe, pour qu'ils puissent, au contact avec les familles blanches dans les pays de la plus haute civilisation, acquérir en même temps que la science des auditoires, des laboratoires et des cliniques, le goût, le comportement social, et les milliers de choses extérieures et intérieures qui font un 'Européen civilisé' (L'enseignement des indigènes, 1955, blz. 293).

Van Bilsen verwijst in dit citaat opnieuw naar anonieme externe 'autoriteiten' waarop hij zijn bevindingen zou baseren. Als we ervan uitgaan dat het voornamelijk een chef uit Urundi was die hem op de noodzaak van Europese studies wees, dan mogen we het belang van deze mededeling niet overdrijven. Van Bilsen pikt de boodschap voornamelijk op omdat het in zijn ideologische frame past. Het bevestigt hem in een overtuiging die altijd al minstens latent

aanwezig is geweest. De diepgewortelde overtuiging dat al het Europese intrinsiek superieur aan het Afrikaanse is.

In de vorige citaten uit 1955 beschouwt Van Bilsen steeds het onderwijs als emancipatiemiddel bij uitstek. Door de nadruk te leggen op de vormende aspecten van het gezin en het sociale milieu spreekt hij die citaten enigszins tegen. Om echt beschaafd te raken heeft Afrika meer nodig dan kolonisering en onderwijs. De kolonisering zal Afrika wel toelaten om een geciviliseerde façade op te bouwen, maar inwendig zullen ze even primitief blijven als ze altijd al waren. Om echt tot de selecte groep van beschaafde volkeren te behoren, kunnen ze niet anders dan naar die beschavingen trekken. Wat is er naast de wetenschappelijke instellingen nog nodig om werkelijk beschaafd te worden? Volgens Van Bilsen zijn er ook nog de smaak, het sociaal gedrag en de duizenden andere uitwendige en inwendige dingen die een Europeaan beschaafd maken. Hoeft het gezegd dat dit een uitermate verre gaande homogenisering van Europa betreft? Van Bilsen bestempelt de westerse cultuur hier als uniformer, meer statisch en ahistorisch dan ze in werkelijkheid is. Waarom doet hij dit? Ongetwijfeld spelen enkele strategische overwegingen hierin een centrale rol. Met zijn artikelen wenst Van Bilsen onder andere de Kongolese bevolking te disciplineren. Via de constructie van een eengemaakt en geïdealiseerd Europees Zelf hoopt Van Bilsen een sterkere disciplinerende invloed op de Ander (de Afrikaanse bevolking) uit te oefenen. Beelden van de Ander en van het Zelf circuleren immers niet alleen omwille van hun waarheidsgehalte, maar ook en vooral omwille van de belangen en de doelstellingen van de producent ervan.

Waarin moet een langdurig verblijf in Europa uitmonden? Is het niet zo dat de Kongolezen tijdens hun verblijf op het Europese continent hun traditionele 'lasten' moeten afschudden, zodat uiteindelijk ook bij hen de universele menselijke Ratio zichtbaar zou worden? Een Ratio waarvan Van Bilsen veronderstelt dat ze latent bij elk individu aanwezig is, maar niet in elke cultuur tot uiting kan komen. De 'achterlijke' culturen moeten met andere woorden de obstakels uit de weg ruimen die uitingen en creaties van de rationele mens verhinderen.

'Parmi ceux-ci déjà, on sait que bon nombre estime que les études en Belgique présentent pour eux et pour l'actuelle génération des avantages considérables. Ils savent que le séjour en Belgique apporte outre les plus hautes disciplines universitaires toute l'éducation qu'offre la société occidentale avec ses manifestations culturelles, sociales, politiques, ses problèmes économiques, ses libertés, ses diversités, ses rivalités, ses défauts et ses qualités, ses sursauts et ses lâchetés. Le désir que ces jeunes gens ont de venir étudier en Europe est donc bien compréhensible, leur irritation d'en ressentir l'empêchement, légitime' (Planifier la formation des élites, 1958, blz.150).

Dit citaat heeft een meer pluralistische ondertoon. Niet toevallig dateert het uit de periode waarin Van Bilsen van een normatief naar een relativiserend cultuurbegrip is overgeschakeld. Daar waar het vorige citaat nog alle kenmerken van de moderniteit ‘als het project’ vertoont, komen hier de eigenschappen van de moderniteit ‘als het contemporaine’ tot uiting. Van Bilsen stelt de Europese cultuur niet langer als een monolithisch, eenduidig blok voor, maar als een veelzijdig en variabel geheel.

2.3 De intermenselijke relaties

Om inzicht te krijgen in zijn analyse van de intermenselijke relaties en de oplossingen die Van Bilsen voorstelt, zal ik eerst een drietal inleidende citaatjes behandelen. Daarna ga ik over op een meer systematische analyse.

‘Les Belges pas plus que les Français et les Anglais ne sont des racistes. Et pourtant j'ai été surpris il y a quelques mois en arrivant au Congo, après avoir traversé des pays britanniques et français de l'Afrique Occidentale et Centrale, de constater combien dans ces territoires étrangers les coloniaux étaient plus aimables avec les autochtones et entretenaient avec leurs élites des relations sociales davantage imprégnées de cordialité et souvent d'amitié. C'est que dans ces pays les indigènes, sans être plus riches que les nôtres, sont plus émancipés. [...] Chaque Belge arrivant au Congo est un ami des Noirs. Encore aujourd'hui comme il y a dix ans et davantage, il s'entend dire par les anciens : ‘Vous changerez bien d'ici six mois’. Les indigènes le savent et le disent aussi. Je crois que c'est l'absence de défenses sociales et politiques du Noir qui engendre chez les Blancs - sauf les véritables éléments d'élite - une évolution qui rappelle le caporalisme dans certaines armées (La Joyeuse Entrée du Roi et l'avenir du Congo, 1955, blz.1632).

Van Bilsen begint dit citaat met de bewering dat de Belgen geen racisten zijn, net zo min als de Fransen of de Engelsen. In de volgende zin nuanceert hij deze stelling: ‘*Et pourtant*’... Het zijn geen racisten, maar ... Hiermee is de toon voor de rest van het citaat gezet. Alhoewel Van Bilsen in de eerste zin meedeelt dat de Belgen volgens hem geen racisten zijn, blijkt uit de impliciete ondertoon van de overige zinnen het tegendeel.

Blijkbaar is het ‘not done’ om expliciet het tegendeel te beweren. Daarom gebruikt hij retorische omwegen. Ten eerste, hij beweert niet dat de Belgen zich tegenover de inheemse bevolking slecht gedragen. Maar, de Fransen en de Engelsen zijn toch vriendelijker. Ten tweede, *hij* was onaangenaam verrast. Hij stelt niet dat de *Belgen* hem onaangenaam verrast hebben. Hij wijst dus niemand met de vinger en betreft de actie op zichzelf. Door de Belgen slechts impliciet bij de gebeurtenis te betrekken – ondanks het feit dat zij de actieve

participanten waren – verhult hij de eigenlijke boodschap. Op die manier hoeft hij geen oordeel over het gedrag zelf te vellen. Ten derde, Van Bilsen stelt dat iedere Belg die in Kongo aankomt een vriend van de zwarten is. Hij voegt er evenwel meteen aan toe dat ze minder dan zes maanden na hun aankomst veranderd zijn. Hij laat in het midden waarin ze veranderen. Impliciet kunnen we lezen dat ze na zes maanden niet langer de vriend van de zwarten zijn. Ze zijn met andere woorden racistisch geworden.

Uit de analyse van het citaat blijkt dus dat Van Bilsen wel degelijk de mening toegedaan is dat de Belgen minstens racistischer zijn dan hij expliciet wil toegeven. In dit vermoeden word ik bevestigd door latere opmerkingen van Jef Van Bilsen:

‘Ik ben tot in Zuid-Afrika gegaan. Het eerste contact met de apartheid was een verschrikkelijke ervaring. Het deed mij nadenken over ons koloniaal systeem, dat officieel wel niet de naam had van apartheid, maar dat op sommige punten tenminste even erg was’²⁹⁷.

‘In het blanke stadsgedeelte mochten de Kongolezen niet wonen, maar wel komen werken als huispersoneel, handarbeiders of lagere kantoorbedienden in de bedrijven en openbare diensten. Ondanks deze vermenging was de segregatie ‘waterdicht’, in die zin dat alle zwarten de blanke wijk vóór zonsondergang moesten verlaten, tenzij ze een pasje van hun werkgevers konden tonen. [...]Die indruk [dat de koloniale maatschappij archaïsch was, DN] werd nog versterkt door de misprijzende en soms zelfs agressieve houding van heel wat blanken tegenover de Afrikaanse bevolking, en door een aantal uiterlijke kenmerken’²⁹⁸.

Het gaat er hem hier uiteraard niet om in welke van deze citaten Van Bilsen de waarheid gesproken heeft. Het belang van deze vaststelling – dat Van Bilsen vindt dat vele Belgen racistisch zijn, maar dat niet openlijk kan zeggen – zit hem op een ruimer niveau. Ten eerste, het toont aan dat het discours van bepaalde politieke en sociale conjunctuurfenomenen afhankelijk is. Bepaalde discursieve formaties zijn met een onaantastbaar taboe omhuld. Ten tweede, uit dit citaat blijkt ook duidelijk dat ‘racisme’ – net zoals ‘ontwikkeling’, ‘democratie’, ... - een betekenaar is met een schijnbaar eenduidige betekenis die zich uitermate goed voor ideologische manipulatie leent. Van Bilsen kan stellen dat de Belgen geen racisten zijn en in de volgende zinnen probleemloos enkele duidelijk racistische taferelen omschrijven. Toch stellen die taferelen zijn eerste bewering nauwelijks in vraag. Mits een subtiele retorische verpakking kunnen zelfs de meest racistische handelingen als niet-racistisch omschreven worden.

---

²⁹⁷ Interview met Kris Lelievre-Damit in *Knack*, 24 december 1986.

²⁹⁸ Van Bilsen, *Kongo 1945-1965*, blz. 25-27.

Dit citaat geeft ons ook inzage in de manier waarop ‘racisme’ volgens Van Bilsen functioneert. Hij legt de oorzaken van het blanke racisme – dat niet zo genoemd wordt – bij de inheemse bevolking. Hun gebrek aan ‘sociale en politieke verdedigingsmechanismen’ veroorzaakt een racistische houding bij de Belgen. Ik veronderstel dat hij met ‘sociale verdediging’ de syndicale representatie bedoelt en met ‘politieke verdediging’ het democratisch stemrecht. Dit doet me vermoeden dat racisme voor Van Bilsen een kwestie van machtsverhoudingen is. De Afrikaanse bevolking wordt gediscrimineerd omdat het machtsverevenwicht in hun nadeel verstoord is. In die zin legt hij de oorzaak voor het racisme toch niet helemaal bij de Kongolezen. De Belgen zijn immers de machthebbers. Het zijn dus zij die hun macht ‘misbruiken’. De inheemse bevolking moet zich beter leren ‘verdedigen’ tegen dergelijke handelingen van de machthebbers. De Belgen lopen bovendien achter op de maatschappelijke evoluties. Hun houding roept herinneringen aan het ‘korporalisme’ in sommige legers op. Hiermee geeft hij aan dat de tijd van de absolute en onveranderlijke sociale hiërarchieën voorbij is en dat de intermenselijke relaties – zelfs in het leger – losser geworden zijn. Als de inheemse bevolking zich – via de syndicale en de politieke vertegenwoordiging – kan emanciperen, als ze zich een meer strijdbare maatschappelijke positie verworven heeft, zal het racisme verdwijnen.

Er zijn evenwel ook Belgen in Afrika die niet veranderen: de ‘echte’ elite. Hieruit blijkt dat Van Bilsen de mening toegedaan is dat een elite niet alleen een bepaalde maatschappelijke status moet hebben, maar ook dat ze aan bepaalde morele voorwaarden moet voldoen. Pas wanneer men aan beide voorwaarden voldoet, behoort men tot de echte ‘elite’.

*De ‘menselijke betrekkingen’ tussen beide rassen, waarvan Koning Baudewijn heeft gezegd dat zij op dit ogenblik het essentiële vraagstuk van **onze** koloniale politiek zijn, vormen de psychologische en morele grondslag zonder dewelke de toekomst van **onze** taak in Afrika ernstig zou **bedreigd** zijn. De **beschaafde inlanders** voelen zeer scherp de afwezigheid van **sociale relaties tussen zwarte en blanke enkelingen en vooral gezinnen** aan, van echte betrekkingen van mens tot mens, van ware vriendschapsbanden (Een dertigjarenplan voor de politieke ontvoogding van Belgisch Afrika, 1955, blz.1021).*

De ‘menselijke betrekkingen’ moeten de centrale bekommernis van de koloniale overheid worden. Van Bilsen roept hier de ‘autoriteit’ van koning Boudewijn in om zijn eigen overtuiging kracht bij te zetten. In volgende citaten (2.6.2) ga ik dieper in op de functie en de status die Van Bilsen aan de koning toekent.

Waarom worden de intermenselijke relaties plotseling als primordiaal beschouwd? Betreft dit een geval van christelijke naastenliefde? Het citaat doet me anders vermoeden. Van Bilsen

stelt duidelijk dat zonder een verbetering van de intermenselijke relaties de ‘toekomst van onze taak in Afrika ernstig zou bedreigd zijn’. Onder de mantel van de verbetering van de menselijke betrekkingen zoekt men in feite naar manieren om de koloniale hegemonie te bestendigen. In dit citaat verdedigt Van Bilsen de verbetering van intermenselijke relaties vooral uit strategische overwegingen en niet alleen omwille van het principe zelf.

Als men van de strategische doelstellingen van dit pleidooi uitgaat, wordt het begrijpelijk waarom Van Bilsen enkel de ‘beschaafde inlanders’ noemt. Volgens van Bilsen zouden enkel zij de ‘afwezigheid van de sociale relaties’ scherp aanvoelen. Alsof de rest van de bevolking de segregatie niet even scherp aanvoelt? Als men ervan uitgaat dat dit pleidooi strategische doelstellingen moet vervullen, wordt het begrijpelijk waarom Van Bilsen enkel de ‘beschaafde inlanders’ noemt. Zij vormen de potentieel ‘gevaarlijkste’ groep. Bij hen weerklinkt de roep om veranderingen het luidst. Men pleit er hier met andere woorden voor om de elite tevreden te stellen om op die manier de koloniale situatie in stand te kunnen houden.

In het deeltje over het onderwijs werd al aangetoond dat Van Bilsen een ‘middenklasse’ als een essentieel onderdeel van een evenwichtige maatschappij beschouwt. Volgens Van Bilsen vormen de intermenselijke relaties ‘de psychologische en morele grondslag’ voor ‘de toekomst van onze taak in Afrika’. Ik denk dat de verwoording van Jef Van Bilsen ook in het kader van de vorming van een inheemse middenklasse gezien moet worden. De ‘taak’ – zo zagen we al eerder – is volgens hem het brengen van de ‘beschaving’ in Afrika. Voor een blauwdruk van wat een ‘beschaafde maatschappij’ zou moeten zijn, baseert hij zich op de westerse burgerlijke maatschappij. Om beschaving in Afrika te kunnen brengen moet er dus ook daar een ‘burgerij’ gecreëerd worden, moet er een inheemse middenklasse ontstaan. Het is dus de creatie van een inheemse middenklasse die de psychologische en morele grondslag van de Belgische ‘taak’ in Kongo vormt.

Als men een ‘taak’ heeft, draagt men ook verantwoordelijkheden. We moeten ons hierbij afvragen hoe het komt dat België volgens Van Bilsen verantwoordelijkheden heeft in Afrika. Wie of wat gaf hen daartoe de opdracht? Het antwoord luidt uiteraard dat de Europeanen deze taak aan zichzelf toegekend hebben. Het discours van de ‘*mission civilisatrice*’ is weinig meer dan een gesecculariseerde predestinatiemythe.

‘Ce témoignage d' un homme intelligent et loyal illustre qu'il s'agit bien d'un problème fondamental et que, pour le résoudre, il n'était pas de trop que le Roi lui-même indique la voie et lance, par son exemple personnel, sur place, au Congo et dans le Ruanda-Urundi, un mouvement de gentillesse et d'efforts

fraternels. Mais pour résoudre le problème des relations sociales, je crois qu'il faudra, en outre, élargir les libertés civiles et politiques (La Joyeuse Entrée du Roi et l'avenir du Congo, 1955, blz.1632).

Van Bilsen citeert hier een inheemse chef die er hem op wijst dat er zo goed als geen relaties tussen blank en zwart bestaan. Belangrijk in dit geval is dat hij de man als *'intelligent et loyal'* articuleert. Van Bilsen combineert hier twee retorische tactieken om aan overtuigingskracht te winnen. Hij presenteert de man als een 'autoriteit' die met kennis van zaken spreekt. Bovendien wordt het sociale antagonisme hier verdoezeld. Daar de man expliciet als *'intelligent et loyal'* gearticuleerd wordt, mag men ervan uitgaan dat dit antagonisme gewoonlijk wel aanwezig is. Van Bilsen (en/of zijn lezerspubliek) gaat er met andere woorden vanuit dat de inheemse bevolking door de band niet *'intelligent et loyal'* is. Precies omwille van deze impliciete presuppositie kan hij dit gegeven aanwenden om de geloofwaardigheid van zijn voorstellen te verhogen. Deze *'homme'* is iemand die de Belgische kolonisator niet ongunstig gezind is en kan daarom als een betrouwbare informant voorgesteld worden. Het is iemand die niet tegen de fundamentele Belgische belangen in zal gaan.

Van Bilsen reikt twee strategieën aan om de intermenselijke relaties te verbeteren: een beweging van vriendelijkheid en broederlijke inspanningen en de uitbreiding van de politieke en civiele vrijheden.

Het is de koning die de 'beweging van vriendelijkheid en broederschap' in gang gezet heeft. De koning wordt hier enigszins als een magisch figuur aangeduid. Van Bilsen schrijft dat de *'le Roi lui-même'* zich het onderwerp aantrekt. De boodschap hierachter is dat het wel een erg belangrijk onderwerp moet zijn als de koning zelf zich verwaardigt om er aandacht aan te besteden. Dit is een duidelijke oproep aan de rest van de bevolking om zijn voorbeeld te volgen. Hij wijst er ook op dat de vorst het *'exemple personnel'* geeft. Hierin zijn sporen terug te vinden van de traditionele mythe van de koning als wijs, rechtvaardig en beschermend. De oproep van de koning en het citaat van Jef Van Bilsen zijn pogingen om het traditionele sociale antagonisme te overstijgen. In de koloniale realiteit was het traditioneel zo dat de zwarte en blanke identiteit als tegengesteld aan elkaar gearticuleerd werden. In het bijzonder de conservatieve en rechtse middens legden de nadruk op dit sociale antagonisme. Het was ook in die kringen dat de koning een grote populariteit genoot. De oproep van de koning om werk te maken van betere intermenselijke relaties moet dan ook als een discursieve dislocatie (III 3) beschouwd worden: de 'logica van het verschil' wordt in een 'logica van gelijkheid' omgezet. Het is een poging om de particuliere blanke en zwarte identiteiten te overstijgen en een geünificeerd Zelf tot stand te brengen. Doordat deze boodschap uit de mond van een

symbolisch belangrijke figuur komt, wordt de opruiende blanke opinie de mond gesnoerd. Zoals gezegd meen ik dat die discursieve dislocatie plaatsgreep als onderdeel van een strategie om de (blanke) controle over de koloniale situatie te behouden. Het feit dat de dekolonisatie enkele jaren later een feit was, toont aan dat de discursieve dislocatie faalde.

Volgens Van Bilsen moet ook de uitbreiding van de *'libertés civiques et politiques'* de gespannen situatie ontladen. In het eerste citaat werd duidelijk dat Van Bilsen de koloniale apartheid als een probleem van gebrekkige machtsverdeling opvat. Dit probleem moet via een vreedzame, democratische en politieke weg opgelost worden.

Samenvattend en op basis van de drie bovenstaande citaten kan ik stellen dat Van Bilsen voor het probleem van de intermenselijke relaties twee oplossingen voorstelt.

Enerzijds moet er werk gemaakt worden van een *'beweging van vriendelijkheid en broederschap'*. We zouden kunnen stellen dat dit de morele component van zijn oplossing is. De sociale relaties tussen blank en zwart moeten verbeterd worden. Het racisme moet worden ingedijkt. Voor Van Bilsen zijn het vooral de **kolonisten** (2.3.1) – traditioneel de blanke bevolkingsgroep die het meest vijandig tegenover de inheemse bevolking stond – die hun gedrag moeten veranderen.

Anderzijds moeten ook de *'civiele en politieke vrijheden'* uitgebreid worden om de sociale relaties te kunnen verbeteren. Volgens Van Bilsen moet er vooral aandacht besteed worden aan de politieke, syndicale en burgerrechten van de autochtone bevolking. Hiervoor moeten de discriminaties binnen **de wetgeving en het gerecht** (2.3.2) weggewerkt worden. Er moet dringend werk gemaakt worden van een betere **syndicale organisatie** (2.3.3) onder de autochtone werknemers. En er moet meer **persvrijheid** (2.3.4) komen. En tenslotte moet er ook een weerbare **inheemse middenklasse** (2.3.5) gevormd worden. Al deze maatregelen zouden in een grotere **sociale gelijkheid** (2.3.6) moeten uitmonden.

2.3.1 DE KOLONISTEN

'La Patrie est là où l'on vit. Les émigrés belges au Congo deviennent tout naturellement des Congolais, comme ils deviennent Canadiens au Canada et Argentins en Argentine. Déjà actuellement les jeunes, surtout ceux qui sont nés en Afrique, se disent Congolais d'abord, et se vantent d'ignorer les choses du vieux monde. Les coloniaux qui vont en Afrique, pour la durée d'une carrière, tout en s'attachant à ces pays et à ces peuples ainsi que à la mission magnifique de la Belgique, conservent en Europe leur port d'attache. C'est eux qui incarnent les liens entre la Belgique et la Colonie' (La controverse du colonat, 1949, blz. 281).

In dit citaat maakt Van Bilsen ons het verschil tussen de ‘kolonisten’ en de ‘kolonialen’ duidelijk. Kolonisten zijn individuen die zich voorgoed in Kongo gevestigd hebben. Kongo is hun nieuwe ‘vaderland’ geworden. De kolonialen daarentegen verblijven maar tijdelijk in Kongo: voor de duur van hun carrière.

De kolonisten doen hun best om hun ‘oude vaderland’ zoveel mogelijk te vergeten. Ze worden ‘*tout naturellement des Congolais*’. Van Bilsen stelt dat het ‘vaderland’ de plaats is waar men leeft. Het ‘vaderland’ is met andere woorden een geografische entiteit. Zowel de zwarte als de blanke inwoners van Kongo zijn Kongolezen. Van Bilsen probeert hier met andere woorden een ‘keten van gelijkheid’ tussen beiden te articuleren. Dat is vreemd, want in het volgende citaat zal hij het tegengestelde doen.

Uit de rest van het citaat blijkt evenwel dat ‘*la Patrie*’ voor Van Bilsen meer dan een louter geografische entiteit is. De kolonialen hebben immers - omdat ze hun vaderland niet vergeten zijn – een ‘*mission magnifique*’ te volbrengen. Wat kan deze missie anders zijn dan de ‘modernisering’ van Kongo? Een ‘modernisering’ die niet louter materiële aspecten, maar ook waarden, normen, cultuur, ... inhoudt.

Van Bilsen blaast dus koud en warm gelijk. Enerzijds stelt hij het voor alsof ‘*la Patrie*’ een willekeurige geografische aanduiding is, de plaats waar men toevallig leeft. Anderzijds is ‘*la Patrie*’ ook een essentialistisch Zelf met ‘eigen’ waarden en normen. Hoe kunnen we deze contradictorische articulatie van ‘*la Patrie*’ verklaren? Uit de vorige citaten is al duidelijk gebleken dat Van Bilsen van het volkshomogeneïsme uitgaat. Een ‘volk’ heeft bepaalde unieke en ‘eigen’ kenmerken. De kolonisten vormen met andere woorden een problematisch gegeven in de ‘nationalistische’ logica van Jef Van Bilsen. Ze zijn immers een ‘volksvreemd’ element. Als hij zijn logica van het volksnationalisme zou doortrekken, zou hij moeten stellen dat de kolonisten niet in Afrika ‘thuishoren’ en moeten vertrekken. Blijkbaar kan hij dat niet maken tegenover zijn lezerspubliek of wil hij zelf geen dergelijk standpunt innemen. Daarom is hij verplicht om een uitzondering op zijn logica te maken door het vaderland te bestempelen als ‘*là où l’on vit*’, als een geografische entiteit dus.

‘Là où le ministre des Colonies veut financer - avec les moyens du Trésor congolais - un colonat d'élite, il y a contradiction dans les termes, car la sélection de l'élite ne concerne que la première génération et ne répond évidemment pas des descendants de ceux qui partent. En outre, la qualification d'élite ne sera plus la même dans quinze ans, puisque le ministre veut favoriser le départ de ceux dont l'activité est utile à la société congolaise. C'est précisément son action civilisatrice dans le milieu indigène qui fera évoluer rapidement les critères de sélection de cette élite de colons. Est-ce que la Belgique a vraiment intérêt à porter ainsi en

Afrique les germes non seulement d'un mouvement prématuré d'autonomie, mais encore d'un nombre de plus en plus considérable de blancs pauvres - poor whites - descendants de ses colons d'élite? [...] Il semble dès lors que dans la perspective d'une ou deux générations, la politique du colonat - loin de renforcer les liens unissant le Congo à la Belgique - renforcerait le mouvement centrifuge qui se dessine dans notre Colonie comme dans toutes les autres. Elle dépose en même temps qu'au Congo, les germes de conflits sociaux qui risquent d'opposer blancs et noirs et de compromettre par là l'œuvre belge en Afrique Centrale' (La controverse du colonat, 1949, blz. 283).

Eerst en vooral gebruikt Van Bilsen drie argumenten tegen de politiek van bevolkingskolonisatie: het zal de Kongolese staatskas nodeloos geld kosten, de maatregel zal snel uitgewerkt en voorbijgestreefd zijn, de kolonisten zullen een voortijdige dekolonisatie inleiden en aan de basis van sociale conflicten liggen.

Ten eerste, de financiële lasten voor de Kongolese staatskas. Van Bilsen stelt niet expliciet dat hij tegen de bevolkingskolonisatie gekant is omwille van de financiële lasten die dit voor Kongo meebrengt. Het is ook niet zijn voornaamste tegenargument. We kunnen zijn ongenoegen vooral afleiden uit de manier waarop hij de zin in de tekst integreert. Daaruit blijkt impliciet al dat hij het oneens is met deze beslissing. Het blijkt evenwel vooral uit de vorige analyses. Daarin zagen we al meerdere malen dat België volgens Van Bilsen een 'taak' en verantwoordelijkheden te vervullen heeft in Kongo. Het is voor Van Bilsen vanzelfsprekend dat de kosten die deze 'taak' met zich meebrengen ook door België gedragen moeten worden. De kosten vormen een onderdeel van de 'opdracht' die vervuld moet worden. Deze opvatting zal bovenal uit de analyse van zijn ideeën over de economische ontwikkeling van Kongo blijken (IV 3).

Ten tweede, de maatregel zal snel uitgewerkt en voorbijgestreefd zijn. Ook deze opvatting is een gevolg van de 'taakgedachte' die Van Bilsen koestert. Voor hem is het kolonialisme een essentieel tijdelijke aangelegenheid. Op het moment dat België haar taak volbracht heeft, dat ze Kongo opgevoed heeft, dient Kongo weer zelfstandig te zijn. We zullen verder nog zien dat dit niet betekent dat alle banden doorgesneden moeten worden. Hij stelt dat de 'beschavingswerkzaamheden in het inheemse milieu de selectiecriteria voor deze elite van kolonisten snel zullen doen evolueren'. Ook dit kadert in het idee van de progressieve uitbreiding van de koloniale verwezenlijkingen in Kongo. Hoe langer het koloniale regime voortduurt, hoe dichter de beschavingstaak haar eindpunt nadert. Wat Van Bilsen hier in feite wil zeggen is dat het zinloos is om een permanente blanke elite in Kongo te vestigen omdat dit tegen het tijdelijke karakter van de taak ingaat. De inheemse bevolking zal immers hoe langer hoe meer 'beschaafd' worden en hoe langer hoe minder de 'hulp' van de kolonisator

nodig hebben. Dit is een duidelijke illustratie van de kinderlijkheid die Van Bilsen aan de Kongolezen toekent. Ook een kind heeft in de eerste levensjaren de meeste verzorging nodig, na verloop van tijd kan het evenwel op de eigen benen staan. Een identieke logica ligt aan de basis van dit argument. Dit wordt vooral duidelijk als Van Bilsen het heeft over een *'mouvement prématuré'*.

Hiermee zijn we aan zijn derde argument gekomen. De kolonisten zijn een obstakel voor het *'oeuvre belge en Afrique Centrale'*. Waarom? Omdat ze een *'mouvement prématuré d'autonomie'* zullen vormen. Op termijn zullen de kolonisten zelf de macht willen grijpen. Waarom is van Bilsen deze mening toegedaan? Hij baseert zich daarvoor op de ervaring in de overige kolonies (*'dans notre Colonie comme dans toutes les autres'*). We kunnen bovendien de impliciete vooronderstelling lezen dat de kolonisten niet bereid zullen zijn om op termijn hun bevoorrechte positie aan de inheemse bevolking over te laten (en precies dit is de essentie van de Belgische 'taak' in Kongo). Ze zullen met andere woorden de ontwikkeling van de inheemse bevolking verhinderen. Van Bilsen lijkt er vanuit te gaan dat ze zullen proberen de macht te grijpen in een poging om hun maatschappelijke status te behouden. Hierdoor zullen ze voortijdig een einde maken aan de koloniale missie van België. Kongo zal met andere woorden haar autonomie verwerven voordat België de noodzakelijk geachte 'opvoeding' en 'opleiding' gegeven zal hebben.

Ten vierde, op termijn zal de aanwezigheid van de kolonisten sociale conflicten veroorzaken. Volgens Van Bilsen zal enkel de eerste generatie kolonisten een elite vormen. Men loopt het gevaar een tweede generatie van gefrustreerde *'poor whites'* in het leven te roepen. Deze zijn *'les germes de conflicts sociaux'*. Waarschijnlijk bedoelt Van Bilsen hier dat ze de strijd om de maatschappelijke posities met de inheemse middenklasse zullen moeten aangaan. Enerzijds omdat de kinderen van de eerste generatie kolonisten niet meer dezelfde specialisatie als hun ouders zullen hebben. Anderzijds omdat de bekwaamheden die ze kunnen aanbieden tegen dan (door de voortschrijdende civilisatie) ook al bij de inheemse bevolking aanwezig zullen zijn.

2.3.2 De wetgeving en het gerecht

'Dat de spanning tussen blank en zwart in sommige streken van Kongo toeneemt, en een aanzienlijk aantal blanken beslist de weg van een gevaarlijke rassenhaat zijn opgegaan, wordt geïllustreerd door 'Centre Afrique' de voornaamste krant van Kivoe. [...] Vooreerst omdat de publicatie ervan bewijst dat de schrijver de mentaliteit vertolkt van een aanzienlijk deel der blanke openbare opinie in Kivoe, het eldorado der planters. Zonder deze

*rassenmentaliteit die, zoals in Zuid-Afrika, voortspuit uit sociale onrechtvaardigheid en angst tegenover de inboorlingen, ware dergelijke publicatie immers niet denkbaar. Ten tweede willen wij de aandacht vestigen op dit incident, omdat uit de houding van de overheid en het gerecht op duidelijke wijze zal blijken of de regering het ernstig meent met haar inboorlingenpolitiek. [...] Het welslagen van België's taak in Afrika hangt af van **het vertrouwen der inboorlingen in de rechter en in de overheid**' (Colour-Conflict, 1950, blz. 881-882).*

In dit citaat stopt Van Bilsen zijn afkeer voor de mentaliteit van de kolonisten niet onder stoelen of banken. Een aantal symbolische betekenaars maken dit duidelijk. De streek rond Kivoe omschrijft hij schertsend als 'het eldorado der planters'. Het begrip 'eldorado' is met een hele reeks geladen beelden verbonden. Het symboliseert de westerse zoektocht naar gemakkelijke rijkdom, de hebzucht. Er hangen ook connotaties van straffeloosheid, van een ongehinderde 'wet van de sterkste' mee samen. Verder articuleert hij een keten van gelijkheid tussen het spreekorgaan van de kolonisten, 'Centre Afrique', de 'gevaarlijke rassenhaat' en de 'rassenmentaliteit' van Zuid-Afrika. We mogen hier zeker niet uit oog verliezen dat de verschrikkingen van de nazistische rassendoctrine nog vers in het geheugen lagen. Bovendien was het geïnstitutionaliseerde apartheidsregime van Zuid-Afrika nauwelijks twee jaar oud. Het vormde ongetwijfeld nog regelmatig het onderwerp van het publieke debat. Van Bilsen omschrijft zijn eerste kennismaking met dat regime als een 'verschrikkelijke ervaring' (IV 2.3). Via deze keten van gelijkheid wil Van Bilsen erop wijzen het niet denkbeeldig is dat een deel van de blanke Kongolese publieke opinie een gelijkaardig regime zou eisen.

Deze keer legt hij de schuld voor de spanningen tussen blank en zwart volledig bij de blanke minderheid. In een van de vorige citaten wees hij nog *'l'absence de défenses sociales et politiques du Noir'* als de hoofdoorzaak van het racisme aan (IV 2.3).

Van Bilsen stelt ook hier weer een tweeledige oplossing voor het racismeprobleem voor. Hij legt de verantwoordelijkheid bij de kolonisten, maar ook bij de regering. Beiden moeten hun mentaliteit veranderen. De enen in de dagelijkse omgang, in hun houding ten opzichte van de zwarten. De anderen in hun beleid, door de discriminatie weg te werken, door de Kongolezen evenveel rechten te geven en door werk te maken van de scheiding der machten. Dit laatste is enkel impliciet vermeld in het citaat. Immers, de inboorlingen kunnen slechts vertrouwen hebben in een rechter als die in staat is om een volkomen onafhankelijk en objectief oordeel te vellen.

2.3.3 Het syndicalisme

*'Naar aanleiding van hoger genoemd rapport werd in de koloniale middens de mening verspreid dat het **negersyndicalisme** een mislukking zou zijn. Slechts wie de moeilijke omstandigheden niet kent, kan door dergelijke uitspraak beïnvloed worden. [...] Men mag echter niet uit het oog verliezen dat deze **primitieven slechts progressief leren beseffen** dat zij langs de weg ener **solidaire organisatie doelmatig voor de lotsverbetering kunnen ijveren, dat het syndicalisme een recht is** waarvan zij onder open hemel mogen gebruik maken en dat het lidmaatschap van een vakbond **hen niet aan enige repressie blootstelt**. Het is zeker dat langs deze weg een instrument wordt gesmeed dat stilaan **echte woordvoerders der inlandse arbeiders zal toelaten naar voren te treden en zich vertrouwd te maken met de vreedzame strijdmethodes van de moderne sociale beweging**' (De moeizame weg van het negersyndicalisme, 1950, blz.663).*

We kunnen dit citaat in drie delen onderverdelen. In het eerste deel zegt Van Bilsen ons dat het 'negersyndicalisme' volgens de kolonialen mislukt is. Van Bilsen stelt dat een dergelijke conclusie niet terecht is en dat ze op onvolledige informatie gebaseerd is. Hij erkent met andere woorden dat het syndicalisme bij de autochtone bevolking weinig succes kent, maar geeft er een gemotiveerde uitleg aan.

In het tweede deel somt hij de factoren op die volgens hem aan de basis van het geringe succes van de autochtone vakbondswerking liggen. Hij onderscheidt er twee: het 'leerproces' heeft een progressief karakter. De 'primitieven' beseffen maar langzaam dat een solidaire organisatie hun lot zal verbeteren. Dit is opnieuw een duidelijke indicatie van de 'taakgedachte' die Van Bilsen beheerst. Hij beschouwt het duidelijk als zijn 'missie' om de inheemse bevolking de vakbondsgedachte bij te brengen. De tweede factor die hij onderscheidt is de repressie van overheidswege. Hij stelt dat de 'primitieven' niet weten dat de syndicale organisatie een recht is, dat ze hun lidmaatschap in het openbaar mogen gebruiken, dat het syndicale lidmaatschap hen niet aan repressie blootstelt. Dit is vanzelfsprekend een impliciete klacht. Hij klaagt op een impliciete manier aan dat hen minstens verteld wordt dat de vakbond een verboden organisatie is, dat de openbaarheid ervan verboden is en dat vakbondsmilitanten aan repressie blootgesteld worden.

In het derde deel geeft Van Bilsen de weg aan die volgens hem in de toekomst bewandeld moet worden. Als er een halt aan de repressie van de syndicale afgevaardigden geroepen zou worden, zouden er 'echte woordvoerders' naar voren kunnen treden. Dit impliceert dat er op dat moment geen echte woordvoerders zijn. Dit betekent dat de huidige woordvoerders ofwel hun taak niet goed uitoefenen – ze verwoorden niet wat er echt onder de arbeiders leeft –, ofwel dat de huidige woordvoerders hun onvrede niet *mogen* uiten. Een combinatie van

beiden is uiteraard ook mogelijk. Afgaande op de citaten in het volgende deel (IV 2.3.4) over de pers mogen we ervan uitgaan dat hij van de eerste mogelijkheid overtuigd is.

Op die manier zal de inheemse bevolking ‘de vreedzame strijdmethodes van de moderne sociale beweging’ leren kennen. Hieruit blijkt dat Van Bilsen een voorstander is van het onderhandelingsmodel en dat hij het syndicale strijdmodel als ‘ouderwets’ beschouwt.

Les organisations syndicales belges doivent poursuivre leur œuvre au Congo. C'est une noble tâche que d'initier les travailleurs congolais aux valeurs et aux techniques syndicales. Cela fait partie de la vocation de civilisation de la Belgique en Afrique centrale. C'est aussi un autre moyen d'expression pour des Belges qui, à côté de tant de missionnaires et de tant de laïcs, chrétiens ou non, désirent porter témoignage de notre volonté de poursuivre avant tout la libération et l'émancipation de l'homme noir. [...] Les leaders de nos syndicats, en Belgique et en Afrique, ne seront pas déçus à condition de concevoir leur tâche comme une mission temporaire, destinée à devenir rapidement, par l'africanisation des cadres, de la pensée et de l'action syndicale, une 'assistance technique' (Nouvelles perspectives du syndicalisme congolais, 1957, blz.6).

De opvattingen van Jef Van Bilsen uit het vorige citaat dateren uit 1950. Dit citaat kwam zeven jaar later tot stand. Het ademt ook een andere sfeer uit. En toch is het ook duidelijk van dezelfde auteur. De twee basisideeën uit het vorige citaat zijn dezelfde gebleven: een goed uitgebouwde vakbondswerking is noodzakelijk in Kongo en de Belgische vakbondsliden hebben de missie om die tot stand te brengen. Daar wordt nu nog een derde aan toegevoegd: op termijn moeten de Belgische vakbondslui de leiding aan de Afrikaanse leiders overlaten en moet ook het denken en de actie geafrikaniseerd worden. Dergelijke opvattingen bleken ook al uit de analyse van zijn ideeën over het onderwijs.

Het is evenwel de hartstochtelijke verheerlijking van het vakbondswezen en van de Belgische civilisatiemissie die het meest in het oogspringend zijn. Hij heeft het over het ‘oeuvre’, de ‘noble tâche’, de ‘vocation de civilisation’, de ‘volonté de poursuivre avant tout la libération et l'émancipation de l'homme noir’. Het is een uitermate idealiserende articulatie van het kolonialisme. Van Bilsen heeft een welhaast blinde adoratie voor de Belgische ‘missie’ in Centraal-Afrika. Hij koestert niet de minste twijfel over het wezen van de koloniale onderneming. Het toont ook aan hoe overtuigd Van Bilsen over het Verlichtingsproject is. De Belgen zijn in Kongo om ‘l'homme noir’ uit zijn kluisters te bevrijden. In het volgende citaat werpt hij nochtans een ander licht op de koloniale onderneming.

2.3.4 De pers

‘Overigens zijn, op weinige uitzonderingen na, de Kongolese kranten veeleer commerciële ondernemingen en organen van ‘algemeen beklag’, dan wel opiniebladen in de Europese zin. Het probleem van de persvrijheid verdient de aandacht. Naar mijn mening zou ze dienen erkend te worden, mits de rechtbanken degelijk gewapend zouden worden om alle misbruiken, zo vanwege de blanke als de inlandse pers te beteugelen. In de achterlijke landen moet men immers met behoedzaamheid de moderne vrijheden hanteren. In het huidige koloniale stelsel beschikt de uitvoerende macht over een theoretisch en onbeperkt recht op leven en dood over de kranten. Zij voelt zich niet bij machte van dit recht gebruik te maken tegenover de blanken, terwijl de inlanders de rechtvaardigheid van maatregelen getroffen door een overheid die tevens ‘rechter en partij’ is, zouden kunnen in twijfel trekken. Is het niet om dergelijke misverstanden en wanverhoudingen te voorkomen dat wij in het Westen de scheiding der machten kennen? Ook hier weze opgemerkt dat een vrije en representatieve pers in onze overzeese gebieden slechts zal tot ontplooiing komen wanneer de inheemsen over politieke rechten zullen beschikken’ (Een dertigjarenplan voor de politieke ontvoogding van Belgisch Afrika, 1955, blz.1025-1026).

Van Bilsen beschrijft de koloniale overheid in geladen termen: ze beschikt over het ‘onbeperkt recht op leven en dood over de kranten’ en is ‘rechter en partij’. Hij verwijt de overheid duidelijk dat ze minstens totalitaire middelen ter beschikking heeft. Hierdoor verkeert ze in de mogelijkheid om willekeurige maatregelen te treffen. Tegenover de ‘blanke’ kranten zou ze dit niet durven. Waarschijnlijk bedoelt hij hiermee dat de blanke bevolking over een machtiger lobby beschikt die zulks niet zou toelaten. De ‘zwarte’ pers daarentegen zou de rechtvaardigheid van de beslissingen ‘in twijfel kunnen trekken’ omdat de overheid zowel ‘rechter als partij’ is. Van Bilsen vreest hier dat de autochtone bevolking de ‘onrechtvaardige’ overheid wel eens zou kunnen afwijzen.

Drie hervormingen moeten een oplossing bieden: de persvrijheid, de scheiding der machten en de politieke democratisering. De drie vormen onderdelen van een grotere beweging die we in het begin onderscheiden hebben: de uitbreiding van de civiele en politieke rechten.

Waarom acht Van Bilsen de persvrijheid een onaantastbaar goed? Omdat het een ‘vrije en representatieve pers’ moet toelaten. Vooral het ‘representatieve’ is in deze van belang. Hieruit kunnen we afleiden dat de pers voor hem voornamelijk een politieke functie te vervullen heeft. Het moet de politici een representatief beeld van de bekommernissen van de publieke opinie geven. De kranten moeten bovendien ook aan het politieke besluitvormingsproces deelnemen, ze moeten voorstellen en ideeën formuleren. Dit merken we aan het feit dat hij de Kongolese kranten als ‘commerciële ondernemingen en organen van ‘algemeen beklag’ bestempelt. Hij laat zich hierover laagdunkend uit. We mogen dus

veronderstellen dat het tegendeel wel op zijn goedkeuring zou kunnen rekenen: kritisch-constructieve kranten zonder commerciële doelstellingen.

Om al deze redenen zal een 'vrije en representatieve pers' pas ontstaan als er ook van de invoering van de politieke vrijheden werk wordt gemaakt. Pas op het moment dat er verkozen vertegenwoordigers zullen zijn, zal het voor hen belangrijk en noodzakelijk zijn om naar hun achterban te luisteren. Voor diezelfde achterban zal het enkel op dat moment nuttig zijn om 'representatieve' kranten op te richten.

Waarom acht hij de hervorming van het rechterlijk apparaat noodzakelijk bij de invoering van de persvrijheid? Omdat men de 'moderne vrijheden' behoedzaam moet hanteren in de 'achterlijke landen'. We merken hier traditionele, tegengestelde articulatie tussen 'moderniteit' en 'achterlijkheid'. Waarschijnlijk gaat hij ervan uit dat de publicisten nog met hun nieuw verworven vrijheid zullen moeten leren omgaan. Iets wat Europa blijkbaar al kan. Zowel de blanke als de inheemse pers moet 'beteugeld' worden. Een totalitair regime is verwerpelijk, een 'laissez faire, laissez passer'-regime is dat evenzeer. Overheidscontrole is wel degelijk noodzakelijk. Als we ervan uitgaan dat de persvrijheid vooral tot betere intermenselijke relaties moet leiden, kunnen we al raden welke vrees hij koestert. De blanke en zwarte pers zouden elkaar 'buitensporige' verwijten naar het hoofd kunnen werpen. Dit zou hun relatie uiteraard niet ten goede komen.

In het Westen is men blijkbaar al over deze fase heen, want om dergelijke 'misverstanden en wanverhoudingen' te voorkomen, heeft men de scheiding der machten ingevoerd. Dit verklaart waarom Van Bilsen het in termen van 'moderniteit' en 'achterlijkheid' kan uitdrukken. Het maakt allemaal deel uit van de weg naar de vooruitgang, naar de civilisatie.

2.3.5 Een inheemse middenklasse

*'Aan de grondslag van een **onbevreesde vooruitgang** op de weg der ontvoogding moet echter een stevige **welvaartspolitiek** liggen. Ondanks alles wat op dit stuk in Kongo en Ruanda-Urundi reeds werd gepresteerd is een nieuw en **evenwichtscheppend impuls** van overheidswege aangewezen. Minister Buisseret heeft gelijk waar hij over de noodzakelijkheid van een inheemse **middenstand** spreekt. De middenstand en ook een **welvarende boerenstand** zijn **hoekstenen** voor een **zelfbesturend land**. In Kongo is de boerenstand erg ten achter. En men mag zeggen dat de **lage lonen der arbeiders** samenhangen met de **miserie** van de **brousedorpen**. [...] Vervolgens is er een geheel van maatregelen die vlug moeten doorgevoerd worden, op de gebieden van het grondstelsel en **het eigendomsrecht**, de **sociale gelijkheid** en het opheffen der discriminerende wetgeving op het contract van dienstverhuring, **het burgerlijk recht**, de rechterlijke inrichting, het fiscaal stelsel, de coöperatieven' (Een dertigjarenplan voor de politieke ontvoogding van Belgisch Afrika, 1955, blz.1018-1019).*

De betekenaar 'hoeksteen' vormt het knooppunt van dit citaat. De 'boerenstand' en de 'middenstand' vormen de 'hoekstenen' van een zelfbesturend land. Hierdoor roept Van Bilsen een heel scala aan beelden uit de burgerlijke samenleving op. Hij bouwt een syntagmatische relatie uit tussen boerenstand, middenstand, zelfbestuur, evenwicht vooruitgang en welvaart. Deze reeks betekenaars staat in een paradigmatische relatie met broussedorpen, arbeiders, lage lonen en miserie.

Om tot een 'vooruitgang' te komen moet Kongo dus uit de 'miserie van de broussedorpen' stappen en een burgerlijke maatschappij opbouwen. Het moet uit de chaos komen en een evenwichtig land worden.

De vooruitgang is in de eerste plaats een 'onbevreesde vooruitgang op de weg der ontvoogding'. Hier laat Van Bilsen duidelijk merken dat 'vooruitgang' voor hem onlosmakelijk verbonden is met ontvoogding. Dit is een idee waar vele Belgen weigerachtig tegenover staan. Als ze evenwel een welvaartsbeleid voeren, dan hoeven ze niets te vrezen. Op dat moment zal het een 'onbevreesde' vooruitgang zijn. Hieronder moeten we uiteraard verstaan dat België geen angst moet hebben dat Kongo zich zal afscheuren. Om dit te verhinderen moet de overheid wel een 'evenwichtscheppende impuls' geven: de creatie van een inheemse middenklasse. De inheemse middenklasse vormt voor Van Bilsen het fundament, de hoeksteen van een evenwichtig huis.

Hoe denkt Van Bilsen dit te doen? O.a. door een betere sociale gelijkheid, het wegwerken van de discriminatie, meer burgerrechten, zoals we vroeger ook al zagen. Maar nieuw is hier het eigendomsrecht. Hiermee opteert Van Bilsen voor de Belgische politiek van het bevorderen van het eigendomsrecht om zo de bevolking meer 'verantwoordelijkheidszin' bij te brengen. En om het privé-initiatief tot ontplooiing te brengen. Merk ook op dat Van Bilsen de link legt tussen de lage lonen van de inheemse arbeiders en de 'miserie van de broussedorpen'. Vanwaar dit verband? Waarschijnlijk bedoelt Van Bilsen hier dat men bewust lage prijzen aan de boeren betaalt. Op die manier kan men de prijzen voor het voedsel laag houden, waardoor ook de lonen laag kunnen blijven. Dit alles moet de grote privé-maatschappijen ten goede komen.

2.3.6 De sociale gelijkheid

Car ce jour là, il faudra que le statut des fonctionnaires du Congo, et des magistrats, soit revu et que les indigènes soient admis au même titre que les Belges. Ce jour là, il faudra que la législation sociale ait subi une refonte complète qui la lave de toutes les dispositions discriminatoires qui l'encombrent

encore. Il faudra que l'on ait trouvé une solution au problème de l'égalité des traitements et barèmes, éventuellement en faisant usage de la notion de l'indemnité pour expatriement, au profit des Blancs d'Europe. Ce jour là, il faudra autoriser les médecins noirs, les vétérinaires, à s'établir pour leur compte et exercer leur profession et il faudra abolir la ségrégation qui interdit actuellement aux Noirs d'habiter les quartiers européens de nos villes africaines (L'enseignement des indigènes, 1955, blz. 293).

Het volledige citaat omschrijft een aantal maatregelen die allemaal onder één noemer te vatten zijn: 'abolir la ségrégation'. Deze noemer wordt evenwel pas in de laatste zin uitgesproken. Het citaat bouwt langzaam op naar die laatste zin toe. Van Bilsen legt eerst uit wat het afschaffen van de segregatie precies zal inhouden voor hij het expliciet vernoemt. Zin per zin bouwt hij zijn logica op en laat de lezer wennen aan het idee. Hij vernoemt eerst de gemakkelijker verteerbare maatregelen en besluit met 'abolir la ségrégation'.

Deze strategie wijst op de voorzichtigheid waarmee Van Bilsen te werk gaat om zijn ideeën bekend te maken. Dit blijkt niet alleen uit de opbouw van het citaat zelf, maar ook uit de verwoording van de verschillende maatregelen. Van Bilsen heeft het niet over 'l' inégalité des traitements et barèmes'. Hij spreekt over 'le problème de l' égalité'. Hij durft ook hier het kind niet bij de naam te noemen. Een gelijkaardig fenomeen vinden we terug in de laatste zin. Daar pleit Van Bilsen er voor om de 'zwarten' toe te laten in de Europese wijken te wonen. Dit houdt natuurlijk in dat de Europese wijken ophouden te bestaan. Maar dit idee zou de blanken waarschijnlijk teveel voor de borst gestoten hebben om het ook effectief uit te spreken.

Dit impliciete idee maakt ons wel het beeld duidelijk dat Van Bilsen heeft over de toekomstige samenleving in Kongo. Hij ziet zwarten en blanken als volkomen gelijke burgers in één en dezelfde samenleving. Hij voorziet een toekomst voor zwart en blank samen, 'nos villes africaines'. Maar dan wel als gelijken, samenlevend in een maatschappij die 'gewassen is van alle discriminatie'. Die bewoording alleen al zegt genoeg: discriminatie is iets 'vuils' dat uit de samenleving moet en kan verdwijnen.

2.4 Een planmatige aanpak

'Si nous voulons regarder en face le problème des élites et des cadres nécessaires en vue d'une émancipation inévitable et prochaine, on se rend compte de l'urgente nécessité d'une véritable politique, d'une véritable planification de la formation des élites. Il ne suffit pas de mettre l'université, qu'elle soit belge ou africaine, à la disposition, de quelques uns. Le problème n° 1 est de doter le Congo et le Ruanda-Urundi de cadres politiques, administratifs, économiques,

sociaux, capables de permettre son libre essor, son développement équilibré, son émancipation rapide (*Planifier la formation des élites*, 1958, blz.151).

De plangedachte staat absoluut centraal bij Van Bilsen. Hij is ervan overtuigd dat de bevolking een kneedbare massa is. De massa is zelfs z? kneedbaar, dat hij het kneedproces als een gefaseerde planning aanziet. Twee vooronderstellingen gaan de plangedachte vooraf. Ten eerste, dat men door analyse tot de essentie van de maatschappij kan doordringen. Op basis van de geanalyseerde essentie gaat men daarna de toekomstige evolutie uitstippelen. Ten tweede, dat er individuen zijn die als het ware boven de maatschappij staan en tot de essentie ervan kunnen doordringen. Het zijn deze platonische, toeziende, wijze en goedmenende ‘weters’ die de toekomst kunnen ontleden en achterhalen. De plangedachte is direct verbonden aan het idee van de voortschrijdende rationalisering. Het is de meest tastbare uiting van de ‘moderniteit als project’.

Van Bilsen wil de plangedachte in Kongo ook op de menselijke ontplooiing toepassen. Hiermee wil hij onder andere de ‘*libre essor*’ van Kongo bewerkstelligen. De plangedachte en de vrije ontwikkeling, ze lijken op het eerste zicht tegenpolen van elkaar te zijn. Hoe komt het dat Van Bilsen ze combineerbaar acht? Hiervoor moeten we opnieuw teruggrijpen op de Verlichtingsideeën. Zoals gezegd vormt het idee van een latente en universele menselijke ratio de basis van de Verlichting. Men was ervan overtuigd dat enkel de Europese culturen het stadium van de Verlichting bereikt hadden. Zij hadden dit bereikt door de balast van het Ancien Régime van zich af te gooien. Vanaf dan konden zij rationeel beginnen leven. Voor de Verlichters stond vrijheid dan ook gelijk aan rationaliteit.

Op die manier slaagt Van Bilsen erin om de plangedachte aan het vrijheidsidee te koppelen. De Kongolezen kunnen enkel in vrijheid leven als ook zij het stadium van de rationaliteit bereiken. Aangezien de Europeanen dit stadium al twee eeuwen bereikt hebben, kunnen zij de weg er naar uitstippelen. Omdat de Europeanen de te volgen route kennen, kunnen zij hem ook plannen. In de overtuiging van de Europeanen kan dit enkel in het voordeel van de Kongolezen spelen. Immers, zij hebben decennia van vallen en opstaan nodig gehad om waarlijk Verlicht te kunnen worden. Dankzij de kennis die de Europeanen tijdens hun moeizame tocht opgedaan hebben, kunnen de Kongolezen de rationaliteit op een snellere en efficiëntere manier bereiken. Hieruit blijkt nogmaals het homogeniserende en imperialistische karakter van de Verlichting.

[...] [L]a double notion du ‘timing’ et du ‘planning’ s'impose. Il faut que nous sachions où nous en serons dans cinq ans, lorsque les premiers universitaires

*seront formés, et dans dix ans et dans vingt ans. Nous devons avoir un plan précis et souple à la fois qui canalise les immenses espoirs qui germent et se développent dans les **agglomérations indigènes grouillantes** et dans les savanes de notre Afrique. Il faut que ces aspirations indigènes qui se tournent vers des temps nouveaux parviennent par **des voies sûres à des équilibres stables**. Un plan du développement politique et de l'émancipation du Congo et du Ruanda-Urundi, un plan de trente ans, aurait aussi une immense portée psychologique intérieure et mondiale et contribuerait à nous 'dédouaner' comme puissance coloniale dans un monde anticolonialiste. Car il faut rejeter ces étiquettes et montrer aux hommes de bonne volonté, aux élites loyales des peuples nouveaux et du monde anticolonialiste, que nous ne sommes pas ce qu'ils imaginent et qu'ensemble nous pouvons travailler à forger un monde de liberté et de prospérité' (Pour une politique coloniale de mouvement en Afrique, 1954, blz. 409).*

Volgens Van Bilsen dringt zich een politiek equivalent van het Tienjarenplan op. Hij gelooft niet alleen in de economische, maar ook in de politieke maakbaarheid van de wereld. In dit citaat werpt hij voor het eerst het idee op om de politieke emancipatie over een periode van dertig jaar te spreiden. Dit politieke 'dertigjarenplan' moet twee hoofdliken bevatten: een 'timing' en een 'planning'.

De timing moet gespreid zijn over een periode van vijf of tien jaar en moet een strak tijdsschema aan de uitgewerkte planning opleggen. Waarschijnlijk stelt Van Bilsen dit voor om de politieke zelfdiscipline te bevorderen. Hij wenst het plan immers over dertig jaar te spreiden en dit zou betekenen dat verschillende regeringen met de uitvoering ervan belast zouden worden.

Het tweede en voornaamste luik van het politieke dertigjarenplan moet uit een nauwgezette planning bestaan. Uit het citaat kunnen we drie argumenten afleiden die aan de basis van het voorstel voor een politieke planning liggen: controle, kanalisering en diplomatieke overwegingen. Die drie argumenten worden uiteraard overkoepeld door de fundamentele opvatting van Jef Van Bilsen dat de politieke emancipatie onvermijdelijk is. Ten eerste, de controle. Er is nood aan een planning opdat de overheid de snel evoluerende situatie onder controle zou kunnen houden. De overheid moet zorgen voor de 'voies sûres' waarlangs men tot 'équilibres stables' zal komen. Merk hoe de koloniale overheid hier als een oase van rust gecontrasteerd wordt met de 'agglomérations indigènes grouillantes'. Het is de tegenstelling tussen de rijpe bezonnenheid van het 'oude' continent en de jonge driestheid van het 'nieuwe' continent. De koloniale overheid moet de onbezonnen jongelingen bevoogden en hen op die manier van 'stommiteiten' weerhouden. Van Bilsen wenst een progressieve en reformistische omvorming en wil in elk geval revolutionaire situaties vermijden. Op het einde van het politieke ontvoogdingsproces moet men immers tot een 'stabiel evenwicht' komen. Het is

duidelijk dat Van Bilsen hier vanuit het standpunt van de koloniale overheid spreekt. Een ‘stabiel evenwicht’ betekent in dit geval dat de koloniale heerser een deel van zijn bevoegdheden afstaat – we zagen dat dit volgens Van Bilsen onvermijdelijk is –, maar dat er toch nog een vorm van samenwerking moet blijven bestaan. Anders uitgedrukt: er moeten vormen van machtsdeling blijven.

Ten tweede, de kanalisering van de aspiraties van de inheemse bevolking. In principe komt de ‘controle’ met de ‘kanalisering’ overeen. Men vertrekt uiteraard wel vanuit een verschillende subjectpositie. De controle gebeurt ‘top-down’, terwijl de nadruk bij de ‘kanalisering’ op de ‘bottom-up’-beweging ligt. Hoe zien die ‘bottom-up’-bewegingen er volgens Van Bilsen uit? Van Bilsen omschrijft de situatie met de volgende metaforen: *‘immenses espoirs’*, *‘germent’* en *‘indigènes grouillantes’*. Dit zijn allemaal metaforen die op impulsiviteit, op onbedachtzaamheid, op oncontroleerbaarheid wijzen. Het lijkt erop dat we hier opnieuw met de structurele Europese verbeelding van Afrika te maken hebben. Waarschijnlijk wordt die hier aangevuld met het traditionele wantrouwen dat machthebbers tegenover machtelozen koesteren. Vormen van machtsdeling gaan altijd met een grote mate van onzekerheid vanwege de machthebbers gepaard. Men verkeert immers in het ongewisse over de richting waarnaar de nieuwe machthebbers willen evolueren. Het zijn precies dergelijke situaties die Van Bilsen met zijn plan wil vermijden. De plangedachte is met andere woorden niet alleen een uiting van progressiviteit, van het oprechte verlangen naar veranderingen, maar voor een stuk ook van behoudsgezindheid. Het is een poging om de moderniteit ‘als het project’ te verwezenlijken en de moderniteit ‘als het contemporaine’ uit te sluiten. Met zijn plan voor een politieke ontvoogding wenst Van Bilsen te voorkomen dat de inheemse politici aan een radicaliserend opbod zullen doen. Men moet – in onderling overleg – een beding uitwerken waaraan alle partijen zich zullen houden. Het verdere verloop van de dekolonisatie heeft aangetoond dat Van Bilsen op dit vlak een overschot van gelijk had.

Ten derde, de diplomatieke overwegingen. Een plan voor de emancipatie ‘moet ook de slechte naam van België als koloniaal land doen vergeten’. Een geplande emancipatiepolitiek is voor Van Bilsen een middel om op internationaal vlak de Belgische ‘grandeur’ te herwinnen. Op het vlak van de internationale politiek neemt hij een pragmatische houding aan. De naoorlogse wereldpolitiek was antikolonialistisch geworden, en als België nog een mondje wilde meepraten moest ze zich aan deze situatie aanpassen. Uit het laatste deel van dit citaat blijkt ook de overtuiging van Jef Van Bilsen dat België zich over het algemeen uitstekend van zijn koloniale ‘taak’ gekwetend heeft. Het plan voor de politieke ontvoogding dient voor een stuk als charmeoffensief om aan de antikolonialistische groeperingen tegemoet te komen.

*‘Over dertig jaar staan de kinderen die tussen nu en 1960 geboren worden in het volle leven, ook de universitair geschoolde elite. **Wat Kongo over dertig jaar is hebben wij dan ook tussen nu en 1960 à 65 in de hand.** Indien wij het willen kunnen wij ervoor zorgen dat over een generatie onze Afrikaanse gebieden in staat zijn het roer van hun eigen boot in handen te nemen. Het is onze plicht en ons belang daarvoor te zorgen. Indien wij geen plan ontwerpen en uitvoeren zullen we niet tijdig het nodige doen’ (Een dertigjarenplan voor de politieke ontvoogding van Belgisch Afrika, 1955, blz. 1008).*

Van Bilsen voorziet een periode van dertig jaar. Volgens hem is dit de minimumperiode die nodig is om Kongo van de noodzakelijke kaders te voorzien. Merk op dat Van Bilsen zich hoofdzakelijk baseert op de periode waarin de eerstvolgende generatie aan de universiteit zal afstuderen. De Belgen hebben dus tijd van 1955 tot 1965 om de situatie in 1985 te bepalen. Wat bedoelt Van Bilsen hiermee? Waarschijnlijk slaat dit op de uitbouw van het onderwijs. Door de band studeerde men rond zijn twintigste aan de universiteit af. Van Bilsen voorziet dat België in 1985 alle bevoegdheden aan Kongo overdraagt. Dit betekent dat de generatie die in 1965 het levenslicht ziet op dat moment afstudeert en kan meewerken aan het bestuur van het land.

Uit zijn voorgestelde timing meen ik af te kunnen leiden dat zijn voorkeur naar een technocratische regering gaat. In een technocratie is de leiding grotendeels in de handen van een aantal specialisten geconcentreerd. Dit is precies de doelstelling van Jef Van Bilsen: in een periode van dertig jaar zoveel mogelijk specialisten opleiden die met kennis van zaken het land zullen regeren.

Hij wijst er nogmaals op dat het plan ook en vooral voor de regering in Brussel nodig is. Enkel op die manier zal zij de noodzakelijke zelfdiscipline aan de dag kunnen leggen om Kongo te dekoloniseren.

De einddatum voor de formele machtsoverdracht die Van Bilsen voorstelt heeft ook een symbolische waarde. Het zal dan immers een eeuw geleden zijn dat de Conferentie van Berlijn plaatsgreep. Op die conferentie verkreeg Leopold II de instemming van de overige Europese mogendheden om Kongo te exploiteren.

2.5 De toekomstige politieke structuur van Kongo

2.5.1 Een democratische staat

‘Lorsqu’ils parlent du futur Etat Congolais (sic), les Belges, comme tous les Occidentaux, n’envisagent pour lui qu’une forme d’organisation parlementaire. Toute autre forme leur paraît d’instinct dangereuse et inférieure. Je ne sais ce

qu'en décidera, en son temps, cet Etat congolais. Je souhaite moi aussi, très vivement, qu'il soit un état démocratique. Mais si nous, Belges, qui avons actuellement le pouvoir, désirons cela, encore faut-il en vouloir les moyens. Quelles que soient les institutions, la démocratie au sens le plus noble et le plus dynamique du terme ne serait qu'un vain mot si un Congo ou un Ruanda-Urundi émancipés, était gouverné par une toute petite élite isolée d'une masse sans instruction, sans volonté politique et sans moyen de contrôle ou d'action. Faut-il évoquer certains pays arabes ou certaines républiques Sud-américaines? Est-il besoin de dire que plus l'élite d'un pays est nombreuse, moins elle est exposée aux tentations de la tyrannie ou de la corruption?' (Planifier la formation des élites, 1958, blz.152)

In dit citaat merken we in welke mate Van Bilsen Kongo al heeft losgelaten. Hiermee bedoel ik niet dat hij er zich niet meer om bekommert, maar wel dat hij Kongo zijn eigen weg laat zoeken. Kongo is voor Van Bilsen een evenwaardige partner en hij legt de Kongolezen niet langer op hoe ze zich zouden moeten gedragen. Het liefst zou hij hebben dat Kongo na zijn onafhankelijkheid een democratische staatsvorm aanneemt, maar het lijkt erop dat hij ook een andere keuze zou respecteren. Hieruit blijkt dat Van Bilsen het paternalisme achter zich gelaten heeft.

Het betreft nochtans de democratie, die Europa – zoals hij zelf opmerkt – als een van de peilers van haar identiteit beschouwt. Hij stelt dat de Belgen en de Europeanen in het algemeen er te vlug vanuit gaan dat de kolonies na hun onafhankelijkheid de weg zullen volgen die de kolonisator voor hen heeft uitgestippeld. Door in de derde persoon te schrijven, door te spreken over *'les Belges'*, *'les Occidentaux'* en vooral *'leur'* maakt hij duidelijk dat hij het oneens is met deze schijnbare evidentie. Hij wijst er ook op – en deze kritiek is ongetwijfeld naar de koloniale overheid gericht – dat men het democratiseringsproces niet te lichtvaardig mag opvatten. Men mag van de Kongolezen niet verwachten als democraten te reageren als België daar geen middelen voor vrijmaakt. Het volstaat niet om een dunne elitaire laag in het leven te roepen. Deze zou zich al snel van de massa 'vervreemden'. Volgens Van Bilsen is een waarlijk democratische samenleving niet mogelijk zonder de kritische controle van een brede en opgeleide publieke opinie. Merk op dat dit citaat van Jef Van Bilsen uiteindelijk op een pleidooi voor meer en beter onderwijs neerkomt.

2.5.2 De nationale politieke structuur

'Il faudra aussi continuellement transformer les conseils consultatifs actuels, en créer peut-être d'autres, modifier leur composition et accroître leur compétence. Un jour il faudra créer, à l'échelle locale ou régionale, des conseils élus, et

*ensuite, pour l'ensemble du pays, des assemblées élues. Celles-ci postuleront à leur tour des gouvernements responsables. Alors nous pourrons entreprendre, de Bruxelles vers Léopoldville, une **décentralisation politique progressive**, aboutissant à la grande étape de l'autonomie intérieure' (Pour une politique coloniale de mouvement en Afrique, 1954, blz. 409) .*

Twee ideeën liggen aan de grondslag van dit citaat. Ten eerste, de integratie van de Kongolezen in de politieke structuur moet progressief en gecontroleerd gebeuren. Ten tweede, de toekomstige Kongolese staat moet een federale structuur kennen. Van Bilsen spreekt van verschillende te verkiezen parlementen. Op de federale structuur van Kongo ga ik in het volgende punt dieper in.

2.5.2.1 Een gecontroleerde en progressieve overdracht

*'Geen voortijdige politieke decentralisatie van Brussel naar Leopoldstad dus, maar **eerst krachtige politieke decentralisatie van Leopoldstad naar de Kongolese Landen**. Deze laatste zouden zo spoedig mogelijk eigen verkozen parlementaire organen en verantwoordelijke regeringen dienen te krijgen met een progressief ruimer wordende bevoegdheid, eigen belastingen en begrotingen. Te Leopoldstad integendeel zou het centraal federaal gezag steeds, tot op het einde van het Plan uitgeoefend worden uit naam **en in opdracht van Brussel**. Aldus zouden wij **als scheidsrechters het evenwicht handhaven, crisissen en schokken vermijden** [...]' (Een dertigjarenplan voor de politieke ontvoogding van Belgisch Afrika, 1955, blz.1017).*

De hervormingen zullen vanaf de basis gebeuren en daarna geleidelijk aan de hiërarchische echelons doorlopen. In de ogen van de koloniale heersers vormen de steden en gemeenten het fundament waarop het Kongolese politieke gebouw zal verrijzen. Het quasi-mythische belang dat men aan deze basisstructuren toekent, is eigen aan het Belgische koloniale denken. Deze visie kan grotendeels tot een particuliere opvatting van het verloop van de geschiedenis gereduceerd worden. Men is ervan overtuigd dat de 'grootseid' van de Belgische cultuur precies uit de werking van de steden voortkomt.

Vanaf deze basis zullen de hervormingen progressief uitgebreid worden. Het zal de regering in Brussel zijn die het tempo van de beslissingen zal bepalen. We zagen voordien al dat Van Bilsen het absoluut noodzakelijk acht om hiervoor een strikte planning uit te werken die zowel voor kolonisators als gekoloniseerden bindend zal zijn. De Belgen zullen als scheidsrechters het evenwicht handhaven en crisissen en schokken vermijden. In dit uitgangspunt komt de stelling van Hodgkin dat de Belgen zich koning-filosofen wanen treffend tot uiting. Van Bilsen gaat van de vooronderstelling uit dat de koloniale heersers

boven de gebeurtenissen staan. Een scheidsrechter wordt immers verondersteld zijn beslissingen vanuit een neutraal en belangeloos standpunt te kunnen treffen. België heeft evenwel heel wat te verliezen bij de Kongolese dekolonisatie en is derhalve helemaal geen neutrale actor. Waarom gaat Van Bilsen er dan toch vanuit dat de Belgen er zullen in slagen om het ‘evenwicht’ te bewaren en de ‘schokken’ te vermijden? Ten eerste, omdat hij meent dat de Europeanen weten hoe de evolutie moet verlopen. Europa heeft immers een zelfde ‘moderniseringsproces’ doorgemaakt. Het staat in de sterren geschreven dat Afrika op een dag een gelijkaardige evolutie zal doormaken. Van Bilsen hoopt de geschiedenis te versnellen door middel van een planmatige aanpak. De kolonisatoren moeten deze omschakeling leiden omdat zij weten hoe het eindresultaat er moet uitzien. Ten tweede, omdat Van Bilsen nog steeds van het paternalistische adagio uitgaat dat men met de kolonisatie in feite een dienst aan de Afrikaanse volkeren verleent. Het lijkt dan ook vanzelfsprekend dat de gekoloniseerden – mits de kolonisator zich ‘redelijk’ gedroeg – dankbaar zullen blijven voor de verleende gunsten.

Met ‘crisissen en schokken’ bedoelt Van Bilsen uiteraard ook dat de ontvoogding niet té abrupt mag verlopen. Lees: de Kongolezen mogen geen te radicale eisen stellen. Er moet absoluut vermeden worden dat ze al te veel tegen de Belgische (neokoloniale) belangen in zouden gaan of erger, dat ze alle banden met België zouden breken.

Het voorstel van Jef Van Bilsen is een duidelijke blauwdruk voor een federalisering. Het lijkt Van Bilsen aangewezen om van het onafhankelijke Kongo geen unitaire staat te maken. Elke federale deelstaat zal een eigen regering en eigen inkomsten krijgen. Van Bilsen voorziet niet al te veel bevoegdheden voor de centrale regering. Hij spreekt van een ‘krachtige’ decentralisatie. Op de eigenlijke structuur van het gefederaliseerde Kongo ga ik in het volgende punt dieper in.

2.5.2.2 Het federalisme

*‘Dans le régime colonial, les frontières africaines créées artificiellement par la colonisation, celles du Congo par exemple, sont d’**une stabilité absolue**. En sera-t-il encore ainsi dans la perspective de décolonisation? Rien n’est moins certain [...]. Je suis de ceux qui pensent que l’ensemble congolais qui résulte du fait de la colonisation, doit être préservé dans toute la mesure du possible. Ceci dans l’intérêt des habitants et de leur prospérité, dans celui aussi, plus général, de la **stabilité future** de l’Afrique noire, c’est-à-dire **notre intérêt** à tous. Encore faudrait-il que le Congo trouve, à temps, en lui-même les raisons, les énergies et les leaders **de son unité nationale**. Dans une optique sereine de décolonisation, **une telle floraison** doit être systématiquement encouragée par le pouvoir*

tutélaire, et non naître malgré lui' (Essai de programme réaliste pour une politique africaine, 1958, blz. 279-280).

Van Bilsen wijst hier met nadruk op het kunstmatige karakter van de koloniale grenzen. In de koloniale periode hebben die een absolute stabiliteit vertoond. Het is de grote vrees van Jef Van Bilsen dat dit in het postkoloniale Afrika niet meer het geval zal zijn. Vanwaar deze vrees? De opmerkelijke stabiliteit van de koloniale grenzen was een gevolg van de precare inter-Europese machtsbalans. Grenswijzigingen in de koloniale gebieden zouden onvermijdelijk het wankelende Europese evenwicht onder druk gezet hebben. Daarom was er een relatief grote consensus onder de koloniale machthebbers om de Afrikaanse grenzen te laten zoals ze waren. Op het moment van de dekolonisering van Afrika lijkt de belangrijkste motivatie voor het behoud van de stabiele grenzen te verdwijnen. Uit het citaat van Jef Van Bilsen kunnen we afleiden dat hij vreest dat eventuele grenswijzigingen in een eindeloze reeks grensconflicten zullen resulteren. Van Bilsen voorziet met andere woorden een soort manicheïstische tweedeling: stabiele grenzen zullen welvaart en vrede met zich meebrengen, onstabiele grenzen armoede en wreedaardigheden.

In het begin van het citaat stelt hij evenwel dat de grenzen kunstmatig zijn. Hoe zullen dergelijke grenzen ooit voor stabiliteit en welvaart kunnen zorgen? Zijn grenzen niet altijd kunstmatig? Hiervoor moeten we op het concept van de natiestaat terugkoppelen. Van Bilsen verbindt de stabiele grenzen niet zomaar aan welvaart en vrede. In de analyse van zijn onderwijsvoorstellen zagen we reeds dat hij voor een 'nationaal' onderwijs pleit. Ook in dit citaat benadrukt hij dat de koloniale overheid de 'floraison' van het nationaal bewustzijn moest stimuleren. De grensstabiliteit moet aan de creatie van een Kongolese natiestaat gekoppeld worden. De verschillende bevolkingsgroepen moeten hun particuliere politieke identiteiten overstijgen en een unitair Zelf construeren. Merk op dat Van Bilsen het volksnationalisme – de Vlaamse Beweging vormt niet voor niets zijn leerschool – aan het emancipatieproject koppelt. Vrede en welvaart zal er enkel komen als de macht over een bepaald territorium in de handen van een homogeen volk zal zijn. Men kan de homogeniteit evenwel op verschillende uitgangspunten baseren. Vaak voorkomende criteria zijn het geloof, de cultuur, de taal, de huidskleur, ... Op welk criterium baseert Van Bilsen zijn nationalisme? Bij nader inzien is het nationalisme van Jef Van Bilsen een complex en gelaagd gegeven. Hij baseert het niet op de huidskleur of het 'ras', want hij is ervan overtuigd dat blank en zwart vreedzaam kunnen samenleven. Ook de taal kan onmogelijk de basis voor zijn nationalisme vormen. Naast de verschillende Afrikaanse talen, werd in Kongo ook het Frans en in mindere

mate het Nederlands gehanteerd. In twee vroegere artikels houdt Van Bilsen nog een pleidooi voor de algemene tweetaligheid (Frans en Nederlands) bij de koloniale ambtenaren. Ook de Afrikaanse 'elite' moet volgens hem beide talen beheersen²⁹⁹. Verder komt ook het geloof niet echt in aanmerking. In zijn onderwijsvoorstellen legt hij er juist de nadruk op dat elke school voor elke geloofsovertuiging open moet staan. Ik meen dat het nationalisme van Jef Van Bilsen gebaseerd is op een combinatie van de 'etnie' en de cultuur. Dat hij de 'etnie' als een belangrijke factor beschouwt, blijkt uit zijn pleidooi voor de oprichting van verschillende Landen. We zouden kunnen zeggen dat de 'etnie' voor hem het lokale basiscriterium vormt. Dit is evenwel geen absoluut basiscriterium, want blank en zwart moeten kunnen samenleven. Op het nationale niveau vormt de cultuur het overkoepelende basiscriterium en dat is wel absoluut. Welke cultuur? Het lijkt me dat Van Bilsen streeft naar wat Jean-Jacques Rousseau de 'civiele religie' genoemd heeft. De 'civiele religie' is de geloofsbelijdenis van de staat. Het bestaat uit een reeks politieke doctrines, historische verhalen, uitzonderlijke voorbeelden, plechtige vieringen, herdenkingen en overige rituelen³⁰⁰. Rousseau zelf drukte het als volgt uit:

Le droit que le pacte social donne au souverain sur les sujets ne passe point, comme je l'ai dit, les bornes de l'utilité publique. Les sujets ne doivent donc compte au souverain de leurs opinions qu'autant que ces opinions importent à la communauté. [...] Il y a donc une profession de foi purement civile dont il appartient au souverain de fixer les articles, non pas précisément comme dogmes de religion, mais comme sentiments de sociabilité sans lesquels il est impossible d'être bon citoyen ni sujet fidèle³⁰¹.

Het behoud van stabiele grenzen is evenwel niet alleen in het belang van de Afrikaanse bevolking. Stabiele grenzen zijn in het belang van iedereen, stelt Van Bilsen. Uiteraard bedoelt hij hier dat de koloniserende landen er ook belang bij hebben. Hebben we hier niet met een neokoloniale reflex te maken? Uiteraard. Al zal van Bilsen dit misschien zelf niet zo gezien hebben. In zijn optiek hebben België en Kongo gelijklopende belangen. België heeft Kongo nodig voor de grondstoffenproductie en als afzetmarkt. In ruil zal België Kongo de weg naar de ontwikkeling tonen. Daarnaast spelen de machtsrelaties op het veld ook een belangrijke rol. In de visie van Jef Van Bilsen zal Kongo nog dertig jaar lang door België bevoogd worden. De Belgen zullen gedurende die periode het staatsvormingsproces leiden.

---

²⁹⁹ Zie hiervoor: Van Bilsen, Het Nederlands in Belgisch-Kongo. *Band*, blz. 170-178 en Van Bilsen, La question linguistique au Congo. *La Revue Nouvelle*, blz. 54-61.

³⁰⁰ Walzer, *Tolerantie*, blz. 97.

³⁰¹ http://www.uqac.ca/zone30/Classiques_des_sciences_sociales/livres/Rousseau_jj/contrat_social/chap_4_08

Dit betekent uiteraard ook dat de bevoegdheden op het einde aan een vriendschappelijk regime overgedragen zullen worden. Eventuele grenswijzigingen zullen de binnenlandse machtsrelaties volledig ontwrichten. Er zullen waarschijnlijk nieuwe machthebbers op de voorgrond treden en het is zeker niet denkbeeldig dat die de Belgische ‘hulp’ minder of niet genegen zullen zijn.

‘Au cours de la première période quinquennale l’objectif essentiel serait de déterminer les entités administratives africaines qui remplaceraient ou corrigeraient nos actuels découpages - provinces, districts et territoires - conçus en fonction d’une administration coloniale, d’ailleurs fort efficiente dans le cadre donné. Les tribus pourront-elles devenir les unités composantes de l’Etat? Conviendra-t-il de grouper certaines d’entre elles en ‘Pays’? C’est ici que se pose l’alternative : le fédéralisme intérieur que j’ai suggéré il y a quatre ans, ou la structure unitaire. Une fois ces entités régionales déterminées par les aspirations congolaises, il faudra les doter d’institutions politiques et de services administratifs appropriés’ (Essai de programme réaliste pour une politique africaine, 1958, blz. 280).

In 1958 publiceert Van Bilsen een gedetailleerde uitwerking van zijn plannen voor een gefaseerde dekolonisering. Hij onderscheidt vier periodes. Ik zal enkel de eerste twee periodes behandelen. Zijn voorstel voor de twee volgende periodes is dermate ‘technocratisch’ dat een analyse daarvan me te ver van mijn uitgangspunten zou leiden.

In een eerste periode van vijf jaar (1955-1960) voorziet Van Bilsen de reorganisatie van de interne grenzen van Kongo. Van Bilsen stelt zich de retorisch vraag of de ‘stammen’ de basis van de toekomstige staatsstructuur zouden kunnen vormen. Het antwoord ligt al grotendeels in zijn vraag besloten. Merk op dat Van Bilsen hier spreekt over de ‘stammen’ als *‘les unités composantes de l’Etat’*. De ‘stammen’ worden als gesloten gehelen voorgesteld. Men kan zich afvragen hoe Van Bilsen een dergelijke vorm van essentialisme met een vreedzame samenleving combineerbaar acht. Als hij ervan uitgaat dat een ‘stam’ een gesloten gemeenschap is, zal iedere vorm van diversiteit als een ongewenste en mogelijk zelfs gevaarlijke inbreuk op het Zelf van de groep beschouwd worden. Het idee van een homogene ‘stam’ staat sowieso in contradictie met de pluralistische Kongolese maatschappij – waarin blank en zwart in harmonie zouden samenleven - die van Bilsen voor ogen heeft. Opvallend is wel dat de nieuwe administratieve entiteiten volgens Van Bilsen door de inheemse bevolking zelf vastgesteld moeten worden.

In het concept van de ‘stammen’ komen de volksnationale ideeën van Jef Van Bilsen en de koloniale machtsreflex tot een synthese. Crawford Young stelt dat vooral de Britse en de

Belgische koloniale overheden – in een poging om de hegemonie te verwerven – een sterke neiging tot classificatie vertoonden. De administratieve organisatie werd gestoeld op het ‘tribale’ beeld dat men van Afrika had³⁰². Ook Alex Thomson stelt met nadruk dat de oorsprong van de Afrikaanse ‘tribalisering’ in de koloniale periode gezocht moet worden. Volgens hem werd dit door een dubbele beweging veroorzaakt: voor de koloniale overheid was het een bruikbaar concept om de status-quo in stand te houden. Gemeenschappen werden in regionale blokken (‘stammen’) samengedrukt om de politieke en economische controle over het grondgebied te vereenvoudigen. Op basis van erg twijfelachtig historisch en etnologisch onderzoek werden alle onderdanen aan een ‘stam’ toegewezen. De Afrikanen zelf ondervonden al snel dat het benadrukken van de tribale identiteit belangrijke voordelen met zich meebracht. De koloniale overheid wenste immers enkel met de (vaak zelf benoemde) vertegenwoordigers van de ‘stammen’ te onderhandelen³⁰³. Om het in de termen van Laclau en Mouffe uit te drukken: de koloniale overheid probeerde de sociale horizon zoveel mogelijk op te delen door een bepaalde ‘logica van verschil’ te articuleren. Zoals gezegd kon Van Bilsen dit volledig in zijn vooronderstellingen van het homogene volksnationalisme inpassen. Hierdoor bevestigt hij onvermijdelijk de bestaande articulaties van de koloniale overheid die de Afrikaanse weerstand moeten breken.

Anderzijds heeft Van Bilsen het over ‘*les entités administratives africaines*’. In het citaat worden die entiteiten met de bestaande koloniale indeling gecontrasteerd. Hieruit mogen we afleiden dat deze structuren al meteen geafrikaniseerd zullen moeten worden. Dit idee past in zijn voorstel van een geleidelijke afrikanisering. Het is de bedoeling dat de inheemse ambtenaren eerst op het laagste beslissingsniveau de noodzakelijk geachte ervaring zullen opdoen. Daarna zullen ze naar de centrale bestuursinstanties ‘doorgroeien’.

‘Au cours de la seconde période quinquennale je suggère de consolider ces institutions et de les compléter de telle sorte qu’à son terme pourra naître l’Etat sous tutelle du Congo, doté d’une assemblée législative issue du suffrage universel. Le gouvernement comportant, à l’instar de plusieurs exemples étrangers, un nombre croissant de ministres africains, resterait sous contrôle de l’autorité tutélaire jouissant de pouvoirs réservés’ (Essai de programme réaliste pour une politique africaine, 1958, blz. 281).

In de tweede periode van vijf jaar (1960-1965) zullen de nieuwe regionale entiteiten van politieke en administratieve kaders voorzien moeten worden. Op basis van deze regionale

---

³⁰² Young, *The African colonial state in comparative perspective*, blz. 232.

³⁰³ Thomson, *An Introduction into African Politics*, blz. 60.

entiteiten zal het centrale bestuur opgebouwd worden. Het parlement zal via het algemene stemrecht verkozen worden en wetgevende bevoegdheden krijgen. Daarnaast zal er ook een uitvoerende macht zijn waarin aanvankelijk nog enkele 'buitenlanders' zullen zetelen. Hun plaatsen zullen na verloop van tijd evenwel geafrikaniseerd worden.

Van Bilsen heeft het over enkele tijdelijke '*buitenlandse*' ministers. Op het eerst zicht lijkt dit een nietszeggende passage, maar de symbolische betekenis ervan mag zeker niet onderschat worden. Het is namelijk de eerste maal dat Van Bilsen Kongo een zelfstandige identiteit toekent. Die 'buitenlandse' ministers kunnen moeilijk anders dan afgevaardigden van de Belgische regering zijn. Ook België blijkt dus buitenland geworden te zijn voor Kongo. Uiteraard heeft hij het hier over de periode 1960-1965, maar het is toch al een indicatie dat Van Bilsen Kongo op dat moment niet langer als een onderdeel of als een 'kind' van België beschouwt. Van Bilsen laat in het midden of de 'buitenlandse' ministers ook via het Kongolese algemene stemrecht verkozen zullen worden. Dit lijkt weinig waarschijnlijk, want op dat moment zouden het niet langer 'buitenlanders' zijn.

Desondanks zal het geheel toch nog onder de controle van de Belgische en de koloniale overheid blijven. Kongo zal vanaf dan een zelfstandige '*Etat sous tutelle*' zijn. Naast de controlerende bevoegdheden zullen de koloniale en Belgische autoriteiten ook nog over enkele 'gereserveerde machtsmiddelen' beschikken. Wat dit laatste precies zal inhouden vermeldt hij niet en we kunnen het ook niet uit het citaat afleiden. Het staat evenwel vast dat de Belgische overheid bij een eventuele uitvoering van het plan van Jef Van Bilsen over een enorme zelfdiscipline zal moeten beschikken. De machtsoverdracht zal uiterst langzaam gebeuren en het is nog maar de vraag of men er op het moment zelf – ondanks de afspraken - zomaar afstand van zal doen. De Kongolezen zullen op hun beurt veel vertrouwen in de oprechte bedoelingen van de Belgische overheid moeten hebben. Hieruit blijkt dat de plangedachte die bij Van Bilsen zo overheersend is, enkel in een gunstig sociaal klimaat een kans van slagen heeft. Van zodra er sociale donderwolken komen opzetten, is de verleiding bij betrokken partijen groot om de gemaakte afspraken te doorbreken als die niet langer met de eigen belangen overeenkomen.

2.6 De internationale positie van Kongo

2.6.1 De Britse en Franse voorbeelden

‘Streven we volgens Brits model naar een Commonwealth? [...] De Britse Commonwealth berust op een wereldwijde handels-, strategische en politieke positie met steunpunten, slagschepen en - zoals in het verhaal over de Engelse pelouse - gedurende eeuwen gecultiveerde onzichtbare banden. Wij hebben niets daarvan.

Of willen we het Franse voorbeeld volgen? Dat veronderstelt twee dingen. Vooreerst dat we er in slagen zouden de inboorlingen van onze gewesten te vormen tot fiere en bewuste Belgen die naar Brussel kijken als naar het centrum van hun cultuurwereld zoals dit reeds nu het geval is met de Franse negerelites uit Afrika ten opzichte van Parijs. [...] Maar niemand zal betwisten dat wij Belgen die Franse culturele aantrekkingskracht niet bezitten. Onze taaldualiteit is hier trouwens een definitieve handicap. De tweede vereiste is dat Kongo in een unitair België zou worden opgenomen als ‘tiende provincie’ zoals sommige plegen te zeggen. Deze dromers vragen zich niet af hoe zo'n Staat er zou uitzien met zijn tiende provincie die, gelegen in een ander werelddeel, 80 maal uitgestrekter zou zijn dan de 9 andere tesamen. Aanvaardden zij dat van in den beginne reeds het groter aantal inwoners der ‘Tiende Provincie’ de meerderheid der zetels in de kamer van Volksvertegenwoordigers zou bezetten? Misschien zou men dan te Leopoldstad zelfgenoegzame negergrapjes verkopen over de 9 verre districten aan de Noordzee.’ (Een dertigjarenplan voor de politieke ontvoogding van Belgisch-Afrika, 1955, blz.1008-1009).

In dit citaat geeft Van Bilsen enkele redenen waarom België niet de rol van een grootmacht op zich kan nemen: te weinig machtsmiddelen, te weinig culturele uitstraling, te kleine oppervlakte en onvoldoende inwoners. Omgekeerd vormen dit de kenmerken waarvan hij veronderstelt dat ze bij een grootmacht aanwezig zijn.

Ten eerste, België heeft geen machtsmiddelen. Waaraan kan men de macht van een land meten? Van Bilsen geeft vooral een geopolitieke vertaling aan het machtsconcept. Een machtig land heeft vele strategische punten van waaruit het controle kan uitoefenen en handel kan drijven. Om deze strategische punten te kunnen bewaken moet het over een uitgebreid militair apparaat beschikken. Tenslotte moeten reeds eeuwen lang ‘onzichtbare’ gecultiveerde banden aanwezig zijn. Het land moet met andere woorden al enkele eeuwen de controle over die strategische punten uitoefenen.

Ten tweede, België heeft geen culturele uitstraling. Waaraan kan men de culturele uitstraling van een land meten? Er moet aan twee criteria voldaan worden. De elite van de ‘gekoloniseerde’ volkeren moet fier en bewust naar het ‘moederland’ kijken. Ze moeten zich

met andere woorden met het moederland vereenzelvigen. Men zou dit uitgangspunt ook in typische koloniale termen kunnen vertalen: de kolonisator moet in zijn ‘mission civilisatrice’ slagen. Een geslaagde civilisatiemissie is het bewijs dat het een ‘groot’ cultuurland is. Om culturele uitstraling te kunnen hebben, moet het land daarnaast ook een homogene natiestaat vormen. De tweetaligheid van België is volgens Van Bilsen een obstakel waardoor het niet tot een ‘groot’ cultuurland kan uitgroeien.

De twee laatste criteria – de oppervlakte en het aantal inwoners - zijn uiteraard makkelijker te meten. Ook op dit gebied scoort België volgens Van Bilsen slecht.

Samenvattend kan ik stellen dat Van Bilsen zijn machtsconcept op twee fundamenteën baseert. Enerzijds de kwantificeerbare macht. Het gaat hem hierbij om de vraag welk territorium het land in kwestie ‘bezit’ of controleert en hoeveel inwoners dat territorium telt. Naast de geografische en demografische elementen, zijn ook de militaire aspecten kwantificeerbaar. Van Bilsen gaat hier niet dieper op in, maar het is duidelijk dat hij die belangrijk vindt. Anderzijds de niet-kwantificeerbare macht. Om het in de termen van Laclau en Mouffe te stellen: een machtig land moet aan een groot aantal mensen een ‘sociale horizon’ bieden. Een aanzienlijk aantal individuen moet hun politieke identiteit rond het land in kwestie articuleren. Men zou kunnen zeggen dat het land een hegemonisch ideologisch kader moet kunnen aanbieden. De specifieke politieke groep moet erin slagen om haar eigen belangen als die van de ruimere groep te articuleren.

Kunnen we uit dit alles besluiten dat Van Bilsen meent dat België in haar ‘mission civilisatrice’ gefaald is? Niet helemaal. Rekening houdende met haar ‘beperkingen’ (kwantitatieve noch niet-kwantitatieve macht) heeft België volgens hem een bewonderenswaardige ‘taak’ verricht. Uiteindelijk betreurt Van Bilsen enkel dat België over niet meer macht beschikt. Het moet er dan ook alles aan doen om het beetje macht dat het heeft te behouden. Welke strategie Van Bilsen hiervoor voorstelt, zal ik nu analyseren.

2.6.2 De Belgisch-Kongolese gemeenschap

‘Il était opportun que, soutenu par le loyalisme par le des masses et des élites congolaises, le Roi rappelle au monde et au peuple belge que le Congo fait partie du territoire national. Si le régime colonial est essentiellement temporaire, les liens souverains qui relient la Belgique et le Congo sont permanents et juridiquement indissolubles. On peut se demander si le moment n'est pas venu de préciser la structure finale d'une évolution qui est dès à présent engagée. Un jour, le Congo se gouvernera lui-même, comme la Belgique, mais les deux parties de notre territoire national devront rester unies par la Couronne et par des

institutions 'supra-nationales' communes. Une telle perspective précisée et solennellement proclamée serait certainement de nature à fortifier le loyalisme des élites congolaises. [...] Plus encore que la Belgique, le Congo a besoin 'comme du pain', du Roi. C'est vers Lui qui se tendent les loyalismes des millions de Belges d'Afrique. N'est-ce pas la mission de nos Souverains, dans les limites des prérogatives royales, de veiller plus particulièrement au maintien et à l'élaboration constante de cette politique qui, un jour, cessera d'être 'coloniale' pour rester belge?' (La joyeuse Entrée du Roi et l'avenir du Congo, 1955, blz. 1634-1636)

Aan de basis van dit citaat liggen vier impliciete vooronderstellingen: de Kongolese onafhankelijkheid is onafwendbaar, men kan de Kongolese elite aan België binden door institutionele hervormingen door te voeren, de Belgische vorst heeft een bijzondere symbolische autoriteit en Kongo maakt onlosmakelijk deel van België uit. Op de eerste twee onderwerpen ging ik op de vorige bladzijden al uitvoerig in. De andere twee vooronderstellingen bevatten wel nog nieuwe elementen.

Ten eerste, de bijzondere symbolische autoriteit van de koning. Volgens Van Bilsen is het *opportuun* dat de koning de wereld en de Belgische bevolking eraan herinnert dat Kongo een deel van België vormt. We moeten deze uitspraak kaderen binnen de antikolonialistische politiek die de Verenigde Naties voeren. Blijkbaar is hij van mening dat er behoefte is aan enig tegengewicht vanuit de koloniale wereld. Bovendien is het opportuun dat de *koning* dit doet. Is de koning voor Van Bilsen de 'primer enter pares' of kent hij hem eerder 'bovenmenselijke' eigenschappen toe? De laatste stelling lijkt door het citaat bevestigd te worden. Van Bilsen stelt dat miljoenen 'Afrikaanse Belgen' zich tot hem richten – als had de koning een goddelijke status. Bovendien betekent Van Bilsen de koning met de termen 'Roi', 'Couronne' en 'Lui'. Vooral de hoofdletters leggen de vooronderstellingen van Jef Van Bilsen bloot. Normaliter schrijft men enkel de soortnaam van goddelijke figuren met een hoofdletter. Voor Van Bilsen zijn de vorsten de historische reïncarnaties van de Belgisch-Kongolese verbondenheid. De vorsten hebben volgens hem de 'missie' om ervoor te zorgen dat die banden blijven bestaan. Het is de vorst die ervoor moet zorgen dat Kongo 'Belg' blijft op de dag dat het zal ophouden 'koloniaal' te zijn. Hiermee hebben we al even de tweede vooronderstelling aangeraakt.

Ten tweede, Kongo vormt een onlosmakelijk deel van België. Van Bilsen stelt met nadruk dat Kongo deel uitmaakt van het Belgische territorium en dat er tussen beide landen permanente banden zijn die juridisch onaanvechtbaar zijn. De meest symbolische vertaling van die overtuiging vinden we in de uitdrukking '*Belges d'Afrique*'. Hiermee naturaliseert Van Bilsen de band tussen de Belgische en de Afrikaanse bevolking. Het is best mogelijk dat de banden

tussen beide landen ‘de juris’ onaanvechtbaar zijn. Ethisch en politiek zijn ze dat in ieder geval niet. Ze zijn ethisch aanvechtbaar omdat men moeilijk kan stellen dat de kolonisatie via een akkoord onder ‘gelijken’ tot stand gekomen is. De kolonisatoren hebben een duidelijk machtsverwicht en hebben ook brute machtsmiddelen aangewend om tot een ‘overeenkomst’ met de plaatselijke bevolking te komen. Op politiek vlak zijn ze al helemaal niet onaanvechtbaar. Op het moment dat Van Bilsen deze zinnen schrijft, zijn de meeste Aziatische kolonies al enkele jaren onafhankelijk. Bovendien zijn er op dat moment ook al enkele Afrikaanse landen in de laatste fase van hun dekoloniseringproces. In Algerije – waar de kolonisten ook een ‘onaantastbaar’ recht claimen – verloopt dat proces niet zonder slag of stoot. Tenslotte hebben de koloniale landen ook nog de machtige Verenigde Naties tegen zich. Het lijkt er dus sterk op dat Van Bilsen hier aan ‘wishfull thinking’ doet. Dit is des te merkwaardiger omdat hij precies diegene is die er voortdurend op hamert dat ook de Kongolese dekolonisatie voor de deur staat. In het volgende citaat verschaft Van Bilsen ons meer duidelijkheid over zijn denkbeelden hieromtrent :

*‘Het is waar dat Kongo om zo te zeggen integraal het werk is van Leopold II en België. Geen ander gebied in de wereld werd in zulke mate door de kolonisor gekneet en gesmeed, van een anarchistische, levenloze, ziellose, subcontinentale uitgestrektheid, tot een imperium, tot een administratief, economisch, cultureel, weldra nationaal geheel. Het is waar dat hieruit voor ons onbetwistbare rechtstitels voortvloeien, namelijk **het recht onze kolonisatie voort te zetten en tot een goed einde te voeren**. En deze moeten wij verdedigen! Maar het is fout hieruit af te leiden dat wij over Kongo zonder meer permanente, onverjaarbare gezagstitels zouden bezitten. Kongo behoort potentieel toe aan de bewoners ervan, Kongolezen en zwarte, blanke of gekleurde inwijkelingen. **België oefent rechtmatig een essentieel tijdelijke koloniale voogdij uit over dit land.** [...] België’s rechtstitels kunnen in de toekomst niet gehandhaafd worden zonder de consensus der bevolking van Kongo en Ruanda-Urundi’ (Pleidooi voor het dertigjarenplan, 1956, blz. 1179-1180).*

Twee uitgangspunten staan centraal in dit citaat: ten eerste, de kolonisering van Kongo door België is zowel juridisch als moreel te rechtvaardigen. Ten tweede, nadat de koloniale missie van België volbracht is, zal de voltallige bevolking van Kongo via een democratisch besluitvormingsproces beslissen of ze met België verbonden wil blijven. Enkel gedurende de koloniale periode kan en moet België haar ‘rechten’ verdedigen. Omzeilt Van Bilsen de kwestie hier niet? Het is maar de vraag wanneer men een kolonisatie als ‘geslaagd’ kan beschouwen. Het spreekt voor zich dat daarvoor geen objectieve criteria bestaan en dat de concrete invulling van dit begrip

volledig in de handen van de kolonisator ligt. Ik heb er eerder al op gewezen dat betekenaars als ‘ontwikkeling’, ‘beschaving’ en ‘civilisatie’ enkel schijnbaar eenduidig zijn en dat ze hierdoor een enorm ideologisch potentieel hebben. Van Bilsen laat hier in het midden of de bevolking ook tijdens de kolonisatie het recht heeft om zich hierover uit te spreken.

Voor het overige is dit citaat een duidelijk voorbeeld van het kolonialistische vertoog over Afrika. We treffen opnieuw de vertrouwde paradigmatische, syntagmatische en narratieve relaties aan. Afrika was leeg, zielloos en dood tot de Europeanen het ‘ontdekten’ en er in tachtig jaar tijd de ‘beschaving’ brachten.

‘Naar mijn mening ligt de oplossing op de weg van een soepele staatkundige associatie tussen België enerzijds en een geleidelijk uitgebouwde grote Kongolese Federatie anderzijds. Beide zouden overkoepeld worden door de Koning, een gemengd regeringscomité en een paritaire consultatieve parlementaire Raad’ (Een dertigjarenplan voor de politieke ontvoogding van Belgisch Afrika, 1955, blz. 1009-1010).

Uit de vorige citaten bleek het enorme belang dat Van Bilsen aan blijvende Belgisch-Kongolese banden hechtte. In dit citaat wordt duidelijk hoe hij de Belgisch-Kongolese relaties concreet wil invullen. Hij voorziet een ‘soepele’ staatkundige associatie tussen België en de Kongolese federatie. De volgende instituties zouden de kern van deze ‘soepele’ associatie vormen: de Koning, en gemengd regeringscomité en een paritair Parlement.

In het vorige citaat werd duidelijk waarom van Bilsen de koning als het hoofd van de associatie ziet. De koning reïncarneert volgens hem de Belgisch-Kongolese gemeenschap. We kunnen dus stellen dat hij de koning als het hoofd van een Belgisch-Kongolese ‘natie’ ziet. In het deel over de elitevorming (IV 2.2) bleek dat van Bilsen in sterke mate door het Verlichtingsdenken beïnvloed is. Daarin kwam ook tot uiting dat het onderwijs - en niet de afkomst - de maatschappelijke elite moet voortbrengen. Jef Van Bilsen is met andere woorden gewonnen voor een meritocratische maatschappij. De persoonlijke verdiensten en niet de traditie moet het criterium zijn op basis waarvan men de leidinggevende figuren aanduidt. In die zin is het enigszins verwonderlijk dat Van Bilsen een groot voorstander van de monarchie is. De koning is bij uitstek het symbool van het Ancien Régime. Voor de Verlichtingsdenkers is de erfopvolging tegengesteld aan het principe van de ratio en alleen daarom al verwerpelijk.

Op basis van de tekstanalyse kunnen we uiteraard moeilijk achterhalen welke beweegredenen Van Bilsen tot de verheerlijking van de monarchie aanzetten. Een biografische studie zou hier waarschijnlijk meer uitsluitsel over geven. Het lijkt me wel aannemelijk dat deze overtuiging

uit zijn periode bij Verdinaso en in het verzet dateert. Was hij er op een bepaald moment niet voor gewonnen om een soort ‘Belgische Franco’ aan de macht te brengen? Ook zijn verzetsactiviteiten bij Tony Herbert kaderden in de naoorlogse monarchistische ‘wederopstanding’ (II 2.2).

Zijn keuze voor een paritair Parlement staat ook enigszins in contradictie met sommige ideeën die we in de vorige citaten ontmoetten, waar hij voor de Afrikanisering van de wetgevende macht pleit. Het staat in ieder geval haaks op een democratisch besluitvormingsproces. Een land dat 80 keer groter is en ruimschoots meer inwoners telt, mag maar evenveel afgevaardigden sturen als het andere land. Alhoewel het een voor die tijd ‘revolutionaire’ idee is, komt het toch krampachtig en behoudsgezind over als we het met sommige van zijn andere voorstellen vergelijken. Waarvoor wordt een dergelijke constructie anders gecreëerd dan om de (neo)koloniale belangen van België te dienen?

2.6.3 Kongo en Europa

*‘Je crois que la libre disposition de ses destinées est une notion largement dépassée et qui **appartiendra bientôt à l’histoire au même titre que la souveraineté absolue des États nationaux.** [...] Il y a un rapport nécessaire entre l’évolution technique d’une époque, et ses institutions politiques, - ses libertés civiques peut-être. Les conditions de production, d’énergie, de transports, de marchés, de sécurité sociale, de repos, de salaires, font que **de plus en plus le monde actuel forme une entité solidaire.** On peut dire que nos institutions sont largement en retard, du moins en Europe, et aussi en Afrique, sur l’évolution du progrès technique. Ce progrès postule en Europe des formes d’intégration progressives et donc la création d’autorités supra-nationales, pour régler et gouverner certains grands intérêts communs. Il est donc vrai que l’autonomie interne des territoires africains ne doit pas les mener vers un morcellement de nouveaux États nationaux. Une telle évolution aurait à la fois un caractère artificiel et rétrograde. **L’Afrique comme l’Europe, mieux, avec l’Europe, a son avenir inscrit dans des formules de coopération et d’intégration.** Il est évident que dans une telle perspective loin de s’achever, l’ère de l’influence européenne en Afrique s’ouvre sous de nouveau auspices. Nous aurons donc à résoudre un double problème: celui de **l’intégration européenne** et celui de **l’intégration d’une Afrique qui doit rester solidaire de l’Europe dans l’intérêt commun de la civilisation atlantique**’ (Pour une politique coloniale de mouvement en Afrique, 1954, blz. 410).*

Van Bilsen hanteert een materialistische maatschappijanalyse. Volgens hem is de technologische evolutie de motor achter de maarschappelijke veranderingen. Dit was ook al gebleken uit de eerste van zijn twee ‘wetten’ (1. de politieke ontwikkeling volgt de sociaal-

economische op de voet³⁰⁴ en 2. het politiek bewustzijn gaat de capaciteit tot zelfbestuur vooraf³⁰⁵)

waaruit hij afleidt dat Kongo noodzakelijk aan de vooravond van de politieke emancipatie staat. Daarin stelt hij dat de politieke evolutie op de socio-economische veranderingen volgt (II 3.2).

Op basis van de technologische evolutie voorziet Van Bilsen twee toekomstige veranderingen. Ten eerste, de soevereiniteit van de nationale staten zal steeds meer afkalven en plaats ruimen voor een overkoepelend supranationalisme. Op welke manier staat het supranationalisme in relatie met de technologische evolutie? Van Bilsen geeft het in zijn citaat zelf aan: de verschillende werelddelen staan in steeds nauwer contact met elkaar. Er moeten instituties in het leven geroepen worden die deze contacten in goede banen kunnen leiden. Ten tweede, de *'libre disposition de ses destinées'* is een voorbijgestreefd begrip geworden. Van Bilsen heeft het hier wel degelijk over de vrije beschikking op het niveau van de nationale staten, en niet op een individueel niveau. In die zin vloeit deze tweede evolutie automatisch uit de eerste voort. Als de afzonderlijke nationale staten bevoegdheden aan een supranationaal niveau afstaan, verliezen ze onvermijdelijk een deel van hun vrijheid. Van Bilsen heeft het evenwel ook – en dit is een opvallende vaststelling – over de *'libertés civiques'*. Stelt Van Bilsen hier de liberale vrijheden in vraag? Uit het citaat zelf kunnen we dit niet afleiden. We zullen dus te rade moeten gaan bij de overtuigingen van Jef Van Bilsen die ons uit de vorige citaten bekend zijn. In het deel over de intermenselijke relaties zagen we dat de vrije meningsuiting en de syndicale rechten voor hem belangrijke aspecten van een democratisch project vormen. In die zin meen ik te kunnen stellen dat Van Bilsen niet de liberale vrijheden zelf, maar wel het gebrek eraan in vraag stelt. Aangezien hij ervan uitgaat dat de mondiale afhankelijkheid steeds meer zal toenemen, is het plausibel te veronderstellen dat hij de mening toegedaan is dat ook de liberale vrijheden 'gemonialiseerd' moeten worden.

Op het vlak van het supranationalisme heeft Europa (en dus ook de Afrikaanse kolonies) volgens Van Bilsen een grote achterstand opgelopen. Er moeten nauwere vormen van samenwerking en integratie in het leven geroepen worden. Op basis van de vorige citaten kunnen we hieruit afleiden dat Van Bilsen op termijn een evolutie naar een wereldsysteem met vier verschillende niveaus voor ogen heeft. Het eerste niveau is dat van de federale deelstaten. Als er in een land verschillende homogene 'naties' samenleven, moet dat land op

---

³⁰⁴ Van Bilsen, *Een dertigjarenplan voor de politieke ontvoogding van Belgisch Afrika*, blz. 1001.

³⁰⁵ Van Bilsen, *Après un voyage en Afrique Noire*, blz. 935.

een federale leest geschoeid worden. Het tweede niveau is dat van de nationale staat. Volgens Van Bilsen zou dat niveau door twee bewegingen aan macht verliezen. Enerzijds voorziet hij dat het haar imperatieven aan het lagere niveau van de deelstaten zal afstaan. Anderzijds zal er volgens hem een omgekeerde beweging naar de supranationale instanties gebeuren. Hiermee zijn we meteen aan het derde niveau gekomen. Dat niveau zou in de toekomst gevoelig uitbreiden omdat steeds meer zaken een multinationale sturing vereisen. De Verenigde Naties vormen het vierde, mondiale niveau. Ook dat niveau zal in de toekomst een sterke uitbreiding kennen omdat er ook steeds meer aangelegenheden een mondiaal overleg vereisen. Samenvattend kunnen we stellen dat alle niveaus aan bevoegdheden zouden winnen, behalve de nationale staat die stelselmatig afgebouwd zou worden.

Voor het Afrikaanse continent bepleit Van Bilsen het pan-Afrikanisme. Er moeten dringend supranationale instituties uitgebouwd worden die het ganze continent omvatten. Wat de Afrikaans-Europese relaties betreft voorziet Van Bilsen twee problemen: die van de Europese integratie en die van de Atlantische integratie. Hij voorspelt een nieuwe periode in de Europese invloed op Afrika. Uit hetgeen we hierboven analyseerden, kunnen we afleiden dat hij ervoor pleit om de Europese integratie naar Afrika uit te breiden. Later zal hij er expliciet voor pleiten om de Afrikaanse en de Arabische landen in de Europese constructie te integreren³⁰⁶. Het is duidelijk dat Van Bilsen hier op zoek is naar constructies om de Europese invloed over Afrika in een nieuw kleedje te steken. Hij pleit tenslotte voor een overkoepelende Atlantische ruimte. Merk op dat Van Bilsen het hier ook over een Atlantische ‘civilisatie’ heeft. Waarschijnlijk ziet hij deze Atlantische ruimte als een tegengewicht voor het Sovjetblok.

Besluitend kan ik stellen dat het supranationalisme, het eurofederalisme, het pan-Afrikanisme en het Atlantisme in de ogen van Jef Van Bilsen allemaal gunstige en noodzakelijke onderdelen van een veel ruimer mondialiseringproces vormen.

2.6.4 Het communisme

‘Il est indéniable que le communisme est actif en Afrique, comme dans tous les pays arriérés et neuf. D’Après les Anglais qui semblent s’en préoccuper sérieusement, il s’infiltré non seulement par la ‘centrale’ ‘Addis-Abeba, mais encore par l’Union sud-africaine et par les universités européennes et américaines où de nombreux noirs des possessions françaises et anglaises poursuivent leurs études. Au Congo la propagande subversive serait surtout concentrée sur les deux régions névralgiques : Léopoldville, capitale

---

³⁰⁶ Van Bilsen, *Essai de programme réaliste pour une politique africaine*, blz. 291

administrative et artère principale des transports, et les centres miniers du Katanga, producteurs de minerais. La première de ces régions serait contaminée via Brazzaville, et la seconde par les centres miniers du Copperbelt nord-rhodésien. De son côté M.R. Lecocq, secrétaire général des syndicats chrétiens blancs et noirs du Congo, bien placé pour être renseigné sur les courants qui agissent sur les masses indigènes, a déclaré que le danger communiste au Congo ne doit pas être surestimé. Il a ajouté toutefois que les conditions sociales faites aux travailleurs africains, et la lamentable prolétarisation des masses congolaises créent un climat favorable à toute action subversive. [...] Il est d'avis que le progrès social et le syndicalisme éducateur sont les seules armes capables de combattre positivement la poussée communiste' (Communisme ?, 1950, blz. 76).

Gelet op de omstandigheden - de Koude Oorlog was volop aan de gang en de koloniale kwestie was een van de onderwerpen die vaak in die termen vertaald werd - heeft Van Bilsen zich weinig over het communisme uitgelaten. Hij was zeker ook niet doctrinair ingesteld.

Toch toont hij zich hier een duidelijke tegenstander van het communistische maatschappijmodel. Een aantal centrale betekenaars maken dit duidelijk. Zo spreekt hij over de 'besmetting' met het communisme. Men wordt zelden of nooit met iets positiefs 'besmet'. Verder springen ook de betekenaars 'infiltrer', 'propagande subversive', 'le danger communiste' en 'la poussée communiste' in het oog.

Van Bilsen hecht zelf niet al teveel geloof aan de communistische 'dreiging'. We merken dit aan twee fragmenten. Hij schrijft dat '*les Anglais semblent s'en préoccuper sérieusement*'. Uit het gebruik van het onpersoonlijke werkwoord '*sembler*' leid ik af dat Van Bilsen de Engelse vrees enigszins overdreven vindt. Bovendien is er de intertekstuele verwijzing naar M.R. Lecocq die hij als autoriteit opvoert. De vakbondsleider is '*bien placé pour être renseigné*' 'en is er zelf van overtuigd dat het communistische 'gevaar' in Kongo niet overdreven moet worden. Aangezien hij hem passief aan het woord laat (terwijl de Engelsen dat volgens hem *lijken* te denken) mogen we aannemen dat hij het met hem eens is.

Uit dit citaat blijkt ook nogmaals dat we Van Bilsen bij de ACW-vleugel van de christendemocratie kunnen onderbrengen. De 'sovjetdreiging' wordt gehanteerd als een drukkingmiddel om de sociale leefomstandigheden van het zwarte proletariaat te verbeteren. De '*progrès social et le syndicalisme éducateur*' zijn de enige '*positieve wapens*' tegen het communisme. Van Bilsen heeft drie beweegredenen om voor de sociale en politieke emancipatie van de inheemse bevolking te pleiten: ten eerste, omwille van het principe zelf. Vanuit zijn universalistische overtuiging vindt Van Bilsen dat iedereen het recht heeft om een menswaardig bestaan te leiden. Ik wees er ook al op dat 'sociale vooruitgang' voor Van Bilsen grotendeels aan de overname van de westerse maatschappijstructuren gelijk staat. Ten

tweede, we zagen reeds dat Van Bilsen ook een *'raison d'état'* voor ogen heeft. België moet zo lang mogelijk gebruik maken van de materiële en immateriële voordelen die de status van koloniale mogendheid met zich meebrengt. Ten derde, uit dit citaat is ook gebleken dat de sovjetdreiging in zijn pleidooi een factor van belang is. Zij het dat dit laatste aan de vorige twee redenen ondergeschikt is.

Na de publicatie van zijn dertigjarenplan gingen sommige segmenten van de publieke opinie hem als een soort crypto-communist beschouwen. Dit citaat toont aan dat dit niet het geval is. Van Bilsen onderschrijft het kapitalistische project, maar dan de sociaal-democratische variant ervan. Het zou uiteraard mogelijk zijn dat Van Bilsen zich hier op deze manier uitlaat omdat het leespubliek van het tijdschrift geen ander uitgangspunt zou aanvaarden. Een dergelijke hypothese kan men nooit bij voorbaat uitsluiten, maar zoals gezegd heb ik geen enkel spoor gevonden dat erop wijst dat Van Bilsen communistische sympathieën heeft. Zoals al vaker gebleken is, neemt hij eerder een pragmatische houding aan en distilleert hij die dingen die in zijn wereldbeeld passen.

2.7 Een positieve houding tegenover de Verenigde Naties

'België voert tegenover de UNO, op koloniaal gebied, sedert de bevrijding, een uitzichtloze, defensieve politiek, die ons meer en meer in een impasse brengt. Zoals iedere politiek, moet ons buitenlands koloniaal beleid gevestigd zijn op een evenwicht van krachten. Dit evenwicht ontbreekt algeheel. [...] De goede gang van onze taak in Afrika dreigt in het gedrang gebracht te worden, tot grote schade van de Kongolese en Belgische belangen, door de groeiende drukking die op ons – en weldra op de Kongolese publieke opinie – wordt uitgeoefend' (Pleidooi voor het dertigjarenplan, 1956, blz.1207).

Volgens Van Bilsen voert België een uitzichtloze politiek, omdat deze niet gebaseerd is op 'een evenwicht van krachten'. Wat hij de Belgische diplomaten bovenal verwijt, is dat ze een grondig verkeerde analyse van de machtsverhoudingen binnen de Verenigde Naties gemaakt hebben. Door het conservatieve project van de koloniale machten te blijven steunen zijn ze in een doodlopende steeg terechtgekomen. De diplomatie van de Belgische afvaardiging ontbreekt elke vorm van evenwicht.

Achter deze stelling kunnen we de volgende gedachtegang ontwaren: de voortschrijdende dekolonisatiegolf zorgt ervoor dat steeds meer kolonies soeverein worden. Dit betekent meteen ook dat ze een stem binnen de Verenigde Naties verwerven. Hierdoor neemt de macht van de antikoloniale strekking – waar de V.S. en de S.U. als hegemonische machten ook toe

behoren – binnen de Verenigde Naties een steeds grotere uitbreiding. De Belgische houding is uitzichtloos omdat België steeds meer in de verdrukking zal komen te staan. Bovendien voorziet Van Bilsen dat de Verenigde Naties naar de toekomst toe stelselmatig haar ‘modus operandi’ zal uitbreiden. In een van de vorige citaten kwam al tot uiting dat Van Bilsen meent dat de natiestaten op termijn zullen verdwijnen. Ook naar de toekomst toe is de optie van de Belgische diplomaten de slechts mogelijke strategie.

Het is opmerkelijk dat Van Bilsen het tegelijkertijd heeft over een ‘uitzichtloze, defensieve politiek’ en over ‘de goede gang van onze taak’. Ook hier weer slaat ‘onze taak’ op de koloniale missie. Het is precies dit project dat België met hand en tand blijft verdedigen in de Verenigde Naties. Hieruit kunnen we twee zaken afleiden. Ten eerste, ondanks zijn kritische houding blijft Van Bilsen geloven in de ideologische component van het koloniale project: de verwestering van de wereld. Hij beschouwt deze verwestering als inherent goed – en dus als superieur -, want ze zal België én Kongo ten goede komen. Uit de vorige citaten is gebleken dat Van Bilsen pas vanaf 1957 een meer relativistisch standpunt is gaan verdedigen. Ten tweede, Van Bilsen neemt een pragmatische houding aan. Niet het doel van de Belgische diplomatie – de koloniale missie en macht – is verkeerd, maar wel het middel waarmee ze dit willen bereiken. Als België invloed, macht en voordeel uit Kongo wil blijven halen, kan ze niet anders dan de kolonie te emanciperen en onafhankelijk te maken. Dit zou een erg positieve indruk laten op de Verenigde Naties en op de bevolking uit de (ex-)koloniale gebieden, waarna de weg openligt om andere ‘samenwerkingsvormen’ in het leven te roepen.

Als België haar visie op het koloniale project niet ‘moderniseert’ (d.w.z. aanpast aan de naoorlogse situatie) zal de groeiende druk vanuit de Verenigde Naties grote schade aanbrengen. Er kan weinig twijfel bestaan over wat Van Bilsen bedoelt met ‘grote schade’: Kongo zal sowieso dekoloniseren (herinner zijn twee ‘wetten’) en België zal haar koloniaal project en de machtspositie die ermee verbonden is volledig uit handen moeten geven.

Welke houding moet België dan wel aannemen ten aanzien van de Verenigde Naties? Van Bilsen stelt drie initiatieven voor: afstappen van de ‘Belgische thesis’(2.7.1), alle gevraagde informatie verstrekken(2.7.2) en een commissie van de Voogdijraad uitnodigen (2.7.3).

2.7.1 Afstappen van de Belgische thesis

Van Bilsen somt vier argumenten op waarom België van de ‘Belgische thesis’ (II 3.1.3) moet afstappen. Ten eerste, volgens hem streven de Verenigde Naties naar een supranationale ordening. In dit streven richten ze zich als vanzelfsprekend eerst op de kolonies. Dit omdat zij

in de constructie van de nationale soevereiniteit de zwakste elementen vormen. De 'Belgische thesis' zal daar niets aan veranderen. Ten tweede, omdat de 'Belgische thesis' principieel zwak en moeilijk verdedigbaar is. In tegenstelling tot de Belgische diplomaten is Van Bilsen ervan overtuigd dat er tussen de inheemse bevolking van de kolonies en de 'achterlijke etnische groepen' binnen de grenzen van de nationale staten een principieel verschil bestaat. Terwijl de eerste groep een potentiële natie vormt, is de tweede groep een binnenlands vraagstuk van sociale of culturele aard. Ten derde, omdat België de 'Belgische thesis' niet zozeer omwille van de inheemse minderheidsgroepen ontwerpen heeft, maar wel als strategie in de strijd voor het behoud van haar kolonies. Door deze negatieve invulling jaagt België de overige landen nog meer tegen zich in het harnas. Ten vierde, omdat de Verenigde Naties geen college zijn dat recht spreekt en waarvoor men scherpzinnige juridische interpretatie moet opbouwen. De Verenigde Naties scheppen integendeel recht.

Laat ons deze argumenten en hun discursieve structuur eens van naderbij analyseren.

'Dans sa progression vers un ordre supra-nationale, le mouvement des Nations-Unies s'attaque évidemment en premier lieu aux points les plus faibles de l'édifice de la souveraineté nationale. Les Colonies sont parmi ces points faibles, parce que la puissance des métropoles a décliné et qu'au sein des populations colonisées nous assistons à la naissance d'une conscience nationale et d'une opinion publique' (L'Afrique belge et les Nations-Unies, 1949, blz. 511).

Volgens dit citaat voeren de Verenigde Naties hun antikoloniale strijd vooral vanuit strategische overwegingen: de opbouw van een supranationale orde. Door de actieve machtsopbouw van de Verenigde Naties metaforisch te contrasteren met een passieve, instortende constructie van de soevereine naties, probeert van Bilsen aan overtuigingskracht te winnen. Zoals we enkele citaten geleden zagen, is Van Bilsen de mening toegedaan dat het verdwijnen van de nationale staten een kwestie van tijd is.

Waarom beschouwt Van Bilsen de gekoloniseerde landen als de '*points plus faibles de l'édifice de la souveraineté nationale*'? Van Bilsen onderscheidt twee oorzaken: de zwakheid van de koloniale mogendheden zelf en de tegenkantingen vanuit de kolonies.

Laat ons eerst even bij het eerste argument stilstaan. Waarom meent Van Bilsen dat de koloniserende landen verzwakt zijn? Hij laat ons hierover in het ongewisse, maar op basis van de vorige analyse kunnen we zijn gedachtegang reconstrueren. Ik denk dat Van Bilsen drie redenen zou onderscheiden: de Verenigde Naties, het oorlogsgebeuren en de nieuwe naoorlogse machtsverhoudingen. Ten eerste, het actieve streven van de Verenigde Naties zelf. Van Bilsen heeft het over de '*aanval*' van de Verenigde Naties. Omdat de Verenigde Naties

aan machtsuitbreiding wensen te doen, moeten andere niveaus hun macht afstaan. Ten tweede, de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog hebben een enorme inspanning van de Europese koloniserende landen geëist. Dit heeft hun machtspositie in de wereld danig aangetast. Ten derde, er zijn nieuwe supermachten – de V.S. en de U.S.S.R. – uit de oorlog voortgekomen. Zij verzwakken de Europese mogendheden niet alleen omdat ze de hegemonie van hen overgenomen hebben, maar ook omdat ze de motor achter de antikoloniale bewegingen zijn. De enorme materiële en strategische voordelen die de Europese landen via hun kolonies hebben, zijn voor beide supermachten een doorn in het oog. Via de antikoloniale strijd wensen zij zelf ook toegang tot deze machtsposities te verwerven. Paradoxaal genoeg wordt de anti-imperialistische strijd ten dele ook uit imperialistische beweegredenen gevoerd. Hiermee zijn we bij de tweede reden aanbeland die Van Bilsen onderscheidt: de tegenbewegingen in de gekoloniseerde landen zelf. Het is vaak een open vraag of de wortels van de naoorlogse dekolonisatiebeweging in de gekoloniseerde landen zelf te vinden zijn, of dat er eerder externe stimulansen – zoals het antikolonialisme van de V.S. en de U.S.S.R. - aan de basis liggen. Persoonlijk ben ik ervan overtuigd dat deze evolutie vanuit een dialectisch proces verklaard moet worden. Beiden tendensen spelen op elkaar in en hebben elkaar versterkt.

Volgens Van Bilsen groeit er in de gekoloniseerde landen een '*conscience nationale*' en een '*opinion publique*'. Met de '*conscience nationale*' bedoelt Van Bilsen dat er zich in de kolonies een nationale, overkoepelende identiteit vormt. Als dusdanig worden de vroegere particuliere identiteiten binnen één enkele gelijkheidsketen gearticuleerd. Laclau en Mouffe stellen dat een bepaalde gelijkheidsketen enkel op basis van een gedeeld antagonisme gearticuleerd kan worden. In dit geval is dit uiteraard de koloniale overheersing. Hieruit blijkt dat het Kongolese nationalisme niet ondanks, maar juist omwille van de koloniale overheersing kan ontstaan. Met een '*opinion publique*' bedoelt hij dat er een geschoolde elite is ontstaan die haar politieke eisen via de 'moderne' kanalen (radio, weekbladen, verenigingen, ...) uit.

'De 'Belgische thesis' is daarenboven principieel zwak en moeilijk verdedigbaar. Er is immers een fundamenteel verschil tussen koloniën [...] en de andere, binnenlandse, achterlijke volksvreemde gebieden, tussen de (overzeese) koloniën, door een zoutwaterplas van het Moederland gescheiden, en de andere, binnenlandse 'afhankelijke gebieden'. De koloniën zijn potentiële naties, waarvan niet verwacht wordt dat zij vrijwillig hun versmelting met het overzeese land zullen vragen. De onmondige, achterlijke etnische groepen binnen de grenzen van nationale Staten stellen tot aan het tegenbewijs toe de binnenlandse

vraagstukken van sociale en culturele aard' (Pleidooi voor het dertigjarenplan, 1956, blz.1210-1211).

In het deel over de intermenselijke relaties ging ik al dieper in op de manier waarop van Bilsen betekenaars als 'natie', 'volk', ... invult (IV 2.3.1). In dit citaat lezen we dat er volgens hem een 'fundamenteel verschil' is tussen de bevolking van een kolonie en 'etnische groepen' die binnen de grenzen van een nationale staat leven. Het 'fundamentele verschil' zit volgens hem in het feit dat koloniën 'potentiële naties' zijn, terwijl de andere categorie volkeren een binnenlands probleem van de soevereine staat vormen.

Het begrip potentiële natie impliceert dat er op het moment nog geen dergelijke naties bestaan. Dat de Afrikaanse kolonies geen 'naties' vormen, kan weinig verwondering wekken. De kolonies werden immers niet afgebakend op basis van een maatschappelijke realiteit, maar in functie van de Europese machtsverhoudingen en de geopolitieke en economische behoeften van de respectievelijke kolonisatoren. Zoals gezegd fungeert de koloniale overheid als het antagonisme van waaruit men de 'natievorming' kan verklaren. Van Bilsen gaat er blijkbaar vanuit dat de 'natievorming' na de dekolonisatie verder zal gaan.

Van Bilsen meent dat de 'onmondige, achterlijke etnische groepen' binnen een nationale staat een binnenlands probleem vormen tot het tegendeel bewezen is. Men kan zich afvragen waaruit een dergelijk bewijs zou moeten bestaan. Waarschijnlijk bedoelt Van Bilsen hiermee een soort bewustzijn van de 'eigen aard' met daaraan gekoppeld een onafhankelijkheidsstreven. Vooral dat laatste blijkt waarschijnlijk te zijn, want een 'etnie' op zich is voor Van Bilsen geen voldoende criterium om het vormen van een afzonderlijke staat te legitimeren.

En toch wenst Van Bilsen ook de emancipatie van die 'etnische' groepen. Daarvoor moeten dan binnen de nationale staat oplossingen van 'sociale en culturele aard' gezocht worden. Bedoelt Van Bilsen hiermee dat dergelijke staten tot een federale staatsvorm moeten uitgroeien waarin de 'minderheid' haar eigen instituties en cultuur kan uitbouwen? Dit is immers het voorstel dat hij voor Kongo uitwerkt.

Besluitend kan ik stellen dat Van Bilsen vertrekt vanuit het normatieve ideaal van de soevereine staat. Waarom neemt hij een dergelijke positie in? Hierin spelen ongetwijfeld ideologische argumenten mee. In navolging van Joris Van Severen is Van Bilsen een belgicist die vindt dat het Vlaamse 'volk' zich binnen de Belgische monarchie moet emanciperen. De 'binnenlandse problemen' van sociale en culturele aard moeten intern opgelost worden zonder dat dit tot het uiteenvallen van de soevereine staat leidt. Anderzijds lijkt het ook een eerder

pragmatische houding te zijn: het in vraag stellen van de soevereiniteit van de landen zou onvermijdelijk met grote internationale spanningen gepaard gaan.

‘De zwakheid van de ‘Belgische’ thesis vloeit in de eerst plaats voort uit haar karakter van afweertactiek. Ogenschijnlijk zijn wij minder bekommerd om het lot der achterlijke volksgroepen die de bescherming van de Uno niet genieten, dan wel om de drukking die op ons eigen koloniaal beleid wordt uitgeoefend. [...]. Indien wij het goed meenden met de Belgische thesis, dan zouden wij de koloniale emancipatie overal, in de eerste plaats in Kongo en in Ruanda-Urundi, bevorderen [...]. Wanneer van de Belgische thesis alléén nog zal overblijven de onbaatzuchtige internationale strijd voor de verheffing der volksvreemde achterlijke gebieden binnen de nationale grenzen gelegen, dan zal deze gedachte op vruchtbare bodem gedijen en zullen de verdrukte volkeren in de meest afgelegen streken van de wereld weten dat het een Belg was, Pierre Ryckmans, die de eerste lokroep hunner ontvoogding heeft gedaan’ (Pleidooi voor het dertigjarenplan, 1956, blz.1210-1212).

Volgens Van Bilsen zit de zwakte van de ‘Belgische thesis’ hem in het defensieve karakter. De Belgische diplomaten hanteren de thesis enkel om er de koloniale privileges mee veilig te stellen. Van Bilsen stelt het principe op zich niet in vraag, maar wel de selectieve toepassing ervan. Zolang het geen egoïstisch middel is om de eigen belangen af te schermen, is hij een groot voorstander van de Belgische thesis. Hij meent dat het kan dienen voor de wereldwijde emancipatie van de verdrukte volkeren. Uit zijn pleidooi komen drie zaken naar voren die doorheen zijn ganse werk terug te vinden zijn: het homogeenise, de universele emancipatie en de Belgische uitstraling.

Het homogeenistische ideaal blijkt duidelijk uit de articulatie van de betekenaar ‘volksvreemdheid’. Het begrip ‘volksvreemdheid’ kan men enkel hanteren als men vanuit het ideaal van de homogene natiestaat vertrekt. Impliciet stelt Van Bilsen dat de ‘volksvreemde’ groepen de goede werking van de natiestaat verstoren. Hieruit blijkt ook duidelijk dat Van Bilsen er niet enkel Verlichtingsideeën op nahoudt, maar ook uit de idealen van de Romantiek put. Eén volk, één land, één staat.

Deze Romantische ideeën worden dan wel gecombineerd met het ideaal van de universele emancipatie. De ‘Belgische thesis’ moet immers in een onbaatzuchtige strijd voor de verheffing van de volksvreemde groepen aangewend worden. Merk op dat Van Bilsen voor de wereldwijde ‘koloniale emancipatie’ pleit. Betekent dit niet dat hij ervan uitgaat dat het kolonialisme de enige weg naar de emancipatie is? Het kolonialisme als een ‘gunst’ die men aan de achterlijke volkeren schenkt, of liever: moet schenken. Het bleek al eerder (filosofische

voorbeschouwingen) dat de moderniteit ‘als het project’ jacobijns van inslag is: als men Verlicht is, heeft men ook de plicht om de Ander te Verlichten.

Het homogeneousme en de emancipatie worden in dit citaat ook met een patriottisch sausje overgoten. De positieve interpretatie van de ‘Belgische thesis’ zal tot de wereldwijde uitstraling van België bijdragen. Zelfs in de meest afgelegen streken zullen ze het geweten hebben dat het een Belg was die hen uit de ‘achterlijkheid’ redde.

‘Wij moeten de Belgische thesis opgeven. De Verenigde Naties zijn geen college dat recht spreekt, en waarvoor men fijnzinnig opgebouwde juridische conclusies ontwikkelt. Zij zijn een vergadering die recht scheidt, levend recht’ (Pleidooi voor het dertigjarenplan, 1956, blz. 1212).

De Verenigde Naties zijn geen rechtbank. Dit is de essentie van het vierde en laatste argument dat Van Bilsen aanreikt voor de opgave van de ‘Belgische thesis’. De Verenigde Naties spreken geen recht, maar scheppen ‘levend’ recht. Waarom kent Van Bilsen een menselijke eigenschap aan het recht toe? Waarschijnlijk bedoelt hij hiermee dat het rechtsapparaat van de Verenigde Naties voortdurend evolueert en aangescherpt wordt.

2.7.2 Alle gevraagde informatie verstrekken

De vijfde paragraaf van Artikel 73 van het Handvest van de Verenigde Naties stelt dat de koloniale lidstaten van de Verenigde Naties op regelmatige basis informatie moeten verschaffen over de economische, sociale en onderwijskundige situatie in de kolonie(s) :

‘[...] de communiquer régulièrement au Secrétaire général, à titre d’information, sous réserve des exigences de la sécurité et de considérations d’ordre constitutionnel, des renseignements statistiques et autres de nature technique relatifs aux conditions économiques, sociales et de l’instruction dans les territoires dont ils sont respectivement responsables [...]’³⁰⁷.

De vraag is uiteraard op hoe, wanneer en onder welke vorm die ‘renseignements statistiques et autres de nature technique’ meegedeeld moeten worden. Door de sterke anti-kolonialistische stroming binnen de Verenigde Naties evolueerde dit naar een politiek en niet zozeer organisatorisch probleem. In plaats van informatieve inlichtingen aan de overige leden, werden de gegevens al snel een middel om de Algemene Vergadering een internationaal controlemandaat over de koloniale gebieden te geven. Alhoewel dit helemaal niet in art. 73 is

opgenomen, richtten de Verenigde Naties een '*Commission Spéciale chargé d'examiner les renseignements fournis par les puissances coloniales concernant les territoires où ils exercent leur souveraineté*' op. De koloniale mogendheden - België in het bijzonder - verzetten zich heftig tegen deze uitbreiding van de bevoegdheden van de Verenigde Naties³⁰⁸.

Van Bilsen ziet al snel in dat de Belgische diplomaten zinloze inspanningen leveren. Het is in deze context dat hij voortdurende pleidooien houdt om de Belgische politiek tegenover de Verenigde Naties over een andere boeg te gooien. Hij stelt voor om (1) alle gevraagde informatie te verstrekken en (2) een commissie van de Voogdijraad uit te nodigen naar Kongo.

'Ces progrès dans les territoires sous tutelles entraînent forcément un mouvement similaire dans les colonies voisines. Le Ruanda-Urundi imprime nécessairement son rythme de progrès politique et social au Congo. Sans cela nous nous exposerions à une désaffection des élites congolaises qui chercheraient appui aux Nations-Unies. Le régime de tutelle influence par conséquent indirectement toutes les colonies. Devant cette situation, pourquoi, ne prendrions-nous pas nos avantages, en donnant sans rechigner des informations sur le Congo à la Quatrième Commission de l'Assemblée Générale des Nations-Unies?'
(*Pour une politique coloniale de mouvement*, 1954, blz. 403-404)

Van Bilsen gaat van de vooronderstelling uit dat de strakke controle van de Verenigde Naties op Ruanda-Urundi onvermijdelijk de Kongolese bevolking zal beïnvloeden. Hij wijst er meer bepaald op dat de 'politieke en sociale vooruitgang' in de voogdijgebieden zich op termijn ook in Kongo zal doorzetten. Wat betekent de 'politieke en sociale vooruitgang' hier? Op basis van de voorgaande analyses kunnen we met enige zekerheid stellen dat de 'politieke vooruitgang' de democratisering en de Afrikanisering van de besluitvormingsprocessen inhoudt. Als er van het eerste nog niet veel te merken was, het tweede component werd in ieder geval al doorgevoerd. In 1949 nodigde de Belgische overheid – op aandringen van de Verenigde Naties – de vorsten van Ruanda en Urundi op een officieel staatsbezoek uit. Een dergelijk bezoek houdt uiteraard de impliciete erkenning van de legitimiteit van de inheemse vorsten in, wat een opvallende wending in de Belgische politiek betekende³⁰⁹. De uitnodiging toont aan welk een machtige bondgenoot de Verenigde Naties voor de inheemse bevolking kan zijn. Van Bilsen voorziet dat de tegemoetkomingen die aan de bevolking van Ruanda-Urundi toegekend worden, onvermijdelijk ook in Kongo geëist zullen worden. Als men de

---

³⁰⁷ <http://www.un.org/french/aboutun/charte/index.html>

³⁰⁸ De Schrevel, *Les Forces politiques de la décolonisation Congolaise ...*, blz. 41-46.

³⁰⁹ Arnold (Van Bilsen), *L'Afrique belge et les Nations-Unies*, blz. 510.

Kongolese overheid daartoe niet bereid zou vinden, twijfelt Van Bilsen er niet aan dat ze naar de Verenigde Naties zullen stappen. En blijkbaar ook dat ze er een welwillend oor zullen vinden. Dat Van Bilsen vreest dat de Kongolezen de steun van de Verenigde Naties zullen verwerven is opmerkelijk, omdat de Verenigde Naties zich strictu sensu niet mogen inmengen. Terwijl Art. 87 (over de voogdijgebieden) van het Handvest van de Verenigde Naties expliciet het inheemse petitierecht vermeldt, is daarvan geen spoor te vinden in Artikel 73 of 74 (over de reguliere kolonies)³¹⁰. Dit toont opnieuw aan dat New York voor Van Bilsen het epicentrum van de macht over de koloniale gebieden vormt en dat het haar invloed stelselmatig zal blijven uitbreiden. Voor hem is het een kwestie om de toekomst sneller af te zijn en om ‘ sans réchigner’ de informatie over Kongo te verstrekken. In het volgende citaat zullen we zien dat hij bereid is om hierin nog veel verder te gaan. Waarom is hij de Verenigde Naties zo genegen? Er kan weinig twijfel over bestaan dat deze denkpiste in hoge mate pragmatisch van aard is. Van Bilsen wenst de politieke emancipatie niet enkel omdat hij vindt dat dit het recht van de Kongolezen is, maar ook omdat dit volgens hem de enige manier is om Kongo binnen de Belgische invloedssfeer te houden.

2.7.3 Een commissie van de Voogdijraad uitnodigen

*‘Pourquoi n’inviterons-nous pas une mission de cette commission à visiter la Colonie. Elle y constaterait ce que doivent bien avouer les plus **loyaux et clairvoyants** des journalistes et publicistes **américains** qui parcourent le Congo: que la Belgique y fait un effort énorme, que, au moins dans les domaines économique et social, nous sommes à pointe du progrès, que nous nous efforçons **d’atténuer toute discrimination** entre Blancs et Noirs **civilisés** et que vraiment **les Belges ne sont pas des racistes**. [...] *Mesure-t-on l’effet psychologique* de pareil geste venant de la Belgique?’ (Pour une politique coloniale de mouvement, 1954, blz. 404)*

Uit dit citaat blijkt dat Van Bilsen bereid is om de Verenigde Naties meer dan tegemoet te komen. In dit stuk werpt Van Bilsen op dat men het best meteen een commissie van de Voogdijraad naar Kongo uitnodigt. Uiteindelijk pleit hij er hier min of meer voor om Kongo onder de voogdij van de Verenigde Naties te plaatsen. Het verschil tussen kolonies en voogdijgebieden lijkt voor hem van geen tel. We kunnen deze houding opnieuw verklaren vanuit zijn idee dat de Verenigde Naties hun bevoegdheden progressief zullen uitbreiden.

---

³¹⁰ <http://www.un.org/french/aboutun/charte/index.html>

Waarom heeft Van Bilsen het hier specifiek over *Amerikaanse* journalisten en publicisten? Dit is een duidelijke erkenning van de Amerikaanse hegemonie. Als men de Amerikaanse steun wil verwerven, moet men de Amerikaanse publieke opinie achter zich krijgen. Precies daarvoor kunnen de Amerikaanse perslui zorgen. Merk op dat hij ervan uitgaat dat enkel '*les plus loyaux et clairvoyants*' de weldaden van het Belgische koloniale regime zullen erkennen. Impliciet geeft Van Bilsen hiermee aan dat het helemaal niet evident is dat journalisten of publicisten de 'weldaden' van het Belgisch kolonialisme zullen bevestigen. Naast een heldere blik moeten ze ook loyaal zijn. We moeten dit uiteraard ook binnen de context van de Koude Oorlog kaderen. We zagen enkele citaten geleden al dat Van Bilsen het over de Atlantische 'civilisatie' heeft en dat hij die waarschijnlijk met het communistische blok contrasteert. Binnen het Atlantische blok is het Amerikaanse leiderschap onbetwist.

Het is interessant om ook even dieper in te gaan op de discriminatie en het racisme waar Van Bilsen het over heeft. Hij is van mening dat de Belgen 'echt geen racisten zijn'. In de zin ervoor wijst hij evenwel op de inspanningen van de koloniale overheid om de discriminatie te 'verzachten'. Ontkracht hij daarmee zijn eerste stelling niet? Uiteraard. In het deel over de intermenselijke relaties (IV 2.3) ben ik al dieper in gegaan op de mening van Jef Van Bilsen over het racisme. Ook toen merkten we dat sommige van zijn uitlatingen in strijd met elkaar waren. Ik heb er toen op gewezen dat Van Bilsen er zelf waarschijnlijk van overtuigd is dat vele Belgen wel degelijk racistisch zijn, maar dat hij deze mening niet openlijk kan uiten. Ik meen dat het hier een gelijkaardige situatie betreft.

Overigens heeft Van Bilsen het enkel over de maatregelen om de discriminatie tussen blanken en *geciviliseerde* zwarten weg te werken. Hoe moeten we dit interpreteren? Is dit een 'slip of the tongue' of duidt Van Bilsen hier impliciet aan dat hij de discriminatie van 'niet-geciviliseerde' (d.i. niet-verwesterde) zwarten normaal vindt?

Hoofdstuk 3

De ‘ontwikkeling’ van de Kongolese economie

Jef Van Bilsen hield zich voornamelijk in de periode ’49-’50 met de economische ‘ontwikkeling’ van Kongo bezig. Niet toevallig was dit de periode waarin de koloniale overheid het ‘Tienjarenplan voor de economische en sociale ontwikkeling van Belgisch-Kongo’ uitvaardigde.

3.1 Het Tienjarenplan voor Belgisch-Kongo

In 1949 vaardigde de koloniale overheid het ‘Tienjarenplan voor de economische en sociale ontwikkeling van Belgisch-Kongo’ uit. Met het Plan wenste men de Kongolese maatschappij in de periode 1949-1959 op een structurele manier te hervormen. Omdat de kolonie vanaf 1956 steeds meer in de ban van de dekolonisatie zat, stelde het Belgische bewind geen tweede plan meer op. Wel werden er periodieke evaluaties en bijsturingen doorgevoerd.

Dat het Plan voor grondige maatschappelijke verschuivingen zou zorgen, stond als een paal boven water. Vreemd genoeg wekte het weinig opzien in de publieke opinie. In feite was Jef Van Bilsen de enige die het op een coherente en omvattende manier analyseerde³¹¹.

Het Kongolese Tienjarenplan kwam niet uit de lucht gevallen. Enkele welbepaalde factoren zorgden ervoor dat men voor de uitwerking van een plan open stond. De economische depressie van de jaren dertig vormde een eerste belangrijk aspect. De grote openheid van de Kongolese economie zorgde ervoor dat de kolonie zwaar getroffen werd door de crisis³¹². Er gingen invloedrijke stemmen op om de Kongolese economie evenwichtiger te maken, waarbij men vooral de uitbreiding van het agrarisch potentieel op het oog had.

De Tweede Wereldoorlog vormde een tweede versnellingsmoment. De oorlogsinspanning had een belangrijke impact op het economische leven in Kongo. De infrastructuur werd op de proef gesteld en was na de oorlog aan hernieuwing toe. Het Kongolese proletariaat werd tot zware inspanningen gedwongen en nam snel in omvang toe. Dit had dan weer een belangrijke impact op de sociale structuren en lag aan de basis van een echte sociale malaise³¹³. Meer in het algemeen bestond er een relatieve maatschappelijke consensus dat de traumatiserende ervaringen tijdens het interbellum en de Tweede Wereldoorlog te wijten waren aan een slecht

---

³¹¹ Vantemsche, *Genèse et portée du ‘Plan décennal’ du Congo belge*, blz. 41.

³¹² Vantemsche, *Genèse et portée du ‘Plan décennal’ du Congo belge*, blz. 7.

³¹³ Vantemsche, *Genèse et portée du ‘Plan décennal’ du Congo belge*, blz. 7.

georganiseerde economie. Brede lagen van de bevolking waren ervan overtuigd dat een onbelemmerende kapitalistische markteconomie niet in staat was om voor maatschappelijke stabiliteit en welvaart te zorgen. De naoorlogse welvaartstaat was geboren³¹⁴.

De Verenigde Naties vormden de derde en waarschijnlijk doorslaggevende factor. We zagen reeds dat de Verenigde Naties grote druk uitoefenden om werk te maken van economische, sociale en politieke hervormingen in de kolonies. Het 'primaat van de inheemse belangen' vormde daarbij het leidmotief van de Verenigde Naties. Meteen na de oorlog toonden Engeland en Frankrijk het voorbeeld door uitgebreide tienjarenplannen uit te werken³¹⁵. Ook voor de oorlog hadden beide landen al werk gemaakt van uitgebreide hervormingen. Zo keurde het Britse parlement in 1929 de 'Colonial Development Act' goed en voerde Frankrijk vanaf 1934 een uitgebreid programma uit. Tijdens en meteen na de oorlog werden de directe voorlopers van de tienjarenplannen uitgewerkt. Voor Engeland waren dit de 'Colonial Development and Welfare Acts' uit 1940 en 1945. Frankrijk richtte in 1946 het FIDES (Fonds d'Investissement pour le Développement Economique et Sociale des territoires d'outre-mer) op³¹⁶.

Met betrekking tot het Tienjarenplan voor Belgisch-Kongo speelden vooral Pierre Ryckmans en Hendrik Cornelis een katalyserende rol. Van Bilsen noemde Ryckmans 'de geestelijke vader van de plangedachte voor Kongo'³¹⁷. In het bijzonder zijn afscheidsrede 'Vers l'Avenir', die hij op 5 juli 1946 te Leopoldstad hield, zou het Plan sterk beïnvloeden. In die rede klaagde Pierre Ryckmans de materiële nood van de inheemse bevolking aan en wees hij op de noodzaak van een ontwikkelingsprogramma. Dit programma moest toelaten om het levensniveau en de productiviteit van de inheemse bevolking te verhogen³¹⁸.

Hendrik Cornelis was directeur-generaal van de economische dienst op het gouvernement-generaal van de kolonie. In 1958 zou hij zelf gouverneur-generaal worden waarbij hij de trieste eer had om de kolonie doorheen het woelige dekolonisatieproces te loodsen. In 1944-45 ondernam Cornelis enkele studiereizen naar de Verenigde Staten waar hij beïnvloed werd door de ideeën van de econoom Wassily Leontief. Terug in Kongo werkte hij aan een uitgebreide *status quaestionis* van de Kongolese economie. Hij legde zijn analyse voor aan de leidinggevende ambtenaren, in het bijzonder aan Pierre Ryckmans. Het was een soort

---

³¹⁴ Carpentier en De Vos, *De discursieve blik*, blz. 3.

³¹⁵ Van Bilsen, *Zwakke punten in het Tienjarenplan*, blz. 2.

³¹⁶ Vantemsche, *Genèse et portée du 'Plan décennal' du Congo belge*, blz. 8.

³¹⁷ Van Bilsen, *Zwakke punten in het Tienjarenplan*, blz. 2.

³¹⁸ Ryckmans, *Vers l'Avenir*, blz. 201-225.

inventaris van de economische toestand in Kongo die een rationeler bestuur moest toelaten: het duidde aan wat er reeds bestond en wat er in de toekomst wenselijk en mogelijk was³¹⁹.

3.2 Van Bilsen over het Tienjarenplan en over de ‘ontwikkeling’

‘A travers de ces grands travaux et sur l’infrastructure économique et sociale de ce premier équipement, le plan poursuit un double but: ‘pousser’ les masses indigènes arriérées, ceux des villages traditionnels surtout, dans le circuit de l’économie civilisée, et d’autre part promouvoir l’industrialisation de la colonie et le développement de son marché intérieur. C’est le fossé profond et de plus en plus large qui sépare la stagnante économie rurale des sociétés indigènes traditionnelles d’une part, et de l’autre, l’essor extraordinaire de l’économie moderne, apportée par les Belges, que le Plan veut combler. [...] Ce fossé existe dans toute l’Afrique centrale, voire dans toutes les colonies à un certain stade de leur développement’ (Le plan décennal, 1949, blz. 213-214).

Het ‘knooppunt’ van dit citaat is de ‘*économie civilisée*’. De totstandbrenging van een dergelijke economie blijkt het einddoel van het Tienjarenplan te zijn. Welke zijn de karakteristieken van een ‘geciviliseerde economie’? De achterlijke inheemse bevolking zal in de moderne economie ‘gestuwd’ worden via grote sociale en economische infrastructuurwerken. Daarnaast moeten die infrastructuurwerken ook leiden tot de industrialisering en de ontwikkeling van de binnenlandse markt. We hebben hier al een aantal elementen die ons verder kunnen helpen in de analyse van het woord ‘ontwikkeling’. In een ontwikkelde economie moeten aanwezig zijn: een ‘moderne’ infrastructuur, een ‘ontwikkelde’ geldeconomie en een industrieel apparaat.

Dat een geldeconomie onontbeerlijk is, maakt Van Bilsen ons duidelijk met de geladen term ‘stuwen’. Het is de uitbouw van de sociale en economische infrastructuur die de bevolking in een geciviliseerde economie zal ‘stuwen’. Hoe moeten we dit begrijpen? Ik meen de volgende gedachtegang te kunnen ontwaren. De bevolking zal ongetwijfeld moeten betalen voor het gebruik van de infrastructuren (direct of onder de vorm van belastingen). Hierdoor zal de ruilhandel (gedeeltelijk) niet meer mogelijk zijn en moet men overschakelen op een geldeconomie. Het geld kan men verdienen door gebruik te maken van de eigen productiemiddelen en de waren naar de markt te brengen of via de loonarbeid (proletarisering).

Via een metafoor maakt Van Bilsen ons een vierde kenmerk van een ‘ontwikkelde’ economie duidelijk. Er is een kloof tussen de stagnerende rurale economie en de groeiende moderne

---

³¹⁹ Vantemsche, *Genèse et portée du ‘Plan décennal’ du Congo belge*, blz. 9-10.

economie. Groei blijkt een even centraal begrip te zijn, misschien zelfs het meest centrale. Het is een term die even dynamisch is als ‘ontwikkeling’. De dynamiek van de moderne economie kan gemeten worden aan de hand van de omvang van de financiële transacties. Elk economisch type brengt een bepaalde omvang aan geldtransacties met zich mee. Hoe hoger de omvang van de geldtransacties, hoe ontwikkelder de economie. Het is precies het gebruik van de groeimetafoor die het mogelijk maakt te spreken van bepaalde fases in de economische ontwikkeling. In een (post-)industriële maatschappij – waar de productiviteit het hoogst is – zijn de transacties het omvangrijkst en die is dus het meest ontwikkeld. Wanneer Van Bilsen spreekt over een kloof tussen de inheemse en de ontwikkelde economie, dan bedoelt hij daarmee dat er een kloof is in de omvang van de productiviteit en van de geldtransacties. Hiermee zijn we terug aan het beginpunt gekomen. Het Tienjarenplan wil de kloof tussen beide economieën dichten. Uit dit kort overzicht blijkt dat dit metaforisch taalgebruik is voor de verhoging van de productiviteit en van de geldcirculatie.

We vinden ook de kenmerken van het traditionele Europese vertoog over Afrika terug in dit citaat. Er is hier letterlijk en figuurlijk sprake van een ‘kloof’ tussen de ‘achterlijke inheemse bevolking’ en ‘de Belgen’. De eerste groep staat op een lijn met de maatschappelijke stagnatie, de tweede met een ‘buitengewoon’ dynamisme. Via deze dualisering wordt het ganse paradigmatische en syntagmatische arsenaal van de gebruikelijke beeldvorming opgeroepen. Afrikanen zijn niet geciviliseerd, primitief en laag. Door over te schakelen op de ‘geciviliseerde economie’ kan de inheemse bevolking in een groots Europees project, dat van de ‘ontwikkeling’ opgenomen worden. Van Bilsen gelooft dat de Europeanen via het Tienjarenplan de toekomst versnellen. Immers, de inheemse bevolking van Afrika zit in een ‘bepaald stadium van haar ontwikkeling’. Van Bilsen vertrekt met andere woorden van een teleologische presuppositie: de Europese ‘ontwikkeling’ is de enige mogelijke weg die de mensheid kan volgen.

Samenvattend kan ik stellen dat het Tienjarenplan volgens Van Bilsen drie doelstellingen heeft: de uitbouw van de noodzakelijke basisuitrusting (IV 3.2.1), de industrialisering (IV 3.2.2) en de ontwikkeling van de inheemse agrarische sector (IV 3.2.3). Deze onderverdeling vormt het raamwerk voor mijn analyse van de ideeën van Jef Van Bilsen.

3.2.1 De basisuitrusting

‘Dans les pays primitifs et arriérés, créer ou compléter l’équipement public de base constitue la condition préliminaire à tout développement économique moderne’ (Le plan décennal, 1949, blz. 213).

Het probleem van de publieke basisuitrusting heeft een centrale plaats in de opvattingen van Jef Van Bilsen over de ontwikkeling van Kongo. Het is het probleem dat alle andere vooraf gaat. De basisuitrusting vormt de bedding waaruit elke ontwikkeling moet groeien.

‘Il s’agit au Congo, comme ailleurs, d’étendre et d’améliorer les réseaux ferroviaires, routiers, aériens, les voies navigables, les télécommunications. Il faut moderniser et étendre les ports maritimes et fluviaux, construire des entrepôts, des silos, des magasins et du matériel de transport frigorifiques, des grandes centrales hydro-électriques. Le plan prévoit la construction de 40.000 maisons pour indigènes, dont 20.000 pour Léopoldville seulement, d’écoles, d’hôpitaux et dispensaires ruraux, il projette le développement planifié des villes et centres urbains, le forage de puits et la distribution d’eau potable. L’équipement scientifique de la colonie occupe une place importante dans ce programme de progrès [...]’ (Le plan décennal, 1949, blz. 213)

Aan de hand van deze opsomming krijgen we een zicht op wat de noodzakelijk geachte basisuitrusting allemaal omvat. We kunnen ze in een vijftal categorieën opsplitsen: transportmiddelen, opslagruimtes, sociale voorzieningen, wetenschappelijke voorzieningen en behuizing.

Op het vlak van de transportmiddelen moest men de spoor-, de auto-, de lucht-, de water- en de telecommunicatiewegen uitbreiden en verbeteren. Een dergelijke opsomming doet denken aan een passage van Lenin. Daarin stelt hij dat de aanleg van spoorwegen een eenvoudige, natuurlijke, democratische, culturele, beschaving bevorderende onderneming lijkt, maar dat het er in werkelijkheid voor zorgt dat het kapitalisme een wereldwijd verbreid systeem wordt³²⁰. Vanuit deze optiek bekeken, wordt het duidelijker waarom men zoveel belang hecht aan de uitbouw van de basisuitrusting. De transportsector moet ervoor zorgen dat alle uithoeken van Kongo met elkaar en met de rest van de wereld verbonden worden en op die manier toegankelijk worden voor de kapitalistische warenproductie (hetzij als productieplaats, hetzij als afzetmarkt). Het is ongetwijfeld ook in deze context dat de bouw van de opslagruimtes moet worden bekeken. Door de stijgende wereldmarktprijzen neemt het exportaandeel van de agrarische sector steeds verder toe. Tussen 1939 en 1949 (het decennium voor het Tienjarenplan) stijgt de omzet van inheemse landbouwproductie met

87%. De diversificatie van het exportpakket is een belangrijke doelstelling van het Tienjarenplan. Die moet ervoor zorgen dat de economie minder conjunctuurgevoelig wordt³²¹. Aangezien de landbouwproductie – zeker in een tropisch klimaat – aan bederf onderhevig is, is het uitermate belangrijk om een goed opslagsysteem uit te bouwen.

Om de productiviteit te verhogen, moet men ook een ruim netwerk van sociale voorzieningen uitbouwen. Zo moeten de ziekenhuizen de gezondheid van de mensen verbeteren. Gezonde mensen kunnen immers meer en beter produceren. Het onderwijs moet geletterde mensen verschaffen zonder dewelke een moderne economie niet kan functioneren. De uitbouw van de basisinfrastructuur moet er dus niet alleen voor zorgen dat de inheemse bevolking op een geldeconomie zal overschakelen, maar het moet ook een aangepast ideologisch kader scheppen. In het hoofdstuk over de politieke emancipatie zagen we reeds dat het onderwijs een centrale plaats heeft in het ontwikkelingsdenken van Jef Van Bilsen.

De wetenschap vormt een van de kernpunten van de ‘magische’ triade (rationaliteit, vooruitgang en geluk) van het Verlichtingsdenken. Later zal deze opvatting, stoelend op het positivisme en de exacte wetenschappen, zich consacreran in August Comtes wet van de drie stadia: godsdienstig – metafysisch – positivistisch. De talrijke wetenschappelijke ontwikkelingen moeten uiteindelijk uitmonden in één reusachtige positivistische stroom die elke particulariteit zal verdringen. Wetenschap en techniek – per definitie waardevrij verklaard – zijn de ijsbrekers voor de nieuwe tijden die culturen en sociale systemen zullen ombuigen in functie van de nieuwe arbeidsverdeling³²². Het is in het kader van deze universalistische gedachtegang dat Van Bilsen en de opstellers van het Tienjarenplan zoveel aandacht besteden aan de uitbouw van wetenschappelijke instituties. Deze moeten zorgen voor de rationalisering van de economie en de ontwikkeling van de techniek. We mogen zeker ook niet vergeten dat het Plan uitgewerkt werd op het moment dat de Europese economieën volop overschakelden op het Fordistisch-Tayloristisch productiemodel. In dit productiemodel staat precies de verwetenschappelijking en rationalisering van de productie centraal.

Tenslotte kadert ook het belang dat aan de verstedelijking wordt gehecht in een eeuwenoude culturele traditie. Een dergelijk uitgangspunt kwam reeds tot uiting in de het hoofdstuk over de politieke emancipatie. Ik heb er toen op gewezen dat de grootstad in een paradigmatische relatie met de andere emblemen van de westerse, burgerlijke samenleving staat. Het visioen

---

³²⁰ Lenin, *Het imperialisme als hoogste stadium van het kapitalisme*, blz. 13.

³²¹ Vandewalle, *De conjuncturele evolutie in Kongo en Ruanda-Urundi*, blz. 85-88.

³²² Doom, *De Derde Wereld in historisch perspectief*, blz. 7.

van de grootstad roept meteen een hele reeks aanverwante denkbeelden op. De stad moet daarom niet aanzien worden als een passieve, vooruitgeschoven post, maar wel als een actieve kracht. Als een spiegel die de rest van de samenleving toont hoe het ooit zal worden³²³. De grootstad is zoals gezegd een van de meest prominente symbolen van de moderniteit. De grootstad lijkt me tezelfdertijd ook de drager bij uitstek van de ambivalentie die de moderniteit kenmerkt (Filosofische voorbeschouwingen). De positieve geladenheid van de grootstad zouden we kunnen gelijkstellen met het idee van de moderniteit ‘als het project’. De grootstad roept evenwel vaak ook angstgevoelens op: de anonimiteit van de massa, de oncontroleerbaarheid, ... Hierin vinden we de gevoelens terug die met de moderniteit ‘als het contemporaine’ verbonden zijn. Van Bilsen is zich hier terdege van bewust. Hij houdt dan ook een sterk pleidooi voor de opwaardering van het platteland. In 3.2.3 ga ik dieper in op zijn verbeelding van het Kongolese platteland.

3.2.2 De industriële sector

3.2.2.1 De ontwikkeling van de binnenlandse economie.

Het Plan beoogt – zoals gezegd – vooral de diversificatie van de industriële productie. Hiervoor wil men twee wegen bewandelen: de ruwe grondstoffen moeten vóór de export bewerkt worden en de binnenlandse productie moet gestimuleerd worden om op die manier de import te verminderen.

*‘Zoals bekend, staat Congo bloot aan al de wisselvalligheden en bedreigingen van een economie, waarbij de **uitvoer een allesoverheersende en bijna exclusieve functie bekleedt en dan nog wel een uitvoer van basisproducten, grondstoffen, meestal (behalve diamant en goud) goedkope producten.** Men pleegt te beweren, dat het lot van de Congolese welvaart zich meer op de wereldmarkten van New York en Londen afspeelt dan op de binnenlandse markt. **Uitvoer van afgewerkte producten, welke minder crisisgevoelig zijn dan grondstoffen en vooral ook een grotere binnenlandse consumptie, moeten het evenwicht hiertegenover herstellen.** Daartoe is in de eerste plaats nodig, dat de tien of elf miljoen inheemsen **meer behoeften en een grotere koopkracht en derhalve een hoger rendement krijgen.** De **basisuitrusting** der openbare diensten van de kolonie moeten het, tezamen met de **verhoging van de levensstandaard** der inheemsen, mogelijk maken, volgens het Plan, in Congo een belangrijke **industriële ontwikkeling** teweeg te brengen’ (Het tienjarenplan voor Belgisch Congo, 1949, blz. 223-224).*

---

³²³ Claes, *Cultuurfilosofie*, blz. 85.

Dit citaat bevat twee onderdelen: de pijnpunten van de Kongolese economie op internationaal vlak en de maatregelen die volgens Van Bilsen genomen moeten worden om dit op te lossen.

De manier waarop Van Bilsen het probleem omschrijft doet denken aan de analyses die het 'tiermondisme' later zal maken. Kongo fungeert als de grondstoffenproducent van de geïndustrialiseerde landen en is daardoor teveel aan de grillen van de internationale markt overgeleverd.

Kongo wordt blootgesteld aan 'wisselvalligheden en bedreigingen'. Dit gegeven heeft twee oorzaken: de export heeft een veel te groot aandeel, en die export is dan nog overwegend uit grondstoffen samengesteld. De oplossingen voor dit euvel zijn de volgende: de binnenlandse consumptie moet toenemen (anders gezegd: het aandeel van de export moet verminderen) en er moeten meer afgewerkte producten geëxporteerd worden (anders gezegd: het aandeel van de grondstoffen in de export moet verminderen). Deze doelstellingen kunnen enkel bereikt worden als de koopkracht, de behoeften en het rendement van de inheemse bevolking aanzienlijk stijgen.

Als we tussen regels lezen, merken we dat Van Bilsen twee verwezenlijkingen voor ogen heeft. Ten eerste, de proletarisering van de bevolking. Om de koopkracht van de inheemse bevolking te doen stijgen, moet ze een loon ontvangen. En dit loon kan ze enkel ontvangen als ze in loondienst gaat. Hieruit blijkt nogmaals hoe centraal de notie geld in het ontwikkelingsdenken staat. Mijns inziens staat deze 'fixatie' op geld niet los van het 'civilisatieproces' dat de kolonialen in Kongo voor ogen hebben. In essentie komt het 'civilisatieproces' neer op een Verlicht rationaliseringsproces. Wat heeft geld daar mee te maken? Via de invoer van geld wil men de economie 'rationaliseren'. Geld leent zich daartoe omwille van twee eigenschappen: het schijnbaar neutrale karakter van geld en het wiskundig denken dat met de omgang van geld gepaard gaat. Doordat geld schijnbaar neutraal is, lijkt het ontdaan te zijn van de sociale 'ballast' waar het traditionele ruilproces mee gepaard gaat. Het traditionele ruilproces heeft naast een economische, ook een belangrijke sociale dimensie. Men ruilt niet om het even wat met om het even wie. In een geldeconomie vervalt dit sociale karakter van de ruiltransactie grotendeels. Geld wordt steeds meer een doelstelling op zich. In een 'moderne' geldeconomie is het zelfs niet meer belangrijk uit welke materie geld gemaakt is. Alhoewel de grondstof op zich veel goedkoper is, zijn biljetten niet minder waard dan munten, wel integendeel. Daarnaast vereist het geldproces ook een wiskundig denken. Hierdoor past de geldeconomie ook in het rationaliseringsproces, of is het omgekeerd?

Ten tweede, de mechanisering van de economie. In het hoofdstuk over de politieke emancipatie bleek al dat de technologische evolutie volgens Van Bilsen aan de basis van de

maatschappelijke veranderingen ligt. Het is derhalve logisch dat hij – los van de productiviteitsstijgingen die hij voor ogen heeft - ook veel belang aan de mechanisering van de Kongolese economie hecht.

Van Bilsen pleit ook voor een verhoging van het loon en van de productiviteit. In feite kadert hij ze in een dialectisch proces. Door de toename van de lonen zullen de economische behoeften van de bevolking stijgen. Om aan hun gestegen behoeften te voldoen, zullen ze nog meer in loondienst moeten treden wat de productiviteit nog verder opdrijft. Hierdoor kunnen de lonen opnieuw stijgen.

3.2.2.2 De economische relaties tussen Kongo en België

Het spreekt voor zich dat de industrialisering van Kongo ook gevolgen voor de Belgische industrie met zich meebrengt. Immers, elk goed dat Kongo zelf produceert kan België niet meer exporteren. Er zijn maar weinig commentatoren die - zoals Van Bilsen - aandacht besteedden aan de gevolgen van het Tienjarenplan voor de Belgisch-Kongolese economische relaties.

‘Une politique coloniale de l’industrialisation s’impose. Elle doit tenir compte de l’incidence du développement de l’Afrique belge sur l’économie de la Mère-Patrie et canaliser l’industrialisation congolaise en respectant au moins dans chaque secteur les droits acquis de l’exportation belge. Ceci peut être réalisé dans un climat d’entente et d’émulation’ (L’Affaire des couvertures, 1950, blz. 533).

Dit citaat geeft het basisuitgangspunt van Jef Van Bilsen weer: de industrialisering van Kongo is wenselijk, zelfs noodzakelijk, maar mag niet ten koste van de positie van de Belgische industrie (en werkgelegenheid) gaan.

Merk op dat Van Bilsen het hier over de ‘verworven rechten van de Belgische export’ heeft. Hieruit blijkt dat Van Bilsen de kolonisatie gedeeltelijk met mercantilistische argumenten probeert te legitimeren. In zijn ogen is de kolonie er ten dele om bij te dragen aan de rijkdom en de macht van het moederland. In tegenstelling tot de economische liberalen verwerpen de aanhangers van het mercantilisme de strikte scheiding tussen politiek en economie. Van Bilsen stelt dan ook dat de industrialisering van Kongo zodanig ‘gekanaliseerd’ moet worden dat de economische ontwikkeling niet met de Belgische export in conflict komt. Impliciet gaat Van Bilsen hier van de stuurbaarheid van de economie en de maakbaarheid van de samenleving uit. Hieruit volgt als het ware automatisch zijn overtuiging dat de politiek actief

in het economische proces moet ingrijpen. Maar, zijn de economische belangen van België en Kongo überhaupt te verenigen? Van Bilsen is van deze mogelijkheid overtuigd en stelt zelfs dat het kan in een klimaat van ‘begrip’ en ‘wedijver’.

‘Le Congo est devenu adulte’, me dit un soir à Kalina un haut-fonctionnaire. Cette affirmation renfermait ‘in a nutshell’ cette prise de conscience d’eux-mêmes des coloniaux blancs, qui est aussi une crise de croissance. Celle-ci s’est développée pendant la séparation due à la guerre en Europe, et qui força le Congo à marcher seul, à décider seul, à se tirer d’affaire. La guerre amena la colonie à synchroniser sa vie avec d’autres nations et d’autres économies. Il y a dans cette crise beaucoup d’éléments psychologiques et d’impondérables. On ne s’accommoda que difficilement à retourner sous la tutelle de Bruxelles, après avoir connu les larges horizons de la fraternité de guerre avec toute l’Afrique et toute l’Amérique. Le rayonnement - et la propagande de l’Union sud-africaine aidant -, un sentiment de solidarité continentale était né dont le revers est évidemment une certaine xénophobie. N’y a-t-il pas tout un ensemble de façons de sentir et de vivre que le Rhodésien et le Sud-Africain sentent comme le Congolais mais que l’habitant d’Europe n’a pas dans le sang? Et puis, il y a une solidarité africaine d’intérêts qui va des communications et la lutte commune contre les maladies et la nature, jusqu’à l’idée du pacte militaire africain. Et aussi certaines oppositions d’intérêts entre la Colonie et la Mère-Patrie. Elles sont du domaine économique, monétaire, voire même administratif et politique’ (L’Affaire des couvertures, 1950, blz. 528).

‘Kongo is groot geworden’. Van Bilsen kent in dit citaat menselijke eigenschappen aan een geografische entiteit toe. Kunnen we hier iets uit afleiden? Het is een poging om een coherent en geünificeerd Zelf te construeren. Vanuit de theorie van Laclau en Mouffe weten we dat dit enkel kan door een zogenaamde ‘logica van gelijkheid’ te construeren die gecontrasteerd wordt met een Ander. Ik ben er in het methodologische en theoretische kader steeds van uitgegaan dat Afrika de Ander zou vormen. Hier blijkt dat ook het koloniale moederland de Ander kan vormen. In dit geval vormt België het sociale antagonisme dat Kongo nodig heeft om een eigen Zelf te kunnen construeren.

Van Bilsen stelt het trouwens voor alsof Kongo het stadium van het kind-zijn achter zich gelaten heeft en ‘eindelijk’ volwassen geworden is. Gaat het hier nogmaals om een afwijking op het traditionele kader dat in het eerste deel geschetst werd? Hiervoor moeten we eerst achterhalen welke factoren het ‘groeiproces’ bevorderd hebben. Van Bilsen onderscheidt vier verschillende oorzaken: (1) de isolering van België tijdens de oorlog, (2) de ‘natuurlijke’ solidariteitsgevoelens met Rhodesië en Zuid-Afrika, (3) de gemeenschappelijke zakelijke belangen met Rhodesië en Zuid-Afrika en (4) de tegengestelde belangen tussen Kongo en België.

Volgens Van Bilsen heeft het Kongolese ‘groeiproces’ zich tijdens de oorlog voltrokken. Door de gedwongen scheiding met België was Kongo verplicht om ‘alleen te lopen, alleen te beslissen en zijn plan te trekken’. In feite bedoelt Van Bilsen dus dat de koloniale administratie volwassen geworden is, doordat ze geen bevelen vanuit Brussel meer ontving. Blijkbaar wordt de koloniale administratie hier met Kongo gelijkgesteld. Bij nader inzien zijn ook hier de traditionele elementen van de Europese verbeelding van Afrika impliciet aanwezig. De inheemse bevolking had weinig of geen toegang tot de koloniale administratie³²⁴. Het is dus zeker niet zo dat Van Bilsen bedoelt dat de inheemse bevolking ‘volwassen’ geworden is. Het groeiproces staat immers gelijk aan de europeanisering en kan enkel onder leiding van de Europeanen verwezenlijkt worden.

De 'natuurlijke' solidariteitsgevoelens met Rhodesië en Zuid-Afrika zouden een tweede oorzaak vormen. Het proces van ‘bewustwording’ dat met het volwassen-worden gepaard gaat, vormt voor Van Bilsen een uitgelezen moment om het nationalisme als een ‘natuurlijk’ gevoel te omschrijven. Opvallend is ook dat Van Bilsen het nationalisme hier in termen van bloedverwantschap uitdrukt. De gelijkenissen met de nazistische 'Blut-und-Boden'-doctrine zijn niet helemaal weg te denken. Van Bilsen is zich daar blijkbaar van bewust, want hij hanteert een retorische omweg om zijn standpunt duidelijk te maken: hij formuleert het in de vorm van een open vraag die de lezer haast niet anders dan positief kan beantwoorden. *'N'y a-t-il pas tout un ensemble de façons de sentir et de vivre que le Rhodésien et le Sud-Africain sentent comme le Congolais mais que l'habitant de l'Europe n'a pas dans le sang ?'* De vraag die we ons hier moeten stellen, is wie begrepen wordt onder de noemers 'le Rhodésien', 'le Sud-Africain' en 'le Congolais'? Er kan weinig twijfel over bestaan dat het hier opnieuw over blanke Rhodesiërs, Zuid-Afrikanen en Kongolezen gaat. Opnieuw wordt de blanke bevolking vereenzelvigd met het Afrikaanse land in kwestie, alhoewel hun bevolkingsaandeel relatief klein is en zij ‘nieuwkomers’ zijn. Opnieuw wordt de plaatselijke bevolking ‘vergeten’. Naast het nationalisme, blijkt ook de xenofobie een ‘natuurlijk’ gevoel te zijn. Men kan zich hier afvragen waarom de continentale solidariteitsgevoelens met xenofobie gepaard moeten gaan.

Bij de twee volgende oorzaken verlaat Van Bilsen het niveau van de psychologische ‘bewijsvoering’ en schakelt hij over op de zakelijke oorzaken. Ook de gelijke belangen die de

---

³²⁴ Binnen de hoge kaders van koloniale overheidsfuncties waren vier categorieën. Voor de drie hoogste en de bovenste helft van de vierde categorie was een universiteitsdiploma vereist, voor de tweede helft van de vierde categorie een humanioradiploma. Bovendien moest men over de Belgische nationaliteit beschikken. Hierdoor zaten zo goed als alle inheemse ambtenaren in het aparte, lagere statuut van de *auxiliaires*. Het zou tot 13 januari 1959 duren tot het langverwachte ‘statut unique’ ingevoerd werd. Hierdoor verkregen de Kongolezen in principe toegang tot de hogere échelons van de administratie. Bij de onafhankelijkheid was het aantal hooggeplaatste

Afrikaanse landen hebben, (zoals de gezamenlijke bestrijding van de ziektes en de natuur en het sluiten van militaire pacten) zouden een invloed op het 'Kongolese bewustwordingsproces' hebben. Voor het overige zouden sommige Kongolese belangen niet met de Belgische overeenkomen.

Ik koppel nu even terug op de theorie van Laclau en Mouffe. Uit de analyse blijkt dat de betekenaar Kongo gehanteerd wordt om de blanke bevolking mee aan te duiden. Er wordt met andere woorden een bres geslagen in de traditionele solidariteit op basis van de huidskleur. Men creëert hier een 'logica van verschil' die de bestaande geünificeerde identiteit doorklieft. Het blanke Zelf wordt opengemaakt omwille van de machtsaspiraties van de Kongolese blanke minderheid. Dit bevestigt de stelling van Laclau en Mouffe dat systemen van sociale relaties altijd politieke constructies zijn die direct met machtsuitoefening verbonden zijn.

Van Bilsen gebruikt de zogenaamde 'affaire des couvertures' om de weerslag van het Kongolese industrialiseringsproces op de de Belgisch-Kongolese relaties te schetsen. De 'affaire des couvertures' was een conflict waarbij de Belgische economische en politieke middens heftig protesteerden tegen een protectionistische maatregel die de koloniale administratie had doorgevoerd. Het betrof een dubbele maatregel: het instellen van een invoerheffing van 20% op de import van afgewerkte katoenen stoffen en de afschaffing van een bestaande heffing van 18% op de import van de grondstoffen om diezelfde stoffen te vervaardigen. Hiermee hoopte de koloniale administratie de Kongolese industrie te beschermen tegen wat ze als 'oneerlijke concurrentie' bestempelde³²⁵.

'S'il n'est pas très reluisant pour notre conscience coloniale de devoir constater que la presse belge et l'opinion légale et parlementaire ne s'émeuvent et ne se réveillent à l'endroit des affaires congolaises que sous le choc d'une mesure protectionniste lésant quelques intérêts privés et relativement limités, il est bien plus important de noter à l'occasion de cet incident que celui-ci constitue une nouvelle manifestation du malaise latent belgo-congolais' (L'Affaire des couvertures, 1950, blz. 528).

Van Bilsen klaagt hier nogmaals de gebrekkige interesse van de Belgische middens voor de koloniale aangelegenheden aan. Die kan blijkbaar enkel opgewekt worden op het moment dat enkele directe belangen van België op het spel staan. De verwaarlozing van de koloniale

---

inheemse functionarissen – mede door het gebrek aan hooggeschoolde Kongolezen – evenwel op twee handen te tellen (Young, *Introduction à la politique congolaise*, blz. 62-65 en 227-229).

³²⁵ Van Bilsen, *L'Affaire des couvertures*, blz. 527-528.

aangelegenheden is een onderwerp dat Van Bilsen voortdurend zal blijven aanklagen. Belangrijker is evenwel dat de ‘affaire des couvertures’ volgens Van Bilsen de conflicten tussen België en haar kolonie blootlegt die al geruime tijd aan het sluimeren waren.

‘Et il est clair que si l'on veut éviter d'alimenter la tendance de ceux qui se déclarent dès à présent partisans d'un Conseil législatif autonome au Congo, il faudrait que Bruxelles trouve le courage de considérer l'intérêt congolais comme un intérêt belge et de l'intégrer comme tel dans une politique nationale et une économie plus large. [...] Serait-il si difficile de commencer la période planifiée en augmentant le standard de vie et le bien-être des paysans et des travailleurs noirs des entreprises existantes, c'est-à-dire d'augmenter leur rendement, leurs salaires et leurs besoins? Ainsi on élargirait le marché congolais intérieur, sans favoriser dès le début une industrialisation peut-être démesurée. En outre, ne pourrait-on commencer par autoriser et favoriser la création de nouvelles industries dans les secteurs qui ne font pas de concurrence directe à l'industrie métropolitaine? Ces secteurs ne manquent pas. Enfin serait-ce impossible, une fois que le mouvement indigène vers les besoins nouveau sera en marche et que le niveau de vie et le revenu indigènes se seront élevés, de limiter à ce surplus de capacité d'achat, l'industrialisation dans les secteurs concurrents et sensibles? Ainsi, les industriels belges pourraient au moins maintenir à conditions de concurrence égales le niveau de leurs exportations vers la colonie’ (*L'Affaire des couvertures*, 1950, blz.530-532).

Het sluimerende conflict tussen België en Kongo blijkt hier de groei van de separatistische gevoelens bij een aantal kolonialen te zijn. Door de industrialisering van Kongo af te remmen, zou de overheid het ongenoegen van deze fractie verder ‘voeden’. Daarom moet Brussel de ‘moed’ opbrengen om de ontwikkeling van Kongo als een nationaal belang te zien. Hoezo, de ‘moed’? Uiteraard gaat het hier om politieke moed. De Kongolese ontwikkeling staat immers gedeeltelijk haaks op de Belgische werkgelegenheid en dit in een periode waarin het zogenaamde Belgische economische ‘mirakel’ van na de oorlog onder druk staat en de Koningskwesitie voor sociale onrust zorgt.

Van Bilsen wil de breuk in het koloniale Zelf via een eengemaakte economische politiek herstellen. Om het in de termen van Laclau en Mouffe uit te drukken: via een economische articulatie wil hij beide momenten opnieuw tot een enkel moment laten versmelten. Hiervoor moeten drie uitgangspunten in acht genomen worden: (1) er moet voorrang verleend worden aan de verhoging van het rendement, het salaris en de behoeften van de zwarte arbeiders in bestaande ondernemingen. (2) De oprichting van nieuwe ondernemingen mag enkel gebeuren in die sectoren die geen concurrentie voor de Belgische ondernemingen betekenen. (3) Als er toch concurrerende sectoren zouden zijn, moet er ‘eerlijke’ concurrentie zijn.

Het is duidelijk dat de mercantilistische ideeën van Jef Van Bilsen hier in conflict zijn met het principe van de ‘primauteit van de inheemse belangen’. Men gaat immers niet uit van datgene wat voor de Kongolese economie wenselijk is, maar van datgene wat het minst schadelijk is voor de Belgische economie. Als dit dan toevallig ook de belangen van de Kongolese economie dient, is dit mooi meegenomen. Het lijkt me dan ook twijfelachtig dat dit voorstel het blanke Zelf kan herstellen.

Van Bilsen benadrukt dat de uitbreiding van de binnenlandse markt niet tot een ‘overdreven’ industrialisering mag leiden. Hiermee bedoelt hij waarschijnlijk dat de overproductie vermeden moet worden en dat men de productie aan de koopkracht van de bevolking moet aanpassen. Van Bilsen voorziet dus een gefaseerde ontwikkeling waarbij eerst enkele sectoren voluit ontwikkeld worden. Men mag zich slechts op andere sectoren richten op het moment dat de eerste sectoren een kritische massa bereikt hebben. Een dergelijke benadering vertoont grote gelijkenissen met de plannen van de Franse minister van Buitenlandse Zaken Schuman en de econoom Monet voor de uitbouw van de Europese Unie. De tegenstanders van deze benadering – het patronaat voorop – vreesden dat dit zou uitmonden in een vorm van staatsdirigisme en in de aantasting van het vrije ondernemerschap. Een dergelijk ‘gevaar’ dreigt ook naar voor te komen in de benadering van Jef Van Bilsen? Zijn drie basisuitgangspunten vereisen immers een doorgedreven staatsinterventie.

3.2.2.3 De rol van de overheid en van de privé-sector

‘Ce développement dont on a pu dire à juste titre qu’il se poursuit dans des pays comme le Katanga, à l’échelle américaine, a été favorisé non seulement par la richesse minière et végétale de notre colonie, mais encore par le génie, l’audace et la compétence de deux générations de grands financiers, capitaines d’industrie et techniciens belges. Il a été favorisé en outre, et non dans une moindre mesure, par ce système congolais de concessions géantes qui ont été suivies par une forte concentration, créant une véritable féodalité économique au sein de laquelle l’Etat - qui, au Congo, fut au - début une colonie sans Métropole - fait souvent figure de pauvre, voire même de faible suzerain’ (Le plan décennal, 1949, blz. 214).

Alvorens ik tot de analyse van dit citaat overga, lijkt het me aangewezen om kort de geschiedenis van Katanga weer te geven. In de koloniale realiteit vormt Katanga een uitzondering die moeilijk met de rest van het Kongolese grondgebied vergeleken kan worden. Het lijkt me nuttig om kort de geschiedenis van Katanga te belichten. In 1886 richtte de ordonnansofficier van Leopold II, Albert Thys, de ‘Compagnie du Congo pour la Commerce

et l'Industrie' (C.C.C.I.) op. Leopold II zou in 1891 een groot deel van de bevoegdheden over Katanga naar deze maatschappij overhevelen. Omdat die structuur niet echt werkbaar bleek, kwamen de overheid van Kongo-Vrijstaat en het bestuur van de C.C.C.I. in 1900 overeen om een nieuw organisme in het leven te roepen: het 'Comité Spéciale du Katanga' (C.S.K.). Dat zou in de volgende jaren uitgroeien tot een echte staat in de staat, met quasi volledige controle over het grondgebied en een eigen administratie en leger. In Katanga gedroegen de vertegenwoordigers van de koloniale ondernemingen zich als proconsuls. De bestuursleden van de 'Union Minière du Haut-Katanga' (U.M.H.K.) – een filiaal van de almachtige Société Générale, dat in 1928 de C.C.C.I. overgenomen en omgevormd had - zagen zichzelf als de echte Belgische vertegenwoordigers en behandelden de Belgische consul-generaal en diens staf in Elisabethstad met een duidelijke minachting³²⁶. Voor het overige was de Kongolese grond grotendeels in handen van de koloniale overheid. Dit was nog een gevolg van het feit dat Kongo-Vrijstaat het privé-bezit van Leopold II vormde.

De ontwikkeling van Katanga is verlopen '*à l'échelle américaine*'. Aangezien dit artikel in volle Koude Oorlog geschreven werd, kan een dergelijke verwijzing niet onschuldig zijn. Wat bedoelt Van Bilsen met de uitdrukking '*à l'échelle américaine*'? De associatie van Katanga met de Verenigde Staten toont voor een stuk de ideologische voorkeur van Jef Van Bilsen aan. Van Bilsen lijkt gewonnen voor het project van het westerse kapitalisme. Verder wil hij er uiteraard ook de snelle toename van de productiviteit, de mechanisering en de geldcirculatie mee aanduiden.

Welke factoren liggen aan de grondslag van de snelle ontwikkeling van Katanga? Van Bilsen onderscheidt drie factoren: (a) '*la richesse minière et végétale*', (b) '*le génie, l'audace et la compétence de deux générations de grands financiers, capitaines d'industrie et techniciens belges*' en (c) het '*système congolais de concessions géantes*'. Merk het scherpe onderscheid op tussen de Afrikaanse grondstoffen, enerzijds en de Europese hersenen en middelen, anderzijds. Afrika is passief en stoffelijk, Europa actief en geestelijk. Afrika levert de grondstoffen, Europa de middelen en de grijze cellen en de synthese van beide zal Afrika tot een hoger niveau stuwten. Hersenen, middelen en grondstoffen kunnen op zich weinig verwezenlijken. Van Bilsen 'vergeet' hier de Afrikaanse arbeiders te vermelden. Net zoals de Afrikaanse metgezellen van de Europese ontdekkingsreizigers van geen tel waren, ziet Van Bilsen de zwarte werknemers over het hoofd. Het is al eerder gebleken dat een dergelijke dualisering tot de structurele bestanddelen van de Europese verbeelding van Afrika behoort.

---

³²⁶ Coolsaet, *België en zijn buitenlandse politiek*, blz. 174 en 421-422. Young, *Introduction à la politique congolaise*, blz. 283-284.

Deze vergetelheid is een onderdeel van een zelfde refrein: de Afrikaanse inwoners hebben geen aandeel in het grootse Europese project in Afrika.

Ook het metaforisch taalgebruik over de concessies brengt ons een stap verder in de analyse van zijn denkbeelden. Door het toekennen van enorme concessies aan de privé-bedrijven ontstaat er volgens Van Bilsen een sterke machtsconcentratie die uitmondt in een economisch 'feodalisme'. De verwijzing naar het feodalisme roept associaties met wetteloosheid en willekeur op. Hij benadert de feodaliteit vanuit het perspectief van een ontbrekend centraal gezag en dit wordt als negatief ervaren. Binnen de concessies is de overheid vaak het toonbeeld van een 'arme, zwakke soeverein'. Het ideaal van Jef Van Bilsen is met andere woorden dat van een rijke, sterke overheid die met besliste hand over het land regeert. Een dergelijke 'economische feodaliteit' zorgt evenwel voor een ontwikkeling 'à l'échelle américaine'. Hieruit blijkt dat economische ontwikkeling niet onder alle omstandigheden een positief gegeven vormt. Een snelle ontwikkeling is enkel positief als die gebeurt onder de controle van de overheid. Blijkbaar hecht Van Bilsen weinig geloof aan de liberale onzichtbare hand.

*'A cela les autorités coloniales répliqueront que nous ne sommes pas un pays totalitaire et que chez nous l'initiative privée n'a pas perdu ses droits et ne peut être brimée ni dirigée par l'État. Nous savons que dans nos pays libres d'Europe, l'État dispose de quantité de moyens pour favoriser ou décourager certains développements économiques et industriels. Ces moyens sont aussi classiques qu'efficaces qu'il s'agisse de travaux publics d'équipement ou de transports, de crédits, de dégrèvements fiscaux, de protection douanière. Mais en Afrique, l'État est encore autrement armé pour diriger l'économie. Il est pratiquement maître de la propriété foncière et l'industriel ne peut réaliser ses projets qu'après avoir obtenu cession ou concession de terrains de l'État. L'État peut imposer au concessionnaire les conditions qu'il entend. En créant ou en ne créant pas des sources d'énergie électrique, il commande l'industrialisation d'une région. L'État, au Congo, est maître de la main-d'œuvre et le candidat industriel doit solliciter des permis de recrutement. **Que reste-t-il dans ces conditions, de liberté?** Étant armé comme il l'est **l'État peut continuer à accorder concessions et permis de recrutements, autoriser de nouvelles industries à s'implanter au Congo, sans plan et de façon désordonnée. Ou bien, il peut le faire en tenant compte de certains facteurs et d'après un plan**' (L'Affaire des couvertures, 1950, blz.532).*

De eerste zin is negatief geformuleerd en in de wij-vorm geschreven. De Sovjet-Unie vormt hier de onbenoemde afwezige die tegelijk alomtegenwoordig is. Dit lijkt me een perfect voorbeeld van intertekstualiteit. Alhoewel de Sovjet-Unie nergens vermeld wordt, beseft de modale lezer onmiddellijk dat ze de impliciete tegenstander vormt. Ook hier wordt het Zelf via een antagonisme met een Ander gevormd. Via deze 'logica van verschil' komen we te

weten wat de koloniale autoriteiten pretenderen niet te zijn, maar blijven we in de onzekerheid over wat ze dan wel zijn. De koloniale autoriteiten stellen dat ze geen totalitaire staat zijn. Men kan zich hierbij afvragen welke standaard de koloniale autoriteiten gebruikt hebben om zichzelf deze identiteit toe te kennen. Bekeken vanuit de idealen van de democratische staatsinrichting vormt Kongo ontegensprekelijk een totalitair en autoritair regime. Er is geen democratische bestuursvorm, de persoonlijke vrijheden worden in sterke mate beknot, er is een enorme kloof tussen de blanke en de zwarte bevolking, ... Hoe komt het dat de koloniale ambtenaren toch kunnen vasthouden aan de stelling dat ze een antagonisme van de Sovjet-Unie zijn? Ik meen dat dit enkel mogelijk is omdat het idee van vrijheid en democratie onontbeerlijke momenten van de westerse sociale horizon vormen. Een articulatie die in strijd is met dit Zelf, lijkt voor de westerse wereld een ondraaglijk gegeven.

In dit citaat zijn *'les autorités coloniales'* van cruciaal belang. Laat ons nu eens overlopen hoe Van Bilsen de koloniale overheid omschrijft. Ze is eigenaar van de gronden en de ondernemer kan niets zonder haar goedkeuring. Ze bepaalt welke industrie waar mag komen, beschikt over de arbeidskrachten, kan willekeurige eisen stellen en werkt *'sans plan et de façon désordonnée'*. Na deze uitermate negatieve voorstelling van de overheid stelt Van Bilsen vast dat er van de zogezegde ondernemingsvrijheid geen sprake is.

Hebben we hier te maken met een inconsistente gedachtegang? Terwijl Van Bilsen het in het vorige citaat nog had over het 'economisch feodalisme' van de grote ondernemingen, laat hij nu uitschijnen dat de bedrijven volledig aan de overheidswil ondergeschikt zijn. Dat lijkt me niet het geval te zijn. Uit de geschiedenis van Katanga in het vorige citaat is duidelijk geworden dat de macht van de overheid in dit gebied symbolisch was. In de overige gebieden was de overheid wel alomtegenwoordig.

Na de voorgaande negatieve representatie van de overheid zou men kunnen veronderstellen dat Van Bilsen de afbouw ervan zou bepleiten. Dit blijkt evenwel niet zo te zijn. Hij pleit enkel voor een meer rechtlijnige en planmatige aanpak. Hoe valt dit nu te rijmen met het schijnbare pleidooi voor de vrijheid van het ondernemerschap en het privé-initiatief? Ik kan niet anders dan besluiten dat dit een ironische opmerking van Jef Van Bilsen is. Waarschijnlijk wil hij hiermee de retoriek van de koloniale overheid – die hij bedrieglijk vindt – in het belachelijke trekken. Ik meen dat Van Bilsen langs deze weg wil aantonen dat het vrijheidsdiscours van de koloniale overheid slechts een rookgordijn is om de inefficiëntie en de wanorde te versluieren. De laatste zinnen van het citaat bevestigen deze hypothese.

3.2.2.4 De inheemse arbeiders

'De reusachtige afmetingen der voornaamste concessies, waardoor bepaalde groepen overwicht hebben verworven, de schaarste aan arbeidskrachten in een dun bevolkte en demografisch verzwakte kolonie en niet te vergeten de durf en het doorzicht van zeer bekwame Belgische koloniale capitaines d'industries", hebben reeds 20 jaar geleden geleid tot een totale omgooiing van het roer door de grote (vooral mijnbouw-) bedrijven in Congo inzake de gevolgde methode voor arbeidersrecrutering en sociale politiek. Zij maakten het eerst een einde aan het recruterende van alleenstaande, tijdelijke, mannelijke, ruwe werkkrachten en hebben het bewijs geleverd, dat het niet alleen meer humaan, maar ook economisch meer rendabel is, arbeidersgezinnen uit de traditionele dorpen over te planten naar de mijn- en industriegebieden, ze daar behoorlijk te huisvesten, rationeel te voeden, hun ontwikkeling te bevorderen door betere hygiënische toestanden, geneeskundige diensten, scholen, sportvelden enz. en ongeschoolde arbeiders tot vaklieden op te leiden. Zo ontstond een haast vaderlijke bescherming, zoals men die nergens in Afrika kent, waarbij de grote kapitalistische bedrijfsleiders er naar streven de sociale eisen der zwarte arbeiders reeds bij voorbaat te bevredigen' (Het tienjarenplan voor Belgisch Congo, 1949, blz. 222-223).

Volgens Van Bilsen lagen drie redenen aan de grondslag van de beslissing om de verplichte arbeidsrekruteringen anders aan te pakken: de enorme afmetingen van de concessies en dus van de bedrijven, het gebrek aan potentiële 'kandidaten' en de durf en het doorzicht van de uiterste bekwame bedrijfsleiders. De oorzaken hebben uitsluitend betrekking op de Belgische belangen. Van de belangen van de gerekruteerde arbeiders zelf, wordt hier niet gesproken.

3.2.3 De agrarische sector

'C'est le fossé profond et de plus en plus large qui sépare la stagnante économie rurale des sociétés indigènes traditionnelles d'une part, et de l'autre l'essor extraordinaire de l'économie moderne apportée par des Belges, que le Plan veut combler. Il veut le combler dans le sens du progrès de la société rurale coutumière, qui représente la grande masse, l'élément de stabilité sociale et la source vitale de l'avenir' (Le plan décennal, 1949, blz. 213-214).

Het eerste deel van dit citaat heb ik onder 3.2 al uitvoerig behandeld. Ik herneem het hier nogmaals, omdat het tweede gedeelte ervan duidelijk maakt waarom het platteland volgens Van Bilsen moet 'ontwikkelen': het is 'l'élément de la stabilité sociale et la source vitale de l'avenir'.

Laat ons eerst even stilstaan bij het platteland als het ‘element van de sociale stabiliteit’. Waarom krijgt het platteland deze functie toebedeeld? Ik denk dat we hiervoor even terug moeten keren naar de opmerkingen over de grootstad als het embleem van de moderniteit (IV 3.2.1). Daarin stelde ik dat de grootstad door dezelfde ambivalentie als de moderniteit gekenmerkt wordt. De grootstad kan zowel op een positieve als op een negatieve manier ingevuld worden en telkens fungeert het platteland als het paradigmatisch antagonisme. Dit antagonisme verleent aan beide hun identiteit.

Het negatieve discours over de grootstad staat gelijk met de moderniteit ‘als het contemporaine’. Het benadrukt de vervreemding, het gebrek aan sociale controle, de chaos van het stadsleven. De grootstad kan enkel een negatieve invulling krijgen als ze gecontrasteerd wordt met de niet-grootstad, met het platteland dus. Als Van Bilsen het platteland als het ‘element van de sociale stabiliteit’ articuleert, is dit omdat het impliciet en paradigmatisch met de grootstad als ‘element van de sociale instabiliteit’ gecontrasteerd wordt. Het platteland is een factor van sociale stabiliteit, cohesie en controle. In die zin sluit het nauwer aan bij het maatschappelijk ideaal dat we in het hoofdstuk over de politieke emancipatie op het spoor kwamen: zijn voorkeur voor de controlerende en homogene groep (IV 2.2.1.1).

De grootstad kan evenwel ook positief gearticuleerd worden, en ook deze dimensie is in het werk van Jef Van Bilsen duidelijk aanwezig. We zouden dit kunnen vergelijken met de moderniteit ‘als het project’. De grootstad wordt op dat moment een topos vol bruisende, vernieuwende activiteiten. Het platteland staat dan gelijk met de maatschappelijke stagnatie, met een negatief traditionalisme. In het koloniale discours wordt een keten van gelijkheid geconstrueerd tussen Afrika, stagnatie, primitiviteit en platteland. Deze keten fungeert als antagonisme om Europa met betekenaars als vitaliteit, beschaving en stad te kunnen articuleren.

Via het Tienjarenplan wil Van Bilsen de synthese van beide identiteiten van het platteland tot stand brengen. Het doel is de gezondheid en de levensomstandigheden van de inheemse boeren te verbeteren. Het middel daartoe is een gezonde, natuurlijke en economische synthese tussen het stads- en het plattelandsleven. Het platteland moet zowel stabiel als bruisend zijn. Een dergelijk maatschappijvisie vertoont grote gelijkenissen met het concept van de zogenaamde ‘tuinsteden’ (garden cities) van Ebenezer Howard. Ook hij streefde naar de synthese tussen stad en platteland, maar dan wel in een stedelijke omgeving³²⁷.

---

³²⁷ Zie hiervoor: Howard, E., *Garden Cities of To-Morrow*. London, Faber and Faber, 1946, 168 blz.

Van Bilsen omschrijft het platteland ook als de *'source vitale de l'avenir'*. Wat bedoelt hij daarmee? Ik meen dat we dit – zoals we verder nog zullen zien – moeten kaderen in het voedselprobleem waar Kongo mee geconfronteerd werd. Door de toenemende plattelandsvlucht was er een tekort aan arbeidskrachten en traden er hongersnoden op. Het platteland is dus een levensnoodzakelijke bron. Het is ook een uiting van het ideaal dat elk land zijn eigen voedselbevoorrading moet produceren. De zelfstandige voedselproductie moet ervoor zorgen dat het land zoveel mogelijk zijn onafhankelijkheid kan bewaren en voor levensnoodzakelijke behoeftes niet op het buitenland moet terugvallen.

*'Het is de bedoeling, in het kader der planeconomie, door **onderwijs, landbouwopleiding, betere hygiëne, watervoorziening, inheemse modelboerderijenbouw en vooral landbouwcoöperaties, de levensstandaard van het platteland te verhogen, de inheemse traditionele landbouwgemeenschappen van verdere landvlucht te weerhouden en aldus tevens een bredere binnenlandse productie- en consumptiemarkt te scheppen'** (Het tienjarenplan voor Belgisch Congo, 1949, blz. 223).*

De doelstellingen van het Tienjarenplan voor het platteland kunnen in drie groepen opgedeeld worden. Ten eerste, de meest centrale doelstelling: het 'scheppen' van een productie- en consumptiemarkt. We moeten deze doelstelling in de zogenaamde 'kloof' tussen de stad en het platteland kaderen. Door van het platteland een 'productiemarkt' te maken, moet er een einde komen aan de bevoorradingproblemen van de steden. Het platteland als 'consumptiemarkt' moet de binnenlandse industriële productie ondersteunen. Beide doelstellingen kunnen daarnaast ook niet verwezenlijkt worden zonder de invoer van de geldeconomie. Een productie- en een consumptiemarkt zijn dus onontbeerlijk om de centrale doelstellingen van het Tienjarenplan te verwezenlijken.

Ten tweede, men wil de levensstandaard van de boeren verhogen en de trek naar de steden afremmen. In tegenstelling tot de eerste is deze tweede doelstelling specifiek op het platteland gericht. Dit komt uiteraard omdat men het platteland als *'l'élément de stabilité sociale'* beschouwt. Via een welvarend platteland moet de sociale rust bewaard blijven. Toch staat ook deze doelstelling niet helemaal los van de centrale doelstellingen van het Tienjarenplan. De verhoogde levensstandaard van de boeren moet het platteland tot een consumptiemarkt omvormen.

Ten derde, de verbetering van het onderwijs, de hygiëne, de watervoorziening en de landbouwtechnieken. De verbetering van het onderwijs en de hygiëne kunnen als de

ideologische componenten van de ‘ontwikkeling’ van het platteland beschouwd worden. Beiden hangen met de ‘verburgerlijking’ van de maatschappij samen. Ze staan in een paradigmatische relatie met het gezinsleven, het persoonlijk bezit,...

*‘Een derde der mannelijke arbeidersbevolking van Congo leeft aldus in **blanke loondienst** en geniet hierdoor een hogere sociale standaard dan de grote massa der anderen, die in hunne traditionele - maar erg **verbrokkelde** - gemeenschappen het achterlijk platteland bevolken. Deze massa **stagneert** in primitieve landbouwdorpen en -methodes. De uit deze verhouding normaal voortspruitende landvlucht naar de grote centra wordt ook nog verscherpt door de weinig populaire band- en spandiensten en **opgelegde cultures**, welke als een last op deze inheemse dorpen drukken. De landvlucht van het **onvrije leven** in de achterlijke dorpen naar de grote centra met hun grotere vrijheid en de aantrekkingskracht van onbeperkte mogelijkheden, heeft het evenwicht tussen de landbouwproductie en de consumptie verbroken. De arbeiders en hunne gezinnen, die zich in de centra en arbeiderskampen hebben gevestigd, hebben opgehouden voedselproducenten te zijn en zijn grotere verbruikers geworden’* (Het tienjarenplan voor Belgisch Congo, 1949, blz. 223).

Enkele citaten geleden werd het platteland positief en de stad negatief gearticuleerd. Ik stelde toen dat beide aan dezelfde ambivalentie onderhevig zijn als de moderniteit. Beide kunnen zowel positief als negatief gearticuleerd worden. In dit citaat zien we dan ook dat het discours omgekeerd wordt.

We kunnen de redenen waarom de bevolking volgens Van Bilsen van het platteland wegtrekt, opdelen in ‘push’-en ‘pullfactoren’. De eerste groep zijn kenmerken van het platteland die de bevolking *afstoten*. De tweede groep zijn de kenmerken van het stadsleven die de mensen *aantrekken*. Wat zijn volgens Van Bilsen de ‘pushfactoren’? Hij onderscheidt de verbrokkeling, de armoede, de onvrijheid, de maatschappelijke stagnatie en de verplichte arbeid van het platteland. Terwijl de stabiliteit en de cohesie van het platteland, voordien als een pluspunt werd gearticuleerd, zien we dat dezelfde stabiliteit ditmaal negatief als ‘stagnatie’ betekend wordt. De ‘pullfactoren’ zijn de welvaart, de vrijheid en de onbeperkte mogelijkheden die volgens Van Bilsen met het stadsleven gepaard gaan. De dynamiek van de grootstad werd voordien impliciet als negatief gearticuleerd, terwijl dit nu een uitermate positief aspect blijkt.

Alle ingrediënten van het Europese vertoog over Afrika zijn aanwezig. De eerste bruisend, dynamisch en volop naar de toekomst gericht. De tweede monotoon, stagnerend en zonder enige toekomstperspectieven. Merk op dat Van Bilsen het niet zomaar over loondienst heeft,

maar over 'blanke' loondienst. Het is de 'blanke' loondienst die aan de basis van de welvaart en het geluk in de steden ligt. Dit is een indicatie van het koloniale paternalisme. De Europese 'patrons' zullen hun gelukkige arbeiders met strakke hand naar betere tijden leiden. Zij kunnen dit omdat zij – en niet de arbeiders – weten waar dat geluk te vinden is en hoe men het moet bereiken.

De combinatie van de 'push- en pullfactoren' heeft ervoor gezorgd dat een derde van de 'mannelijke' bevolking naar de stad is getrokken. Dit is een opvallende voorstelling, want enkele citaten geleden klaagt Van Bilsen nog de ongebreidelde rekrutering van de mannelijke bevolking door de grote ondernemingen aan (IV 3.2.2.4). Toen werd het voorgesteld alsof de inheemse bevolking de 'rekrutering' passief onderging. De inheemse bevolking was in ieder geval de actor die de situatie onderging. In dit citaat lijkt het alsof de inheemse bevolking op eigen houtje de steden en de arbeiderskampen is gaan opzoeken.

We zien hier ook waar Van Bilsen de oorzaak van het voedselprobleem legt: het gebrek aan arbeidskrachten door de plattelandsvlucht en de door de overheid opgelegde verplichtingen. Beide aspecten komen ook in het volgende citaat aan bod.

*'Het zijn de overgeblevenen in de landbouwdorpen, die deze levensmiddelen voor de centra moeten produceren. De chronische voedselschaarste heeft geleid tot de invoering van het stelsel der verplichte cultures door de overheid. Deze gedwongen plantages drukken naast de verplichte cultures van industriële plantaardige grondstoffen - vooral katoen - en de 'karweiën', waaronder het wegonderhoud, zeer zwaar op het 'platteland'. De 'karweiën' zijn een gevolg van de **armoede der koloniale schatkist**, waardoor de overheid verplicht is een beroep te doen op de gedwongen en weinig rendabele arbeid van ongeschoolde en slecht uitgeruste inheemsen om o.a. het net van landwegen voortdurend te onderhouden. Daarbij komt, dat het stelsel der opgelegde cultures natuurlijk niet alleen zijn oorzaak vindt in het **gebrek aan economische behoeften bij de inheemsen en hun laag rendement**, maar ook in de **laaggehouden prijzen der landbouwproducten, welke dan weer op hun beurt verband houden met de lonen en de aantrekkingskracht der mijnen en grote ondernemingen**' (Het tienjarenplan voor Belgisch Congo, 1949, blz. 223).*

Van Bilsen somt hier op welke volgens hem de onderliggende oorzaken van de ontwrichting van het platteland zijn. Dat zijn het 'gebrek aan economische behoeften bij de inheemsen en hun laag rendement', de winsthonger van de grote ondernemingen en de 'armoede der koloniale schatkist'.

Ten eerste, het gebrek aan economische behoeften en het lage rendement van de autochtone landbouwers. Wat begrijpt Van Bilsen onder het 'gebrek aan economische behoeften'?

Betekent dit niet dat de autochtone landbouwers weigerachtig staan ten opzichte van de geldeconomie? Hierdoor kunnen ze zich uiteraard ook niet in het kapitalistische economische circuit integreren. Dit is immers volledig op het geldverkeer gebaseerd en diegenen die geen geld bezitten worden uitgesloten. Van Bilsen observeert de boeren dus duidelijk vanuit zijn ideaal van de Westerse, geïndustrialiseerde samenleving. Omdat de boeren geen potentiële consumenten van een op Europese leest geschoeide economie zijn, hebben ze een ‘gebrek’. De boeren hebben verder ook een te laag rendement. Dit betekent uiteraard dat ze – gemeten naar zijn ideaal van Europese landbouwtechnieken – veel te weinig produceren. Dit heeft – in combinatie met de trek naar de steden - geleid tot een chronische voedselschaarste. Hierdoor ‘moet’ de overheid dan weer het stelsel van de verplichte culturen invoeren. Volgens Van Bilsen worden de verplichte culturen voor een deel uit humanistische overwegingen tot stand gebracht. Aangezien de autochtone boeren niet uit vrije wil meer produceren, moet de overheid dit dwingend opleggen. Dit betekent waarschijnlijk dat men niet enkel oplegt welke gewassen men moet cultiveren, maar ook hoeveel men ervan moet produceren.

Hij onderscheidt evenwel ook nog een andere reden: de prijzen van de landbouwproducten worden kunstmatig laag gehouden. Van Bilsen laat na te vermelden wie de prijzen kunstmatig laag houdt, maar het kan weinig anders of het is de koloniale overheid die voor het lage prijsniveau zorgt. Dit werpt meteen een ander licht op het ‘humanisme’ van de koloniale overheid. Blijkbaar zien de boeren het nut van de meerproductie niet in omdat het voor hen geen meerwaarde opbrengt. Van Bilsen verbindt de laag gehouden prijzen ook met ‘de lonen en de aantrekkingskracht der mijnen en grote ondernemingen’. Waarschijnlijk bedoelt hij hier dat de prijzen voor de landbouwproducten dermate laag zijn dat het ‘aantrekkelijk’ wordt om naar de steden te trekken. We moeten dit enigszins relativiseren. Want welk belang heeft de overheid erbij om de prijzen voor de landbouwproducten kunstmatig laag te houden? Is dit niet om ook de lonen van de arbeiders op een laag pijl te kunnen houden? Immers, lage voedselprijzen betekenen dat de arbeider maar weinig geld aan voedsel moet spenderen. De landbouwpolitiek van de overheid leidt er dus toe dat ook de lonen van de arbeiders kunstmatig laag blijven.

De ‘armoede der koloniale schatkist’ is de derde factor die volgens Van Bilsen tot de ontwrichting van het platteland leidt. Door deze armoede is de koloniale overheid verplicht om de inheemse landbouwpopulatie onderhoudswerken te laten uitvoeren. Opnieuw beschrijft Van Bilsen die werkzaamheden als weinig rendabel. Dit betekent dus opnieuw dat de boeren minder arbeid presteren dan men van hen zou mogen verwachten. Van Bilsen geeft zelf de oorzaken van dit gebrek aan rendabiliteit aan. Het zijn ongeschoolde arbeiders. De boeren

krijgen dus geen enkele opleiding om de werkzaamheden uit te voeren. Ze zijn bovendien ‘slecht uitgerust’. Ze moeten zich dus ook met weinig middelen behelpen om hun werkzaamheden uit te voeren. Aangezien de overheid de verplichte werkzaamheden uit ‘armoede’ moet opleggen, lijkt het evident dat ook de verloning niet al te hoog zal zijn. Van Bilsen laat in het midden of de boeren wel een vergoeding voor de werkzaamheden ontvangen. We moeten ons overigens afvragen waarom de overheid zo ‘arm’ is dat ze zelfs het onderhoud van de wegen niet kan betalen. Is de overheid werkelijk zo arm? Of behoort de plattelandsbevolking gewoon niet tot haar prioriteiten en is het een ‘gemakkelijke’ oplossing om de inheemse bevolking tot dergelijke prestaties te dwingen? Enkele citaten geleden roemde Van Bilsen nog de ontwikkeling ‘à l’échelle américaine’ van de Europese industrie. Kan de overheid daar dan niet voldoende inkomsten uit halen? Dit zijn uiteraard allemaal vragen die ik hier niet kan beantwoorden – dat is trouwens niet de doelstelling van deze eindverhandeling – maar het lijkt me wel nuttig om ze op te werpen. Het toont aan dat dit citaat in feite een semantisch kluwen is en dat het helemaal niet duidelijk is welke lading het dekt.

*‘Thans groeit echter in verantwoordelijke kringen het besef, dat niet alleen moet worden gestreefd naar de grootst mogelijke beperking van ‘karweiën’ en het vervangen door vrijwillige en geschoolde of halfgeschoolde arbeidskrachten, doch dat tevens de **overheidsdwang** bij de voedsel- en nijverheidscultures ten spoedigste moet worden **vervangen door de normale economisch prikkel**, die kan worden **verkregen** door een verhoogd rendement, het **scheppen** van meer behoeften en het betalen van normale prijzen’ (Het tienjarenplan voor Belgisch Congo, 1949, blz. 223).*

Nog met meer nadruk dan in het vorige citaat schetst Van Bilsen hier het beeld van een min of meer totalitaire overheid. Het lijkt waarschijnlijk dat men een dergelijke doorgedreven vorm van paternalisme als een onderdeel van de ‘mission civilisatrice’ beschouwde. Waren deze ‘primitieven’ niet als kinderen die men nog moest leren wat goed voor hen was? Onder het mom van de ‘civilisering’ kon men de verplichte culturen en andere opgelegde werkzaamheden perfect verantwoorden. Het maakte deel uit van de leerschool die van de ‘inboorlingen’ productieve wezens zou maken.

Volgens Van Bilsen is het tot de ‘verantwoordelijke kringen’ doorgedrongen dat een wijziging van de traditionele politiek zich opdringt. Hij pleit ervoor om de overheidsdwang te vervangen door de ‘normale economische prikkel’. Wat betekent ‘normaal’ voor Van Bilsen? Het antwoord laat zich voorspellen: het gedrag en de gebruiken van de Europese bevolking.

Aan het 'normaal-zijn' zitten alle onderdelen van de traditionele Europese verbeelding van het Zelf en de Ander verbonden. Vloeit deze naturalisering van het Europese mens- en maatschappijbeeld niet als vanzelf uit de Verlichting voort? Volgens die doctrine heeft de Europese cultuur als enige het stadium van de ratio bereikt. Hierdoor kan het niet anders of de Europeanen zijn de enigen die al het stadium van de normaliteit bereikt hebben. Dit omdat de ratio als de eigenlijke kern van het mens-zijn beschouwd wordt. De ratio is als een ajuin, als men maar genoeg lagen verwijderd, komt men wel tot het hart ervan. Europa heeft er eeuwen over gedaan om alle 'overbodige' lagen te verwijderen en 'normaal' te worden. Dit wordt beschouwd als een moeizaam en pijnlijk proces. Daarom zal ze de andere volkeren in hun zoektocht naar de 'normaliteit' bijstaan. Men gaat er hierbij vanuit dat die 'andere' volkeren op het Europese normaal-zijn zitten te wachten. Die 'andere' volkeren beseffen de Goedheid van de Europese taak misschien niet altijd. Uiteraard niet, ze hebben immers nog de 'rationaliteit' niet bereikt. Maar, ooit – op het moment dat ze ook de fase van de rationaliteit bereikt hebben - zullen ze de Europeanen dankbaar zijn. Een schoolvoorbeeld van een cirkelredenering.

Waaruit bestaan deze 'normale economische prikkels nu eigenlijk'? Dat expliciteert Van Bilsen niet. Hij geeft wel de weg aan waarlangs men dit doel kan bereiken: een verhoogd rendement, het scheppen van meer behoeften en het betalen van normale (duurdere) prijzen. Twee onderliggende beelden liggen aan de basis hiervan: voortdurende 'groei' en een geldeconomie. De aanbevelingen van Jef Van Bilsen vertonen met andere woorden grote gelijkenissen met zijn ontwikkelingsconcept dat we bij het begin van dit deel analyseerden (IV 3.2).

DEEL V CONCLUSIES

Hoofdstuk 1

De verbeelding van Afrika bij Jef Van Bilsen

Welk beeld hadden de kolonialen van Afrika? Welk beeld hadden ze van zichzelf? In de inleiding schoof ik deze vragen als het startpunt van het onderzoek naar voor. De geschriften van Jef Van Bilsen leken me een interessante invalshoek om deze vragen te onderzoeken. Een van de belangrijkste beweegredenen voor de keuze van Jef Van Bilsen was zijn veronderstelde ‘progressiviteit’. Van Bilsen pleitte al vroeg voor de dekolonisatie van Kongo. Het leek me boeiend en uitdagend om na te gaan in hoeverre hij in het ‘kolonialistische’ Europese discours over Afrika past.

Twee mechanismen liggen aan de basis van de verbeelding van de Ander en het Zelf. Enerzijds vormt het Zelf de basis waarop de verbeelding van de Ander geconstrueerd wordt. Anderzijds dient de Ander ook als antagonisme om de verbeelding van het Zelf te articuleren. Beide bepalen elkaar en houden elkaar in stand. In de loop van de analyse is gebleken dat de verbeelding van het Zelf bij Jef Van Bilsen constant blijft. Het werd ook duidelijk dat zijn verbeelding van de Ander zich wijzigt. Hoe kan dit? Hoe is het mogelijk dat het beeld van de Ander verandert, terwijl het referentiekader – het Zelf – gelijk blijft? Om dit te kunnen verklaren, moeten we eerst analyseren *hoe* de verbeelding van de Ander zich wijzigt.

Hoe verbeeldt Jef Van Bilsen zich de Afrikaanse Ander? De periode 1957-1958 vormt een breukmoment voor zijn verbeelding van Afrika.

Vóór 1957 plaatst Van Bilsen Europa en Afrika diametraal tegenover elkaar. Zijn discours over de interculturele relaties bevat enkele fundamentele en abstracte tegenstellingen: Europa tegenover Afrika, hoog tegenover laag, beschaafd tegenover primitief, christelijk tegenover heidens, blank tegenover zwart, volheid tegenover leegte, ontwikkeld tegenover onderontwikkeld, volwassen tegenover kinderlijk, geest tegenover lichaam en ratio tegenover driften. Om het in de woorden van Ferdinand de Saussure uit te drukken: Europa en Afrika staan in een paradigmatische relatie tot elkaar. Deze tegenstellingen vertonen grote gelijkenissen met de structurele opbouw die Raymond Corbey in het Europese discours over Afrika onderscheidt. Enkel het feit dat Van Bilsen de Afrikaanse bevolking op geen enkel moment als dierlijker dan de Europese articuleert, vormt een uitzondering op het structurele Europese vertoog over Afrika. Het cultuurbegrip van Jef Van Bilsen is op dat moment uitermate normatief. Zijn discours bevat weinig of geen sporen van het idee dat ook de

inheemse culturen waardevolle elementen bevatten. Daarnaast twijfelt hij nauwelijks aan de inherente superioriteit van Europa. Van Bilsen is ervan overtuigd dat Afrika moet 'europeaniseren' om te 'ontwikkelen'. Enkel de 'europeanisering' zal de ruwe en primitieve inheemse bevolking toelaten om in de Vooruitgang deelachtig te worden en een meer verfijnd en hoger mens-zijn te bereiken.

Na 1958 staat Afrika niet langer in een ondergeschikte hiërarchische relatie met Europa. Vanaf dan vormen Afrika en Europa gelijkwaardige en aanvullende equivalenten van eenzelfde menselijke stam. Hij onderscheidt zeker nog verschillen tussen beide, maar het zijn verschillen tussen sociale en culturele gelijken. Zijn normatief cultuurbegrip ruimt plaats voor een relativerende invulling ervan. Van Bilsen spreekt vanaf dan over de 'renaissance' van de Afrikaanse cultuur. Afrika kan deze 'renaissance' verwezenlijken door haar 'eigen wortels' te herwaarderen. Toch blijft hij ervan overtuigd dat een Afrikaanse 'renaissance' enkel kan slagen als ze de Europese rationalistische en democratische principes weet te integreren. Het 'kolonialisme' en de blinde verheerlijking van Europa zijn wel zo goed als volledig uit zijn discours verdwenen. Het spreekt vanzelf dat ook de paradigmatische structuur van zijn discours hierdoor sterk verandert. Van Bilsen articuleert niet langer de fundamentele tegenstellingen tussen zwart en blank.

Samenvattend kan ik stellen dat zijn discours vóór 1957 door enkele fundamentele tegenstellingen gekenmerkt wordt, terwijl die na 1958 grotendeels verdwenen zijn. Om het in termen van Laclau en Mouffe uit te drukken: vóór 1957 articuleert hij een 'logica van verschil' tussen zwart en blank, na 1958 een 'logica van gelijkheid'. Vanwaar deze plotse ommekeer van zijn verbeelding van de Ander? Ten eerste, Van Bilsen heeft zich al enkele jaren de overtuiging eigen gemaakt dat de dekolonisatie van Kongo nakend is. De constructie van een geünificeerd Zelf vervult dan ook een strategisch doeleinde: de Ander moet een deel van het Zelf worden. De articulatie van een geünificeerd Zelf dient om de particuliere zwarte en blanke politieke identiteiten te overstijgen. Langs deze weg wil Van Bilsen zich van blijvende postkoloniale relaties tussen België en Kongo verzekeren. Ten tweede, via de studiegroep Marzorati – waar hij de leiding over had – kwam hij met talrijke Afrikaanse intellectuelen en politici in aanraking. Vanuit menselijk oogpunt lijkt het me aannemelijk dat deze contacten een wijziging van zijn vroeger discours veroorzaakten. Het nieuwe sociale netwerk waarin hij vertoefde zou het vroegere koloniale, hautaine en vernederende vertoog over Afrika niet aanvaard hebben.

Het beeld van de Ander wijzigt zich omdat van Bilsen een geünificeerd Zelf tot stand wil brengen. Op welke manier meent hij dit geünificeerd Zelf te kunnen bewerkstelligen?

Hiervoor moeten we eerst analyseren op welke manier Jef Van Bilsen zich het Zelf – de basis voor het geünificeerd Zelf – verbeeldt.

Hoe stelt Jef Van Bilsen zich het Europese Zelf voor? In zijn verbeelding van Europa zijn het rationalisme en de democratie de voornaamste articulaties. Deze beide concepten vormen samen het verlichtingsdenken. De Verlichting is met andere woorden het continue element in zijn verbeelding – zowel van het Zelf als van de Ander. In het eerste deel (De Europese verbeelding van de Ander) stelde ik reeds dat het Zelf het referentiekader is op basis waarvan de Ander gecategoriseerd wordt. Politieke identiteiten kunnen immers pas gearticuleerd worden als er een imaginair antagonisme aanwezig is. De Ander wordt niet beoordeeld op wat hij heeft, maar wel op wat hij *niet* heeft. Of beter gezegd, op wat hij *nog niet* heeft. Omdat de Verlichting voor Jef Van Bilsen het wezen van het Europese Zelf vormt, maakt het *nog niet* verlicht-zijn de essentie van de Afrikaanse Ander uit.

Het verlichtingsdenken beschouwt de Ander als een minderwaardig wezen. De articulatie van de Ander als minderwaardig is een automatisch gevolg van de positieve articulatie van het Zelf. Waarop baseren verlichte geesten dit positief zelfbeeld? Naar mijn mening baseren ze zich in de eerste plaats op hun vermeende rationaliteit. De ratio is het hoogste ideaal van het verlichtingsproject. Een rationeel wezen - iemand die dit hoogste ideaal bereikt heeft – is superieur aan elke Ander die dit nog niet bereikt heeft. Uit deze logica volgt dat een rationeel Zelf superieur is aan elke Ander die deze ratio niet bezit. Het verlichtingsdenken van Jef Van Bilsen vertoont dan ook grote gelijkenissen met de ideeënwereld van Plato. Volgens Plato is de ideeënwereld een voorafspiegeling van de perfecte wereld. Net zoals het verlichtingsdenken wordt deze ideeënwereld beheerst door een hoogste idee, het idee van het Goede. Omdat Plato meent dat enkel filosofen kennis kunnen nemen van het Goede, zijn zij de uitverkoren leiders. Het lijkt mij dat een gelijkaardige redenering aan de grondslag van het koloniale beschavingsdenken ligt. Met dit verschil dat de filosofen door de koloniale vervangen moeten worden. Doordat de koloniale inzicht menen te hebben in het idee van het Goede, en ze ervan overtuigd zijn dat de inheemse bevolking dat niet heeft, zien ze het als hun plicht om deze waarden op hen over te dragen. Precies op dit niveau ontstaat er een koppeling tussen rationalisme en imperialisme: als ik verlicht ben, is het mijn ‘taak’ om ook anderen te verlichten. De Verlichting wordt op die manier een ‘mission civilisatrice’. Deze missie kan zowel positief als negatief ingevuld worden. Het dynamisch karakter van de Verlichting zorgt er enerzijds voor dat de Ander niet minderwaardig hoeft te blijven. De Ander kan

‘geciviliseerd’ worden. Anderzijds staat de ‘mission civilisatrice’ ook noodzakelijk intolerant tegenover de Ander. De Ander moet ‘europeaniseren’.

De ‘europeanisering’ als ideologisch concept vooronderstelt het idee dat de Europeanen gelijkvormige kenmerken met elkaar delen. Het vooronderstelt een type-Europeaan. Het platonisme van Jef van Bilsen vooronderstelt dus het homogeneousme. Hij vult dit homogeneousme echter wel op een ‘positieve’ manier in. In navolging van de idealen van de Vlaamse beweging dient het de emancipatie van de Kongolese bevolking te bewerkstelligen. Net zoals voor de verbeelding van de Ander, vormt de periode 1957-1958 hier een overgangsfase. Vóór 1957 staat zijn homogeneousme gelijk aan de europeanisering *tout court*. Om zich te kunnen ontwikkelen en emanciperen moeten de Kongolezen zich volledig europeaniseren. Na 1958 geeft hij een eerder pluralistische invulling aan het homogeneousme. Hij baseert het niet op de traditionele elementen als taal, ‘etnie’, cultuur, huidskleur, geloof, maar wel op een rousseuaanse ‘civiele religie’. Zolang ze zich inpassen in het idee van een onaantastbare Kongolese staat, mogen de particuliere verschillen (taal, ‘etnie’, ...) blijven bestaan.

Hoe wil Jef Van Bilsen een geünificeerd Zelf tot stand brengen? Via een plan. Aan de basis van de plangedachte ligt de idee dat sommige individuen als het ware boven de maatschappij staan en van daaruit tot de essentie ervan kunnen doordringen. Het zijn deze platonische, toeziende, wijze en goedmenende ‘weters’ die de toekomst kunnen ontleden en achterhalen. Voor deze wijzen is de bevolking een kneedbare massa. De plangedachte is ook direct verbonden aan het verlichtingsidee van de voortschrijdende rationalisering. Het is de meest tastbare uiting van de ‘moderniteit als project’ (Filosofische voorbeschouwingen). Door zijn verlichtingsideeën kan Van Bilsen de plangedachte aan de vrijheid koppelen – twee concepten die op het eerste gezicht tegenpolen van elkaar zijn. De Kongolezen kunnen enkel in vrijheid leven als ook zij het stadium van de rationaliteit bereiken. Vóór dit stadium sleuren ze immers nog de ‘ballast’ van de irrationele traditie met zich mee. Aangezien de Europeanen dit stadium al twee eeuwen bereikt hebben, kunnen zij de weg ernaar uitstippelen. Omdat de Europeanen de te volgen route kennen, kunnen zij deze ook plannen.

Jef Van Bilsen concretiseert zijn plangedachte in twee projecten: de politieke emancipatie en de economische ‘ontwikkeling’. Dat Van Bilsen vindt dat er een politiek emancipatieplan uitgewerkt moet worden, vloeit voort uit zijn overtuiging dat Kongo op termijn zal dekoloniseren. De dekolonisatiegedachte baseert hij dan weer op twee ‘wetten’ en op de analyse van de internationale machtsverhoudingen. De eerste ‘wet’ is dat de politieke

ontwikkeling de sociaal-economische evolutie op de voet volgt. Omdat Kongo de fase van de industrialisering was ingegaan, meent hij dat ook de politieke emancipatie onvermijdelijk is. Zijn tweede ‘wet’ bestaat erin dat het politieke bewustzijn de capaciteit van het zelfbestuur voorafgaat. De industrialisatie zal dus niet alleen tot de politieke emancipatie, maar op termijn zelfs tot het zelfbestuur leiden. Uit zijn analyse van de internationale situatie concludeert hij dat de Verenigde Naties de kern van de naoorlogse wereldorde vormen en dat ze hoe langer hoe meer hun stempel op het wereldgebeuren zullen drukken. De hegemonie van de antikoloniale gedachte binnen de Verenigde Naties zorgt ervoor dat ze zich vooral op de gekoloniseerde wereld zullen richten.

Hoe vult Van Bilsen zijn **politiek emancipatieplan** concreet in? Er moet een *inheemse elite* ‘gevormd’ worden die als spreekbuis voor de ruimere bevolking fungeert. Ook hier vormt de periode 1957-1958 een breukmoment. Vóór 1957 moet de elite samengesteld zijn uit ‘geciviliseerde’ – lees: geëuropeaniseerde – individuen. Na 1958 stelt hij dat de elite een representatief staal van de ruimere bevolking moet zijn. Zowel blanken als zwarten, boeren als arbeiders, plattelanders als stedelingen moeten vertegenwoordigd worden.

Het *onderwijs* vormt voor Van Bilsen de basis van elk maatschappelijk project. De maatschappelijke elite moet in het onderwijs ‘gevormd’ worden. Het onderwijs mag zich niet beperken tot het doorgeven van technische kennis (opleiding), maar moet ook en vooral democratische en ‘ontwikkelde’ burgers met een ‘verheven’ moraal (opvoeding) voortbrengen. Hieruit blijkt zijn meritocratische ingesteldheid. Het individu moet zijn maatschappelijke positie door eigen inspanningen en verwezenlijkingen ‘verdienen’, niet op basis van de toevallige afkomst ‘verkrijgen’. Hij hecht enorm veel belang aan het universitaire onderwijs. Vanuit de universiteit moet de maatschappelijke rationalisering en verwetenschappelijking gestart worden. Alhoewel hij de traditionele ‘onderwijstaak’ van de missionarissen verheerlijkt, is Van Bilsen gewonnen voor één publiek, pluralistisch onderwijsnet voor blank en zwart. Dit eengemaakt onderwijsnet moet de boodschap van de ‘civiele religie’ verspreiden. Daarnaast moet het onderwijs zo snel mogelijk geafrikaniseerd worden. Dit zowel op het vlak van het personeel, de lesinhouden als de beslissingsbevoegdheden. Het onderwijs vormt het middel waarmee de Afrikaanse ‘renaissance’ tot stand gebracht moet worden. Ten slotte houdt hij een pleidooi voor massale onderwijs- en beroepsstages in België. Op die manier moet de inheemse bevolking kennis maken met de ‘duizend-en-één dingen die een geciviliseerde Europeaan’ maken.

De *verbetering van de intermenselijke relaties* vormt de derde pijler van zijn politiek emancipatieplan. In het verlengde van het verlichtingsdenken – alle mensen zijn in essentie

gelijk – is Jef Van Bilsen de overtuiging toegedaan dat elke vorm van racisme verbannen moet worden. Het racisme gaat immers uit van een essentialistisch Zelf (het ‘ras’) dat fundamenteel en blijvend van de Ander verschilt. Alhoewel Van Bilsen nooit expliciet stelt dat de Belgische koloniale racistisch zijn, toch zijn er impliciete aanwijzingen dat hij wel degelijk die mening toegedaan is. Het blanke racisme is voor hem een gevolg van de verstoorde machtsverhoudingen tussen blank en zwart. De Afrikaanse bevolking beschikt over gebrekkige politieke en sociale machtsmiddelen en dit lokt het blanke racisme uit. Van Bilsen stelt twee oplossingen voor om een einde aan het racisme te maken. Ten eerste, een beweging van vriendelijkheid en broederlijkheid. Hiervoor viseert hij vooral de kolonisten – blanken die zich definitief in Kongo gevestigd hebben. Elke vorm van bevolkingskolonisatie is voor Van Bilsen tegengesteld aan het ultieme einddoel van het kolonialisme: de emancipatie van de inheemse bevolking. Ten tweede, de uitbreiding van de politieke, syndicale en burgerlijke rechten. Meer specifiek dringt Van Bilsen aan op maatregelen om het racisme in de wetgeving en het gerecht ongedaan te maken, om de syndicale organisaties te verbeteren, om de persvrijheid in te voeren en om een inheemse middenklasse in het leven te roepen. Dit alles moet leiden tot een grotere sociale gelijkheid en tot een strijdbardere positie voor de inheemse bevolking. Hij meent dat het racisme op die manier als vanzelf zal verdwijnen. Om dit alles te verwezenlijken rekent hij vooral op de koning. Van Bilsen kent hem een bijzondere, quasi-goddelijke status toe.

Op termijn moet de politieke emancipatie naar de *autonomie van Kongo* leiden. Op politiek-institutioneel vlak voorziet van Bilsen een nieuwe ‘wereldorde’ die vier niveaus omvat: het federale niveau, het nationale niveau, het supranationale niveau en het mondiale niveau. Het nationale niveau zal op termijn verdwijnen, terwijl de overige drie niveaus sterk aan belang zullen winnen. Hoe past Kongo in dit kader? De democratisering moet beginnen op lokaal niveau. Op die manier kunnen de Kongolese politici hun nieuwe functie ‘leren’. Later moeten hun bevoegdheden progressief uitbreiden. De verschillende Kongolese ‘stammen’ zullen de federale staten van het onafhankelijke Kongo vormen. Deze ‘stamidentiteiten’ worden door een unitair Kongolees Zelf overkoepeld. Hij voorziet bovendien een postkoloniale Belgisch-Kongolese gemeenschap onder de leiding van de Belgische koning. Deze moet op haar beurt in een overkoepelende Europese structuur geïntegreerd worden. De Europees-Afrikaanse gemeenschap vormt een onderdeel van de Atlantische ruimte. Alhoewel Van Bilsen zich weinig over het communisme heeft uitgelaten, is hij er een duidelijke tegenstander van. We moeten de Atlantische ruimte dan ook zien als een blok tegenover de communistische ruimte. Op mondiaal niveau vormen de Verenigde Naties een wereldregering. België moet dringend

een positievere houding tegenover de Verenigde Naties aannemen. Hij pleit ervoor om de ‘Belgische thesis’ te herzien en in een positieve strategie om te vormen, om de Verenigde Naties alle gevraagde informatie over de koloniale kwestie te verstrekken en om een commissie van de Voogdijraad naar Kongo uit te nodigen. Zijn pleidooi voor een andere houding tegenover de Verenigde Naties en voor de Belgisch-Kongolese gemeenschap zijn in feite pragmatische strategieën om Kongo binnen de Belgische invloedssfeer te houden. Het kolonialisme draagt bij tot de ‘grandeur van België’. De neokoloniale ‘samenwerkingsverbanden’ zullen België toelaten om deze ‘grandeur’ en macht te bestendigen. Hiervoor moeten de antiekoloniale machten wel voor een stuk tegemoet gekomen worden. Bovendien kadert zijn wens van een Belgisch-Kongolese gemeenschap in zijn ‘natiegedachte’. Doordat België en Kongo al geruime tijd met elkaar verbonden zijn, vormen ze een soort ‘natie’. Deze band zorgt voor een ‘eeuwige verbondenheid’ tussen Kongo en België.

Van Bilsen besteedt ook ruime aandacht aan de **economische ‘ontwikkeling’** van Kongo. Wat omhelst deze economische ontwikkeling? Een ‘geciviliseerde economie’ is een groeiende geldeconomie. Om dit te bereiken moet eerst en vooral een ‘*moderne basisuitrusting*’ uitgebouwd worden. De materiële componenten van de basisuitrusting (transport, energie, gebouwen, ...) zullen een aanzienlijke productieverhoging mogelijk maken. Daarnaast voorziet hij ook een aantal immateriële effecten: de basisuitrusting moet voor een geschikt ideologisch klimaat zorgen. Deze ‘opvoeding’ is de taak van de sociale instellingen (scholen, hospitalen, ...). Daarnaast moet Kongo ook veel meer *industrialiseren*. Dit zal Kongo toelaten om onafhankelijker te worden van de ‘grillen en wisselvalligheden’ van de internationale markt. Voordat ze geëxporteerd worden, moeten de ruwe grondstoffen verwerkt worden. Een eigen productieapparaat moet de binnenlandse markt van de meeste behoeftes voorzien. Toch mag de industrialisatie niet ten koste van de Belgische economie gaan. Via een geplande, overheidsgestuurde strategie acht Van Bilsen een win-winsituatie mogelijk. Een Belgisch-Kongolese economische politiek kadert in zijn strategie om een unitair politiek Zelf te construeren. Ten slotte moet ook het *platteland* ‘ontwikkelen’. Hiervoor moet het ‘vermarkten’, moet de levensstandaard er verhogen en moet het onderwijs, de hygiëne en de productietechniek verbeteren. Het platteland is voor Van Bilsen het fundament van de maatschappelijke stabiliteit. Ik meen dat zijn concept van het Kongolese platteland in een paradigmatische relatie met zijn visie op de grootstad staat. Hij vat de grootstad als het embleem van de moderniteit op. Hierdoor is de grootstad als idee aan dezelfde ambivalentie onderhevig als het moderniteitsidee: men kan het positief of negatief articuleren. In een

positieve articulatie staat de grootstad voor bruisende dynamiek en ontwikkeling. Deze vertoont dan dezelfde kenmerken als de moderniteit ‘als het project’. In een negatieve articulatie staat de grootstad voor vervreemding, gebrekkige sociale controle en chaos. Dit staat gelijk met de ervaring van de moderniteit ‘als het contemporaine’. Via de ‘ontwikkeling’ van het platteland wil Van Bilsen een synthese van beide articulaties van de grootstad bereiken: het platteland moet dynamisch zijn en tegelijkertijd de maatschappelijke stabiliteit verzekeren.

In hoeverre past van Bilsen in de traditionele koloniale verbeelding van Afrika? Tot 1957 liggen zijn teksten in de lijn van de traditionele verbeelding. Zijn verbeelding van Afrika is ‘kolonialistisch’ omdat hij Afrika als absoluut inferieur aan Europa articuleert. Deze negatieve verbeelding vertaalt Van Bilsen wel in een positieve strategie. Afrika moet ‘ontwikkelen’ door te ‘europeaniseren’. Vanuit zijn ervaringen in de Vlaamse Beweging, zijn verlichtingsdenken en zijn platonisme staat de emancipatiegedachte van Kongo voortdurend centraal. Hij werkt een veelzijdig plan voor de emancipatie van Kongo uit dat hij in de loop der jaren steeds meer gaat verfijnen. Desalniettemin moet de kolonie ook tot de Belgische ‘grandeur’ bijdragen.

Vanaf 1957 stapt hij af van het ‘kolonialisme’ in zijn plannen. Hij gaat een relativerend cultuurbegrip hanteren. Afrika is niet langer de ondergeschikte van Europa. Beiden zijn evenknieën, alhoewel België de ‘primer enter pares’ blijft. We zouden kunnen stellen dat Jef Van Bilsen enkele jaren voor de formele onafhankelijkheid al tot de intellectuele dekolonisatie is overgegaan. Op die manier wil hij een geünificeerd Zelf tot stand brengen. Dit Zelf zou voor blijvende relaties tussen België en Kongo zorgen. In het licht van de latere gebeurtenissen kan ik niet anders dan besluiten dat deze discursieve dislocatie faalde.

Hoofdstuk 2

Evaluatie tekstanalyse

Een van de belangrijkste problemen waar elke vorm van sociaal-wetenschappelijk onderzoek mee geconfronteerd wordt, is het empirisch duidelijk maken van ‘onzichtbare’ en niet-statistische fenomenen. Het gaat hierbij meer bepaald om verschijnselen als ideologie, macht, mentaliteit, verzet, ... Iedereen zal nochtans erkennen dat dergelijke fenomenen bestaan en dat ze in het maatschappelijk mechanisme een bijzondere rol vervullen³²⁸. Het probleem van de onzichtbaarheid van deze fenomenen stelt zich nog scherper als men deze vanuit een historisch perspectief onderzoekt. De ‘ongrijpbaarheid’ van het onderzoeksobject wordt dan immers ook nog bemoeilijkt door de temporele afstand tussen de onderzoeker en het object.

De taal is een goede ingang om een ideologie te onderzoeken. Ze weerspiegelt immers het referentiekader van waaruit de taalgebruiker vertrekt. Het referentiekader is het geheel van vooronderstellingen, denkpatronen, verbeeldingen, ... die het wereldbeeld (de ideologie) van de taalgebruiker vormen. De perfecte taalanalyse zou daarom de volledige ideologie van de onderzochte taalgebruiker blootleggen. Dit is uiteraard theorie. De praktijk blijkt meestal iets weerbarstiger te zijn. Bij een concreet onderzoek moet men een aantal specifieke concepten uitwerken en articuleren van waaruit men het onderwerp zal benaderen. Dit betekent dat men zichzelf een aantal beperkingen moet opleggen.

Hoe heb ik het onderzoekskader concreet afgebakend? Ik heb er eerst en vooral voor geopteerd om de verbeelding van de Ander in de koloniale ideologie te onderzoeken. Binnen het enorme aantal auteurs die samen het koloniale discours uitmaken, heb ik me beperkt tot Jef Van Bilsen. De redenen voor deze keuze heb ik al in de algemene inleiding uiteengezet. Bovendien heb ik me beperkt tot zijn geschriften. Het spreekt vanzelf dat de geschreven taal maar een klein onderdeel van de globale taaluitingen uitmaakt. De meeste andere taalvormen zijn voor de historicus meestal een onbereikbare – want vervlogen – schat. Ik nam wel alle mij bekende teksten van Jef Van Bilsen over koloniale aangelegenheden uit de koloniale periode grondig door. Dit betekent uiteraard niet dat al deze teksten ook in het eigenlijke onderzoek geïntegreerd werden. Sommige teksten waren te technisch of waren niet van toepassing op de verbeelding van de Ander. Tenslotte heb ik enkel de inhoudelijke aspecten

---

³²⁸Blommaert en Verschuieren, *Taal en groepsverhoudingen*, blz. 1-2.

van de teksten van Jef Van Bilsen behandeld. Dit betekent dat ik enkel de *end of the line* producten van een complex ideologisch proces behandeld heb.

Om een ideologie echt grondig te onderzoeken, zou men er ook tal van andere aspecten moeten in betrekken. Althusser wijst erop dat men een 'ideologie' niet tot het terrein van de ideeën mag beperken. Er zijn heel wat materiële vormen die het individu in een bepaalde subjectpositie drukken zonder dat het individu in kwestie zich daar altijd bewust van is³²⁹. Zo zou men moeten nagaan wat het profiel was van de lezers van de tijdschriften waarin Jef Van Bilsen publiceerde, hoe de verschillende redactieraden van de tijdschriften samengesteld waren, in welke materiële omgeving Van Bilsen functioneerde, welke zijn sociale netwerken waren, ... Tenslotte zou men ook moeten proberen om de impact van de teksten op zijn lezers te achterhalen. Welke betekenis hadden zijn teksten in het leven van de duizenden lezers? Wekten ze emoties op, waren ze gespreksonderwerpen op het werk of tijdens de maaltijd? Of heeft het gros van de lezers ze schouderophalend als 'le rêve naïf d'un doux négrophile'³³⁰ doorgenomen en zijn ze het bestaan ervan snel weer vergeten?

Hoe heb ik het onderzoek concreet uitgevoerd? In het onderzoek kunnen verschillende fasen onderscheiden worden. Het spreekt vanzelf dat deze fasen in realiteit eerder een continuüm dan strikt afgebakende delen vormen. Doorheen het onderzoek werden de verschillende onderdelen van deze eindverhandeling regelmatig geëvalueerd en aangepast. Toch kunnen er ruwweg vijf afzonderlijke fasen onderscheiden worden. De eerste fase was die van *de probleemstelling*. In deze fase heb ik ervoor gekozen om de verbeelding van de Ander in de koloniale ideologie te bestuderen. Waarom dit onderwerp? Achteraf is het uitermate moeilijk om de oorspronkelijke beweegredenen voor de onderzoekskeuze te reconstrueren. De keuze kwam tot stand op basis van intuïtieve invallen, oude interesses, boeiende boeken, inspirerende gesprekken, actuele nieuwsfeiten, ... De eerste twee delen ('De Europese verbeelding van de Ander' en 'Jef Van Bilsen') vormen de neerslag van deze fase. Daarna volgde de fase van *de verkenning van de bronnen*. Op dat moment heb ik zoveel mogelijk boeken en artikels van Jef Van Bilsen opgespoord. Deze zoektocht werd voor een stuk vergemakkelijkt doordat Van Bilsen een aantal van zijn artikels in boekvorm bundelde³³¹. Ik ben evenwel ook actief naar andere geschriften van hem op zoek gegaan. De

---

³²⁹ Fairclough, *Discourse and Social Change*, blz. 30.

³³⁰ Young, *Introduction à la politique congolaise*, blz. 30.

³³¹ Van Bilsen, *Vers l'indépendance du Congo et du Ruanda-Urundi. Réflexions sur les devoirs et l'avenir de la Belgique en Afrique Centrale*. Kraainem, Van Bilsen, 1958, 295 blz. en Van Bilsen, *L'Indépendance du Congo*. Tournai, Casterman, 1962, 236 blz.

belangrijkste aanwijzingen vond ik in de artikels die ik reeds ter beschikking had, in de autobiografie van Jef Van Bilsen³³² en in de bibliografie die maandelijks in het tijdschrift *Zaire* verscheen. In de derde fase volgde *de operationalisering van de probleemstelling*. Hierin ben ik op zoek gegaan naar geschikte theoretische en methodologische uitgangspunten om de verbeelding van de Ander in de geschriften van Jef Van Bilsen te onderzoeken. Van het hele onderzoek nam dit onderdeel waarschijnlijk de meeste tijd in beslag. Het was niet eenvoudig – wel erg leerrijk – om een geschikte onderzoeksstrategie op te bouwen. Uiteindelijk heb ik ervoor geopteerd om verschillende invalshoeken met elkaar te combineren. Deze zoektocht resulteerde in het derde deel ('Theoretische uitgangspunten en methodologie'). In de vierde fase ben ik tot *de voorbereiding voor de analyse* overgegaan. Deze fase bestond uit een grondige leesbeurt van de verzamelde bronnen. Op basis daarvan heb ik de definitieve onderzoeksstructuur ('de politieke emancipatie' en 'de economische ontwikkeling') opgesteld. Deze heb ik dan verder in werkbare onderdelen opgesplitst. De laatste stap was de uiteindelijke selectie van de citaten. Uiteraard vormde de probleemstelling de basis voor deze selectie. Ik spoorde de citaten op die bruikbaar waren voor het onderzoek naar de verbeelding van de Ander en integreerde ze in de onderzoeksstructuur. De vijfde fase was *de uiteindelijke analyse*. Hierin heb ik geprobeerd om de probleemstelling, de theorie en de methodologie zo goed mogelijk op de geselecteerde citaten toe te passen. Dit resulteerde in het vierde deel ('De analyse van de geschriften van Jef Van Bilsen').

Wat is de 'waarde' van de discoursanalyse? Ik meen dat er zowel voor- als nadelen aan de discoursanalyse verbonden zijn³³³. Mijns inziens zijn er **VIJF VOORDELEN** aan de tekstanalytische methode verbonden.

Ten eerste, het stelt de onderzoeker in staat om zijn **eigen vooronderstellingen beter in kaart te brengen**. Doorheen het onderzoek kweekt men een soort zesde zintuig voor impliciete presupposities en implicaturen aan. Een doorgedreven taalanalyse dwingt de onderzoeker ertoe om ook zijn eigen uitgangspunten grondig te evalueren. Dit voortdurende reflectieproces heeft een invloed op het onderzoek. Omdat deze subjectieve aspecten van het onderzoek in de loop van de analyse onvermijdelijk op de voorgrond treden, is de onderzoeker volgens mij verplicht om zijn/haar uitgangspunten (achterliggende motieven voor het onderzoek, de persoonlijke 'agenda', ...) aan de lezer mee te delen. Wordt het

---

³³² Van Bilsen, *Kongo 1945-1965. Het einde van een kolonie*. Leuven, Davidsfonds, 1993², 283 blz.

³³³ Dit deel baseer ik gedeeltelijk op de bevindingen van Jeroen Devriendt. Zie hiervoor: Devriendt, *Afro-Amerikanen over Amerika en Afrika*, p. 321-325.

onderzoek op die manier niet subjectief? Jazeker. Maar dit gegeven is niet eigen aan de discoursanalyse. Elke vorm van onderzoek – ook de ‘exacte’ wetenschappen en de meer statische onderzoeken – zijn van de contextuele omstandigheden afhankelijk. Dat de discoursanalyse ruimte laat voor de subjectieve dimensies van het onderzoek, lijkt me net een verdienste van deze methode. Vormt het besef dat de auteur de bronnen altijd vervormt niet de essentie van de *linguistic turn*? Enkel dit besef maakt het onderzoek naar de stijl, de verwoording en de impliciete vooronderstellingen interessant. Een discoursanalist die zou ‘vergeten’ dat zijn persoonlijkheid een belangrijke invloed op het eigenlijke onderzoek heeft, zou de zin van zijn onderzoek niet kunnen inzien.

Ten tweede, ik ben van mening dat de discoursanalyse ook bijdraagt tot de **persoonlijke vorming**. Doordat de discoursanalyse de onderzoeker voortdurend met zijn eigen vooronderstellingen confronteert, biedt ze de gelegenheid om over die vooronderstellingen grondig te reflecteren. De ‘filosofische voorbeschouwingen’ aan het begin van deze eindverhandeling vormen in feite de neerslag van deze reflectie. Op die manier laat de discoursanalyse de onderzoeker toe sommige allergewoonste evidenties te overstijgen. Het kan een vruchtbaar hulpmiddel zijn om vernieuwende visies te ontwikkelen. Ik hecht veel belang aan deze ‘filosofische’ dimensie die als vanzelf naar een soort cultuurkritiek neigt.

Ten derde, de onderzoeker wordt ertoe verplicht om zelf een **consequent denkpatroon** te ontwikkelen. Vooral de implicaturen en de vooronderstellingen lenen zich tot een dergelijke oefening. Het zijn uitstekende ‘ingangen’ om de impliciete informatie in de tekst op te sporen en te systematiseren. Dit wordt bovendien bevorderd doordat het onderzoek vanuit een eigen, interne logica moet vertrekken. Als men tot zinvolle resultaten wil komen, is men verplicht om vanuit een duidelijk en geëxpliciteerd kader te werken. In die zin sluit de discoursanalyse sterk aan bij de historiografische traditie. Een van de eerste lessen die een beginnend historicus ingeprint krijgt, is dat hij de bronnen in vraag moet stellen. Een historicus die dit negeert, dreigt niet verder te geraken dan een loutere reproductie van de bronnen.

Ten vierde, **de onderzoeksmethode ‘werkt’**. Men kan er interessante en wetenschappelijk onderbouwde resultaten mee bereiken. Hiervoor moeten wel een aantal voorwaarden vervuld zijn. (1) Het bronnenmateriaal moet een persuasief en ideologisch doel hebben. Er kan weinig twijfel over bestaan dat Jef Van Bilsen met zijn teksten een dergelijk doel voor ogen had. Hij schreef ze immers om machthebbers van de relevantie ervan te overtuigen. Sommige tekstonderdelen hadden evenwel ook een sterk technische inslag. Dit bemoeilijkte de analyse aanzienlijk. Een opsomming van de financiële tekortkomingen van het Tienjarenplan van Belgisch-Kongo bevat nu eenmaal weinig strikt ideologische stellingen. (2) Men moet

bijzondere aandacht aan de omvang van het bronnenmateriaal besteden. De bronnen mogen niet te omvangrijk zijn, omdat een teveel aan bronnen de onderzoeker zal verhinderen om met de details en de nuances ervan vertrouwd te raken. Aanvankelijk speelde ik met het idee om het discours van Jef Van Bilsen met dat van Pierre Ryckmans te vergelijken. Zowel Van Bilsen als Ryckmans waren invloedrijke figuren binnen de koloniale wereld. Ze behoorden allebei tot de ‘progressieve’ vleugel van de ‘christen-democratische familie’. Bovendien leek het interessant om beide visies met elkaar te confronteren: als oud-gouverneur-generaal met de langste staat van dienst en als Belgisch vertegenwoordiger bij de Verenigde Naties stond Pierre Ryckmans in het centrum van de beslissingsmacht. Jef Van Bilsen had een volledig ander profiel. Als docent aan de Koloniale Hogeschool had hij de taak op zich genomen om het koloniale systeem ‘an sich’ te analyseren. Gedurende vele jaren was hij een van de belangrijkste critici van het koloniale beleid en als dusdanig zullen de meeste bewindslieden hem een lastpak gevonden hebben. Ryckmans en Van Bilsen, het leek een interessant onderzoekskoppel. Het zou bovendien enorm boeiend geweest zijn om beide auteurs op hun beurt met twee ‘conservatieve’ geesten te vergelijken. Maar, tussen droom en daad staan vaak praktische bezwaren in de weg. Met de raadgeving van Umberto Eco (inleiding) in het achterhoofd heb ik er uiteindelijk voor gekozen om het onderzoek tot één auteur te beperken. Dit moest me toelaten om de ideeën van Jef Van Bilsen aan een gedetailleerde en uitvoerige analyse te onderwerpen. De hoeveelheid tekst mag evenwel ook niet te beperkt zijn. Het gevaar is groot dat men in zo’n situatie voorbarige conclusies gaat trekken. Dergelijke voorbarige besluiten kunnen grotendeels vermeden worden door een uitgebreider tekstcorpus te hanteren. Bovendien moet men voldoende stof hebben om een aantal zinnige dingen te kunnen schrijven. Anderzijds mag dit gegeven ook niet overdreven worden. De hoeveelheid tekst die men *kan* onderzoeken, hangt voor een groot stuk af van de intensiteit waarmee men ze te lijf gaat en van de technische onderlegdheid van de onderzoeker. Ik heb reeds het voorbeeld aangehaald van Norman Fairclough die uit een klein aantal tekstfragmenten enorm veel informatie kan halen. Hij onderzoekt ze dan ook vanuit verschillende uitgangspunten en door middel van uiteenlopende technieken. In de praktijk is het dus niet altijd evident om een goed evenwicht in de teksthoeveelheid te bereiken. (3) De onderzoeksmethode kan ook enkel ‘werken’ als men inzicht heeft in de manier waarop fenomenen als taal en ideologie ‘werken’.

Ten vijfde, de discoursanalyse stelt de onderzoeker in staat om een aantal **nieuwe vragen aan de bronnen** te stellen. Vragen die onderzoekers vroeger niet zouden hebben opgeworpen. In de loop van dit onderzoek heb ik ervaren dat twee onderwerpen zich in het bijzonder voor de tekstanalyse lenen. (1) De constructie, de articulatie en de dislocatie van de politieke

identiteiten. De theorie van Laclau en Mouffe over de politieke identiteiten vormt hiervoor een goed uitgangspunt. Als ik dit onderzoek nog eens over mocht doen, zou ik hieraan nog meer aandacht besteden. Voor wat de koloniale ideologie betreft, kan men in het bijzonder inspiratie opdoen bij Aletta Norvals *'Deconstructing Apartheid Discourse'*³³⁴. Ook haar echtgenoot David Howarth legt zich vanuit eenzelfde invalshoek op het discours van het Zuid-Afrikaanse Apartheidsregime toe. Deze aanpak lijkt me bovendien het best met het historisch onderzoek te verenigen. Men gaat immers na hoe de particuliere politieke identiteiten in het verleden tot stand kwamen en gearticuleerd werden. (2) De discursieve technieken die aangewend worden om het wereldbeeld van de auteur te naturaliseren. Dit lijkt me een zeer goed uitgangspunt om hegemonische praktijken te deconstrueren. Het is ook een onderwerp dat zich – meer dan het vorige – op de grens tussen de linguïstiek en de historiografie situeert. Dit kan uiteraard een pluspunt voor de geschiedschrijving vormen. Het is dus zeker zo dat de discoursanalyse een aantal positieve aspecten meebrengt. De methode moet evenwel ook enigszins genuanceerd worden. Net zoals elke andere benadering zijn er ook aan de discoursanalyse een aantal minpunten verbonden. Tijdens de analyse kwam ik met **DRIE NADELEN** in aanraking.

Ten eerste, er is een **gemakkelijke overgang tussen de historicus en de onderzoeker/predikant**. Als onderzoeker moet men een enigszins paranoïde houding aannemen. De tekstanalyse vormt noodzakelijkerwijze ook een vorm van tekstkritiek. Men wordt er bijna toe verplicht om een vijandige houding tegenover de onderzochte auteur aan te nemen. Dit heeft als 'pervers' effect dat de onderzoeker het meeste 'plezier' beleeft op het moment dat hij de auteur op 'onregelmatigheden' kan betrappen. De verleiding is groot om *post hoc* te onderzoeken in hoeverre de auteur het bij het rechte eind heeft. Op dat vlak vereist de discoursanalyse een aanzienlijke mate van zelfbeheersing en moet men zichzelf constant voor dergelijke 'ontsporingen' behoeden. Dit lijkt op het eerste gezicht een makkelijke en zelfs triviale opdracht. De ervaring heeft me geleerd dat het dit niet is. Aanvankelijk concentreerde ik me (onbewust) vooral op de 'juistheid' van de stelling van Jef Van Bilsen. Het vergde een inspanning om met een andere, 'discursieve' blik naar de teksten te kijken. Niet de juistheid van de stellingen, maar wel de inhoud ervan, de manier waarop ze discursief gearticuleerd worden en de mogelijke gevolgtrekkingen die men eruit kan halen, moeten centraal in het onderzoek staan. Een ander probleem is de hoeveelheid 'randinformatie' die men in het onderzoek kan integreren. De analyse van de 'discursieve' dimensie moet de

---

³³⁴ Norval, *Deconstructing Apartheid Discourse*. London, Verso, 1996, 388 blz.

hoofddoelstelling van het onderzoek vormen, maar soms is het ook noodzakelijk om bijkomende informatie over het onderwerp te integreren. Deze randinformatie dient om het onderwerp beter te 'begrijpen' door het in een ruimere context te plaatsen. De bijkomende informatie moet een middel tot een betere analyse zijn. Ze mag niet het doel nastreven de auteur op de keuze van zijn stellingen te 'pakken'.

Ten tweede, de discoursanalyse is een **omslachtige, tijdrovende en complexe aangelegenheid**. Er is behoorlijk wat motivatie, concentratie en doorzettingsvermogen voor nodig. Twee kenmerken van de discoursanalyse liggen aan de basis van dit gegeven. (1) De taal is een uitermate ingewikkeld fenomeen. In de dagelijkse omgang lijkt het taalgebruik een doodeenvoudige aangelegenheid. Mensen leren van kinds af aan met elkaar spreken, naar elkaar luisteren en elkaar begrijpen. Als men de taal evenwel grondig gaat onderzoeken blijkt die vanzelfsprekendheid plots niet meer te bestaan. De taal wordt dan een gelaagd, ambigu systeem vol vooronderstellingen en impliciete informatie. Op die manier wordt ook het taalkundig onderzoek een minder evidente aangelegenheid. De onderzoeker moet zich de moeite getroosten om langdurig op korte fragmenten te 'wroeten' om enig resultaat te kunnen boeken. (2) Omdat de taal een ingewikkeld gegeven is, vereist het onderzoek ervan een uitgebreide theoretische, methodologische en technische bagage. De theoretische werken vormen evenwel niet meteen de makkelijkste lectuur. Doorgaans zijn het abstracte, weinig toegankelijke, anderstalige boeken. Ook dit vereist een grote inspanning van de onderzoeker. De uitgebreide literatuurstudie is evenwel een 'obstakel' dat men niet uit de weg kan gaan. Het is de enige weg om tot een persoonlijke onderzoeksstrategie te komen. Dit sluit onmiddellijk bij mijn derde bezwaar aan.

Ten derde, de discoursanalyse is een bij uitstek **postmoderne onderzoeksmethode**. Op zich hoeft dit uiteraard geen probleem te vormen. Het wordt evenwel een probleem doordat vele historici eerder huiverachtig tegenover de uitgangspunten van deze intellectuele beweging staan. Hierdoor vindt het postmoderne gedachtegoed maar langzaam ingang bij de 'historische gilde'. Nochtans ben ik ervan overtuigd dat het postmoderne paradigma een groot aantal aanknopingspunten met het historisch onderzoek kan hebben. Door de 'linguistic turn' zijn de postmodernisten zich hoofdzakelijk op teksten gaan concentreren. Die teksten vormen de belangrijkste grondstof voor het historische werk. De ruimere incorporatie van de postmoderne ideeën in de historiografie zou ertoe kunnen leiden dat de historici met 'een andere blik' naar hun traditionele bronnen gaan kijken. Omdat het postmodernisme een relatief marginaal paradigma vormt in de historiografie, moet de geschiedenisstudent die een discoursanalyse in zijn eindverhandeling wil integreren zijn eigen weg weten te banen. Er zijn

relatief weinig bestaande onderzoeken die men als voorbeeld kan hanteren. Dit maakt de discoursanalyse een stuk boeiender, maar het zorgt ook voor een aantal methodologische complicaties. Men kan zich van dit gegeven maar beter bewust zijn voor men eraan begint.

BRONVERMELDING

Primaire bronnen

KRANTENARTIKELS

VAN BILSEN, J., Zwakke punten in het Tienjarenplan. De Nieuwe Gids, 14/08/49.

VAN BILSEN, J., Nouvelles perspectives du syndicalisme congolais. La Relève, 13 april 1957.

TIJDSCHRIFTENARTIKELS

ARNOLD, A. (pseudoniem voor Jef Van Bilsen). La controverse du colonat. La Revue Nouvelle, Bruxelles, 1949, 3, blz. 278-283.

ARNOLD, A. (pseudoniem voor Jef Van Bilsen), L'Afrique belge et les Nations-Unies, La Revue Nouvelle, Bruxelles, 1949, 5, blz. 508-512.

VAN BILSEN, J., Het tienjarenplan voor Belgisch Congo. Mededelingen van het Afrikaans Instituut, Rotterdam, 1949, 8, blz. 222-226.

VAN BILSEN, J., Le plan décennal. La Revue Nouvelle, Bruxelles, 1949, 9, blz. 212-225.

Van Bilsen, J., Communisme? Kongolese Tijdspiegel. Zaire, Brussel, 1950, 1, blz.75-76.

Van Bilsen, J., De moeizame weg van het negersyndicalisme. Kongolese Tijdspiegel. Zaire, Brussel, 1950, 6, blz. 663.

Van Bilsen, J., Colour-Conflict. Kongolese Tijdspiegel. Zaire, 1950, 10, blz. 881-882.

VAN BILSEN, J., L'affaire des couvertures. La Revue Nouvelle, Bruxelles, 1950, 5, blz. 526-533.

VAN BILSEN, J., Pour une politique coloniale de mouvement en Afrique. La Revue Nouvelle, Bruxelles, 1954, 11, blz. 395-411.

VAN BILSEN, J., L'enseignement des indigènes. La Revue Nouvelle, Bruxelles, 1955, 3, blz. 284-296.

VAN BILSEN, J., Après un voyage en Afrique noire. Revue générale belge, Bruxelles, 1955, 4, blz. 927-945.

VAN BILSEN, J., La joyeuse Entrée du Roi et l'avenir du Congo. Revue générale belge, Bruxelles, 1955, 8, blz. 1628-1636.

VAN BILSEN, J., Een dertigjarenplan voor de politieke ontvoogding van Belgisch Afrika. De Gids op maatschappelijk gebied, Brussel, 1955, 12, blz. 999-1028.

VAN BILSEN, J., Pleidooi voor het dertigjarenplan. De Gids op maatschappelijk gebied, Brussel, 1956, 12, blz. 1167-1215.

VAN BILSEN, J., Essai de programme réaliste pour une politique africaine. La Revue Nouvelle, Bruxelles, 1958, 6, blz. 629-643.

Boeken

VAN BILSEN, J., Planifier la formation des elites. In : VAN BILSEN, J., Vers l'indépendance du Congo et du Ruanda-Urundi. Réflexions sur les devoirs et l'avenir de la Belgique en Afrique Centrale. Kraainem, Van Bilsen, 1958, blz. 149-154.

VAN BILSEN, J., La question scolaire en Afrique belge. In : VAN BILSEN, J., Vers l'indépendance du Congo et du Ruanda-Urundi. Réflexions sur les devoirs et l'avenir de la Belgique en Afrique Centrale. Kraainem, Van Bilsen, 1958, blz. 155-162.

VAN BILSEN, J., Essai de programme réaliste pour une politique africaine. In : VAN BILSEN, J., Vers l'indépendance du Congo et du Ruanda-Urundi. Réflexions sur les devoirs et l'avenir de la Belgique en Afrique Centrale. Kraainem, Van Bilsen, 1958, blz. 274-294.

Secundaire bronnen

Onuitgegeven bronnen

CLAES, T., Cultuurfilosofie. Gent, Universiteit Gent (onuitgegeven syllabus), 2002, 132 blz.

DE KEYSER, E., Het Dertigjarenplan van Van Bilsen. Politieke en economische aspecten. Gent, Universiteit Gent (onuitgegeven licentiaatverhandeling), 1998, 101 blz. (Faculteit Economische en Toegepaste Economische Wetenschappen).

DE MEESTER, T., De uiterwaarden van de natie: nationaliteitswetgeving en naturalisatie in België (1894-1965). Gent, Universiteit Gent (onuitgegeven licentiaatverhandeling), 1997 (Vakgroep Nieuwste Geschiedenis).

DEVRIENDT, J., Afro-Amerikanen over Amerika en Afrika. Malcolm X, Stokely Carmichael en Louis Farrakhan. Gent, Universiteit Gent (onuitgegeven licentiaatverhandeling), 2000, 327 blz. (Vakgroep Nieuwste Geschiedenis).

DOOM, R., De Derde Wereld in historisch perspectief. Gent, Universiteit Gent (onuitgegeven syllabus), 1998, 230 blz.

WILLEMS, K., WILLEMS, D., Inleiding tot taal- en tekststructuren. Gent, Universiteit Gent (onuitgegeven syllabus), 1998, 75 blz.

Elektronische bronnen

<http://www.uqac.ca>

<http://www.un.org>

Krantenartikels

Conscience Africaine, 1 juli 1956, blz. 2.

Interview met A. A. An-Naim, De Standaard, 17 juni 2000.

De Standaard, 24 juli 1996, blz. 2

Tijdschriftenartikels

- BEKE, D., Jef Van Bilsen, de onafhankelijkheid van Kongo en de visie op Lumumba. *Afrika Focus*, 2000, 1-2, blz. 35-60.
- BLOK, A., Primitief en geciviliseerd. *Sociologische Gids*, 1982, 3-4, blz. 197-209.
- BLOMMAERT, J., Methodologische suggesties voor taalonderzoek in de studie van mentaliteiten. *Tijdschrift voor sociale wetenschappen*, 1992, 3, p. 283-291.
- BLOMMAERT, J., VERSCHUEREN, J., *Taal- en groepsverhoudingen. De pragmatiek van het migrantendebat*. Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen, 1995, 1, p. 1-23.
- BLONDEEL, W., FOUTRY, V., VAN MENDEL, F., Kongo, een schoolvoorbeeld van kolonialisme. Gesprek met Prof. Dr. A.A.J. Van Bilsen. *Africa Focus*, 2000, 1-2, blz. 4-33.
- BONTE, E., Interview met Jef Van Bilsen. *Knack*, 22 december 1983.
- CARPENTIER, N., DE VOS, P., De discursieve blik. De discours-theorie van Laclau en Mouffe als denkkader en instrumentarium voor sociaal-wetenschappelijke analyse. *Ethiek & Maatschappij*, 2001, 4, p. 3-30.
- DE MEESTER, T., Placebo-Belgen. De reproductie van de juridische natie in Belgisch-Kongo (1908-1960). *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 1998, 3, blz. 235-254.
- DOOM, R., Het 'dertigjarenplan' voor Kongo's onafhankelijkheid. Enkele kritische nabeschouwingen. *De Maand*, 3, 1971, blz. 101-119.
- LELIEVRE-DAMIT, K., Interview met Jef Van Bilsen, *Knack*, 24 december 1986, blz. 26-33.
- MASON, P., Seduction from afar. Europe's inner Indians. *Anthropos* 82, 1987, blz. 581-601.
- Redes van Boudewijn I, Kasavubu en Lumumba. *Congo-Meuse*, 1998-1999, n° 2 en 3, blz. 317-327.
- VAN BILSEN, J., Het nederlands in Belgisch-Kongo. *Band*, Leopoldstad, 1949, 5, blz. 4-6 en 10-11.
- VAN BILSEN, J., Pour l'étude des problèmes africains. Une tentative: le groupe Marzorati. *Synthèses*, Bruxelles, 1958, 140-141, blz. 121-126.
- VRIES, P.H.H., Hoe het Westen rijker werd. 'The rise of the West' in economisch perspectief. *Theoretische Geschiedenis*, 1998, 4, blz. 291-321.

Boeken

- ANDERSON, B., *Imagined communities*. London, Verso, 1991, 224 blz.
- BARTHES, R., *De nulgraad van het schrijven. Inleiding in de Semiologie*. Amsterdam, Meulenhoff, 1982, 157 blz.
- BARTHES, R., *Mythologieën*. Amsterdam, Uitgeverij de Arbeiderspers, 1975, 314 blz.
- BLOMMAERT, J. VERSCHUEREN, J., *Antiracisme*. Antwerpen-Baarn, Hadewijch, 1994, 157 blz.
- BLOMMAERT, J., VERSCHUEREN, J., *Debating diversity: analysing the discourse of tolerance*. London, Routledge, 1998, 233 blz.
- BLOMMAERT, J., VERSCHUEREN, J., *Het Belgische migrantendebat. De pragmatiek van de abnormalisering*. Antwerpen, International Pragmatics Association, 1992, 250 blz.

- BROWN, G., YULE, G., *Discourse Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press, 1983, 288 blz.
- CAHOONE, L.E., Introduction. In: CAHOONE, L.E., (ed.), *From modernism to postmodernism. An anthology*. Cambridge, Blackwell Publishers, 1996, 731 blz.
- CORBET, R., *Wildheid en beschaving. De Europese verbeelding van Afrika*. Baarn, Ambo, 1989, 182 blz.
- CORNEVIN, R., *Histoire du Zaïre: des origines à nos jours*. Bruxelles, Hayez, 1989, 635 blz.
- COOLSAET, R., *België en zijn buitenlandse politiek*. Leuven, Van Halewyck, 2001, 725 blz.
- DE SAUSSURE, F., *Cours de linguistique générale*. Paris, Payot, 1980, 509 blz.
- DE SCHREVEL, M., *Les Forces politiques de la décolonisation congolaise jusqu'à la veille de l'Indépendance*. Leuven, Katholieke Universiteit Leuven, 1970, 512 blz.
- DE WILDE, M., *België in de Tweede Wereldoorlog. Deel 5: De Kollaboratie*. Antwerpen-Amsterdam, De Nederlandsche Boekhandel, 1958, 123 blz.
- DEVOS, R., *Het spel en de regels. De betekenis van de hegemonie bij Antonio Gramsci*. Leuven, Katholieke Universiteit Leuven, 1984, 28 blz.
- DOMANSKA, E., *Encounters. Philosophy of History after Postmodernism*. Charlottesville-London, University Press of Virginia, 1998, 293 blz.
- ECO, U., *Hoe schrijf ik een scriptie?* Amsterdam, Bert Bakker, 1990, 275 blz.
- ELIAS, N., *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*. Utrecht – Antwerpen, Het Spectrum, 1982, 379 blz.
- FABIAN, J., *Time and the Other. How Anthropology makes its object*. New York, Columbia University Press, 1983, 205 blz.
- FAIRCLOUGH, N., *Critical Discourse Analysis. The critical study of language*. London, Longman, 1995, 262 blz.
- FAIRCLOUGH, N., *Discourse and Social Change*. Cambridge, Polity Press, 1992, 259 blz.
- FAIRCLOUGH, N., *Language and Power*. London, Longman, 1989, 259 blz.
- FOUCAULT, M., *De orde van het spreken* (inleiding en vertaling door Thomas WIDDERHOVEN). Amsterdam-Meppel, Boom, 1996, 79 blz.
- GAY, P., Do your thing. In: LEERSSEN, J., RIGNEY, A., *Historians and Social Values*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2000, blz. 33-44.
- GINZBURG, C., *Omweg als methode. Essays over verborgen geschiedenis, kunst en maatschappelijke herinnering*. Nijmegen, SUN, 1998, 272 blz.
- GOUVERNEUR, J., *Kapitalisme vandaag. Een marxistische economische studie*. Berchem, EPO, 1989, 346 blz.
- GREEN, A., TROUP, K., (eds.), *The houses of history. A critical reader in twentieth history and theory*. Manchester, Manchester University Press, 1998, 338 blz.
- HODGKIN, T. *Nationalism In Colonial Africa*. New York, New York University Press, 1957, 216 blz.

- HORKHEIMER, M., Traditionele en kritische theorie. In: HORKHEIMER, M., MARCUSE, H., *Filosofie en kritische theorie*. Amsterdam-Meppel, Boom, 1981, 196 blz.
- HOWARD, E., *Garden Cities of To-Morrow*. London, Faber and Faber, 1946, 168 blz.
- HOWARTH, D., *Discourse*. Buckingham-Philadelphia, Open University Press, 2000, 166 blz.
- JERVIS, J., *Exploring the modern. Patterns of western culture and civilization*. Oxford, Blackwell Publishers, 1998, 360 blz.
- KROEBER, A., KLUCKHOHN, C., *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. New York, Random House, 1952, 435 blz.
- LACLAU, E., MOUFFE, C., *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London-New York, Verso, 2000², 198 p.
- LEMAIRE, T., *De Indiaan in ons bewustzijn. De ontmoeting van de Oude met de Nieuwe Wereld*. Baarn, Ambo, 1986, 320 blz.
- LEMAIRE, T., *Over de waarde van culturen: een inleiding in de cultuurfilosofie*. Baarn, Ambo, 1976, 505 blz.
- LENIN, W.I., *Het imperialisme als hoogste stadium van het kapitalisme*. Amsterdam, Pegasus, 1978, 173 blz.
- MANDEL, E., *Het laatkapitalisme. Proeve van een marxistische verklaring*. Amsterdam, Van Gennep, 1976, 510 blz.
- MARX, K., ENGELS, F., *Het Communistisch Manifest*. Amsterdam, Pegasus, 1977, 111 blz.
- MEY, J., *Pragmatics. An introduction*. Oxford-Cambridge, Blackwell, 357 blz.
- MEY, J., *Whose Language? A Study in Linguistic Pragmatics*. Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 1985, 412 blz.
- MILLS, S., *Discourse*. London, Routledge, 1999, 177 blz.
- NEDERVEEN PIETERSE, J., *Wit over zwart. Beelden van Afrika en zwarten in de westerse populaire cultuur*. Amsterdam, Koninklijk Instituut voor de Tropen, 1990, 257 blz.
- RACHELS, J., *The elements of moral philosophy*. Boston, McGraw-Hill, 1999, 232 blz.
- RYCKMANS, P., *Dominer pour servir*. Bruxelles, L'Édition Universelle, 1948, 189 blz.
- RYCKMANS, P., Vers l'Avenir. In: RYCKMANS, P., *Etapas et jalons. Discours prononcés aux Scéances d'Ouverture du Consiel de Gouvernement du Congo Belge*. Bruxelles, Maison Ferdinand Larcier S.A., 1946, 227 blz.
- SBISÀ, M., Ideology and the persuasive use of presupposition. In: VERSCHUEREN, *Language and Ideology, Selected Papers from the 6th International Pragmatics Conference. Vol. I*. Antwerpen, International Pragmatics Association, 1999, blz. 492-509.
- THOMSON, A., *An Introduction into African Politics*. London, Routledge, 2000, 277 blz.
- VAN BILSEN, J., *Kongo 1945-1965. Het einde van een kolonie*. Leuven, Davidsfonds, 1993², 283 p.
- VAN BILSEN, J., *L'Indépendance du Congo*. Tournai, Casterman, 1962, 236 blz.
- VAN BILSEN, J., *Vers l'indépendance du Congo et du Ruanda-Urundi. Réflexions sur les devoirs et l'avenir de la Belgique en Afrique Centrale*. Kraainem, Van Bilsen, 1958, 295 blz.

- VAN DE VIJVER, H., Van Doorslaer, R., Verhoeye, E., *België in de Tweede Wereldoorlog. Deel 6: Het Verzet*. Kapellen, De Nederlandsche Boekhandel – Pelckmans, 1988, 112 blz.
- VAN GEERTRUYEN, G., Van monsters, heidenen en grote kinderen. De beeldvorming over Afrikanen in de westerse geschiedenis. In: JACQUEMIN, J.-P., (Ed.), *Racisme. Donker kontinent. Clichés, stereotiepen en fantaziebeelden over zwarten in het koninkrijk België*. Brussel, Nationaal Centrum voor Ontwikkelingssamenwerking, 1991, blz. 19-44.
- VAN SEVEREN, J., De Dietsche rijksgedachte van het Verdinaso. In: Van der Essen, L., e.a., *De Vlaamse Beweging, België en de gebondenheid der Nederlanden*. Brussel, Boekhandel-Uitgeverij Universum, 1938, blz. 109-133.
- VANDEWALLE, G., *De conjuncturele evolutie in Kongo en Ruanda-Urundi. Van 1920 tot 1939 en van 1949 tot 1959*. Gent, Rijksuniversiteit Gent, 1966, 329 blz.
- VANTEMSCHE, G., *Genèse et portée du 'Plan décennal' du Congo belge (1949-1959)*. Bruxelles, Académie royale des sciences d'outre-mer, 1994, 90 blz.
- VERSCHUEREN, J., ÖSTMAN, J.O., BLOMMAERT, J., *Handbook of Pragmatics. Manual*. Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins, 1995, 316 blz.
- VERSCHUEREN, J., The pragmatic perspective. In: VERSCHUEREN, J., ÖSTMAN, J.O., BLOMMAERT, J., *Handbook of Pragmatics. Manual*. Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins, 1995, blz. 1-19.
- VINCKE, E., Een pseudo-wetenschappelijke kijk op de zwarte medemens. Honderd jaar aardrijkskunde op school. In: JACQUEMIN, J.-P., (Ed.), *Racisme. Donker kontinent. Clichés, stereotiepen en fantaziebeelden over zwarten in het koninkrijk België*. Brussel, Nationaal Centrum voor Ontwikkelingssamenwerking, 1991, blz. 57-71.
- WALLERSTEIN, I., *Historisch kapitalisme*. Weesp, Eureka, 1984, 95 blz.
- WALZER, M., *Tolerantie*. Baarn, Ten Have, 160 blz.
- WARDHAUGH, R., *An introduction to Sociolinguistics*. Oxford-Cambridge, Blackwell, 2000, 404 blz.
- WODAK, R., Critical Linguistics and Critical Discourse Analysis. In: VERSCHUEREN, J., ÖSTMAN, J.O., BLOMMAERT, J., *Handbook of Pragmatics. Manual*. Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins, 1995, blz. 204-210.
- WOLF, E.R., *Europe and the People Without History*. Berkeley-Los Angeles-London, University of California Press, 1990², 503 p.
- YOUNG, C., *Introduction à la politique congolaise*. Kinshasa-Kisangani-Lubumbashi, Editions Universitaires du Congo, 1968, 391 p.
- YOUNG, C., *The African colonial state in comparative perspective*. London, Yale University Press, 1994, 356 blz.

BIJLAGEN

DEEL 1 TEKSTEN OVER DE POLITIEKE EMANCIPATIE

ARNOLD, A. (pseudoniem voor Jef Van Bilsen). La controverse du colonat. *La Revue Nouvelle*, Bruxelles, 1949, 3, blz. 278-283.

ARNOLD, A. (pseudoniem voor Jef Van Bilsen), L'Afrique belge et les Nations-Unies, *La Revue Nouvelle*, Bruxelles, 1949, 5, blz. 508-512.

VAN BILSEN, J., Communisme? Kongolese Tijdspegel. *Zaire*, Brussel, 1950, 1, blz. 75-76.

VAN BILSEN, J., De moeizame weg van het negersyndicalisme. Kongolese Tijdspegel. *Zaire*, Brussel, 1950, 6, blz. 663.

VAN BILSEN, J., Colour-Conflict. Kongolese Tijdspegel. *Zaire*, 1950, 10, blz. 881-882.

VAN BILSEN, J., Pour une politique coloniale de mouvement en Afrique. *La Revue Nouvelle*, Bruxelles, 1954, 11, blz. 395-411.

VAN BILSEN, J., L'enseignement des indigènes. *La Revue Nouvelle*, Bruxelles, 1955, 3, blz. 284-296.

VAN BILSEN, J., Après un voyage en Afrique noire. *Revue générale belge*, Bruxelles, 1955, 4, blz. 927-945.

VAN BILSEN, J., La joyeuse Entrée du Roi et l'avenir du Congo. *Revue générale belge*, Bruxelles, 1955, 8, blz. 1628-1636.

VAN BILSEN, J., Een dertigjarenplan voor de politieke ontvoogding van Belgisch Afrika. *De Gids op maatschappelijk gebied*, Brussel, 1955, 12, blz. 999-1028.

VAN BILSEN, J., Pleidooi voor het dertigjarenplan. *De Gids op maatschappelijk gebied*, Brussel, 1956, 12, blz. 1167-1215.

VAN BILSEN, J., Petite Histoire des libertés syndicales au Congo. *La Relève*, 6 april 1957.

VAN BILSEN, J., Nouvelles perspectives du syndicalisme congolais. *La Relève*, 13 april 1957.

VAN BILSEN, J., Essai de programme réaliste pour une politique africaine. In : VAN BILSEN, J., *Vers l'indépendance du Congo et du Ruanda-Urundi. Réflexions sur les devoirs et l'avenir de la Belgique en Afrique Centrale*. Kraainem, Van Bilsen, 1958, blz. 274-294.

VAN BILSEN, J., Planifier la formation des élites. In : VAN BILSEN, J., *Vers l'indépendance du Congo et du Ruanda-Urundi. Réflexions sur les devoirs et l'avenir de la Belgique en Afrique Centrale*. Kraainem, Van Bilsen, 1958, blz. 149-154.

VAN BILSEN, J., La question scolaire en Afrique belge. In : VAN BILSEN, J., *Vers l'indépendance du Congo et du Ruanda-Urundi. Réflexions sur les devoirs et l'avenir de la Belgique en Afrique Centrale*. Kraainem, Van Bilsen, 1958, blz. 155-162.

DEEL 2 TEKSTEN OVER DE ECONOMISCHE ONTWIKKELING

VAN BILSEN, J., Zwakke punten in het Tienjarenplan. *De Nieuwe Gids*, 14/08/49.

VAN BILSEN, J., Het Tienjarenplan voor Belgisch Congo. *Mededelingen van het Afrikaans Instituut*, Rotterdam, 1949, 8, blz. 222-226.

VAN BILSEN, J., Le plan décennal. *La Revue Nouvelle*, Bruxelles, 1949, 9, blz. 212-225.

VAN BILSEN, J., L'affaire des couvertures. *La Revue Nouvelle*, Bruxelles, 1950, 5, blz. 526-533.